

विषयगत सूची क्रम

१. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१
२. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-२
३. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-३
४. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१
५. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-२
६. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३
७. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१
८. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-२
९. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-३
१०. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-१
११. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-२
१२. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-३
१३. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१
१४. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-२
१५. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-१
१६. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-२
१७. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-३
१८. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-४
१९. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-५
२०. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-६
२१. बुद्धकालीन श्राविका-चरित भाग-१
२२. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-१
२३. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-२
२४. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-३
२५. बुद्धकालीन प्रेतकथा
२६. बुद्धकालीन विमानकथा
२७. बुद्ध जीवनी, अनुरुद्ध स्थविर, सम्राट अशोक, बुद्धशासनको सङ्क्षेप इतिहास

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रह

विषयगत : बुद्धकालीन श्रावक-चरित (भाग-२)
(सारिपुत्र-चरित-१)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशक

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको सक्षिप्त परिचय

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको जन्म वि.सं. १९७५ पौषमा लुम्बिनी अञ्चल पाल्पा, तानसेन, भिमसेन टोलको एक शाक्यकुलमा भएको हो। वि.सं. १९९२ मा भारतको कृशीनगरमा वहाले ऊ. चन्द्रमणी महास्थविरसाग प्रब्रज्यात्व ग्रहण गर्नुभएको हो। वि.सं. १९९३ मा धर्मप्रचारार्थ भोजपुर जानुहादा वहा जेलमा पनि पर्नुभयो। जेलबाट मुक्त भएपछि बुद्धधर्म अध्ययनको निमित्त वहा बर्मा र श्रीलंका जानुभयो।

सन् १९४० जनवरी २५ का दिन वहाले श्रीलंकामा श्री पैलेने वज्रज्ञान महानायक महास्थविरको आचार्यत्वमा उपसम्पदा (पूर्ण भिक्षुत्व) पाउनु भएको हो। सन् १९४२ को अन्त्यतिर वहा काठमाडौं आउनु भई नेपालमा बुद्धधर्म प्रचार गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुभयो।

सन् १९५० मा श्रीलंकामा भएको प्रथम विश्व बौद्ध सम्मेलनमा नेपालको नेतृत्व गर्नुका साथै धेरै अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनहरू लगायत अनेक शान्ति सम्मेलनहरूमा पनि वहाले नेतृत्व गर्दै आउनु भएको छ। यूरोप, अमेरिका, स्व्याण्डिनेविया र दक्षिणपूर्वी एशियाका अनेक मुलुकहरूका साथै रुस, चीन, मंगोलिया आदि अनेक साम्यवादी देशहरूमा भ्रमण गर्नुभएको छ।

सन् १९५१ मा वहाले “अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ”, सन् १९५२ मा स्वयम्भूस्थित “आनन्दकुटी विद्यापीठ” र सन् १९७३ मा “आनन्दकुटी विहार गुठी” को स्थापना गर्नुभएको हो।

सन् १९७६ मा वहालाई श्रीलंकाका बुद्धिष्ट एकेडेमी अफ सिलोनले “साहित्य चक्रवर्ती” र सन् १९७९ मा भारतको नालन्द पालि महाविद्यालयले “विद्यावारिधी” उपाधि प्रदान गरिएको छ।

सन् १९८४ मा श्रीलंकाका स्याम, अमर तथा रामाञ्ज निकायहरूले संयुक्त रूपमा वहालाई “महानायक” भन्ने श्रेष्ठपदबाट विभूषित गरेका थिए भने “त्रिपिटक विशारद”, “त्रिपिटक विशारद शासक जोतक” तथा “सिरिधम्मरक्खितवंसालंकार धम्मकित्तिसिरि” भन्ने जस्ता पदवीहरूबाट पनि वहा विभूषित हुनुहुन्छ।

वहाले नेपालभाषा, नेपाली र अंग्रेजीमा गरी ६ दर्जन बढी पुस्तकहरू लेख्नु भएका थिए र वहाको निधन वि.सं. २०४७ भाद्र ५ गते भएको थियो।

आफूले चाहेको विषय सम्बन्धी कुरा चाडै खोज्न सकुन् भन्ने विचारले विषय-सूचीको अलाबा ग्रन्थको अन्त्यमा संज्ञाशब्दहरूको खास खास शब्दहरूको तथा गाथाहरूको सूची पनि अकारादि क्रमानुसार राखिदिएको छ।

यस संग्रहको निमित्त प्रयोग गरेका मूल पालिका ग्रन्थहरू सबै नालन्दा पालि महाविद्यालय, भारतबाट प्रकाशित देवनागरी लिपिका पालि पुस्तकहरू हुन् र अर्थकथाहरू चाहिँ सिंहल लिपिमा लंकामा प्रकाशित भएका पुस्तकहरू हुन्।

- भिक्षु अमृतानन्द

वीर-पूर्ण स्मृति ग्रन्थमाला : ४१

१६

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश
Nepali Encyclopedia of Buddha's Time
Volume - XVI

विषयगत : बुद्धकालीन श्रावक-चरित (भाग-२)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशन प्रमुख

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

प्रकाशक परिवार

अशोकरत्न वज्राचार्य

अनूनरत्न वज्राचार्य

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

प्रकाशक : वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय
प्रथम आवृत्ति : बु.सं. २५६२, ने.सं. ११३९,
वि.सं. २०७५, इ.सं. २०१९
© सर्वाधिकार : आनन्दकुटी विहार (संस्था)
स्वयम्भू, काठमाडौं
२७ वटा सेटको मूल्य : रु. १०,०००/-

प्रथम संस्करणको सङ्क्षिप्त इतिवृत्ति

ग्रन्थ : बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-२
प्रकाशक : आनन्दकुटी विहार गुठी
प्रकाशन मिति : बुद्धाब्द २५२६ (वि.सं. २०३९)
प्रथमावृत्ति : १००० प्रति
मुद्रक : नेपाल प्रेस
प्रकाशकीय : मैत्री भिक्षु
Preface : Bhikkhu Amritananda
प्राक्कथन : भिक्षु अमृतानन्द

आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविर

जन्म : वि.सं. १९७५ पौष ५ (1918 Dec. 20)

दिवंगत : वि.सं. २०४७ भाद्र ५ (1990 Aug. 21)

आनन्द कुटी विहार

ANANDA KUTI VIHAR

Swayambhu, G.P.O. Box 3007, Kathmandu, Nepal

मिति : २०७५।६।१

शुभकामना सन्देश

अतिपूज्य गुरुवर दिवंगत डा. भिक्षु अमृतानन्द महानायक महास्थविरज्यूले दुई दशक लामो अथक प्रयासले नेपाली भाषामा सुरचित ...नेपाली बौद्ध साहित्य भण्डारलाई धनी बनाउादै आनन्दकुटी विहार (गुठी) संस्थाले प्रकाशनमा ल्याई बौद्ध साहित्यमा ज्ञानको भण्डारण गरी “बुद्धकालीन ग्रन्थमाला” को रूपमा आफ्नो कृतित्व छोडेर जानुभएकोमा उहाको उक्त अतुलनीय योगदानलाई कदर गर्दै अझ व्यापक बनाउनु पर्ने सुविचारसहित “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” को रूपमा पुनः प्रकाशनमा ल्याउन प्रकाशन प्रमुख श्री दुण्डबहादुर वज्राचार्यबाट आनन्दकुटी विहारलाई अनुरोध भए बमोजिम यथास्थितिमा “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” को रूपमा ...बुद्धकालीन ग्रन्थमालालाई पुनः प्रकाशन गर्न दिने सहमति प्राप्त गरी हाल उक्त “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” प्रकाशनमा ल्याउन लागेकोमा म सहित सम्पूर्ण आनन्दकुटी विहार परिवारलाई धर्मप्रीतिको अनुभव भएको छ ।

उक्त महान् कार्यले बुद्ध जन्मभूमि नेपालमा बुद्ध शिक्षालाई मात्र नभई नेपाली बौद्ध साहित्यमा समेत ठूलो टेवा पुग्न गई नेपाल

र नेपालीको ज्ञानमा थप उचाइ थपिने छ । बुद्ध उपदेश संग्रहीत प्रमाणित ग्रन्थ ...त्रिपिटकलाई सहज रूपमा जान्न र अन्तर्गत तथ्यलाई बुझ्न पनि मार्गप्रशस्त गरिएको यस “बुद्धकालीन नेपाली बिश्वकोश” ले नेपाली प्रकाशन भण्डारमा बहुमूल्य निधिको रूपमा परिभाषित हुनेछ ।

अतः बहुमूल्य निधिलाई नेपाली र बिश्वसामु पुनः उजागार गरी यसको महत्वलाई प्रदर्शित गर्न लागेकोमा तपाईं सहित प्रकाशक परिवार साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

पुनः प्रकाशित यस “बुद्धकालीन नेपाली बिश्वकोश”ले सम्पूर्ण पाठकवर्गलाई ज्ञान लाभ होस्, जीवन सार्थक तुल्याउन सकोस् भन्ने कामनासहित प्रकाशन परिवारलाई पुनः सफलताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं

Dhamma.Digital

Dharmamurti,

भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविर
सदस्य सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख
आनन्दकुटी विहार (संस्था)

प्रकाशकीय

मानवसमाजलाई अज्ञानरूपी अन्धकारबाट उज्यालोतर्फ डोच्याउने महामानव भगवान् बुद्धको शिक्षा संसारमा अतुलनीय रहेको छ । विश्वले उहाको योगदानको महत्त्व राम्ररी बुझेको छ ।

विश्वलाई हाम्रो मुलुकले दिन सक्ने एकमात्र विरल साधन भनेको मानवीय उत्कृष्ट ज्ञानको अमूल्य धरोहर खजाना - बुद्धशिक्षा : धम्म नै हो । विश्वका प्रमुख भाषामा यसको प्रचार हुनु आवश्यक छ । यी विशुद्ध निर्मल ज्ञान (प्रज्ञा) को प्रचार जति हुँदै जानेछ त्यति नै आदिमकालदेखिका मानवीय त्रास, पराधीनता र दास प्रवृत्तिबाट मुक्त हुनगर्दै विद्यमान विकृति र विसङ्गतिजन्य कुसंस्कार र धर्मका नाममा रहेका अन्धभक्ति, पूजा कर्मकाण्ड आदि संस्कृतिको अन्त्य भई मानवीय विकास हुनेछ र भौतिक एवं आध्यात्मिक दुइटै क्षेत्रमा भरपूर विकास हुनेछ । साथै आफूमा सम्यकदृष्टि उत्पन्न हुनेछ । आजको युगमा भगवान् बुद्धको ज्ञानबेगर जीवन निरर्थक छ ।

अत्तदीप भव अर्थात् आफ्नो मालिक आफैँ बन । अर्को कोही छैन भनी आफूले आफैँलाई मुक्तिको उद्घोष गर्न सक्ने गरी त्यस्तो पवित्र सन्देश बोकी हामी विगत चार दशकदेखि निरन्तर यस क्षेत्रमा संलग्न छौं । यस वर्ष नेपालपुत्र भगवान् बुद्धको मूल वचन सङ्गृहीत पालि त्रिपिटकलाई देवनागरी लिपिमा प्रथमपल्ट प्रकाशन गर्नपूर्व हामीले पनि सबै नेपालीमा त्रिपिटक वाङ्मय सम्बन्धी केही ज्ञान बााड्न आवश्यकता ठहर्‍यायौं । यसकारण पहिलो प्राथमिकतामा पालि त्रिपिटक ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने पवित्र कामलाई स्थगित गरी प्रस्तुत ग्रन्थसेट निकाल्नमा लागेका हौं ।

बुद्धभूमि नेपालका निवासीहरूको हकमा यसरी धार्मिक दासताबाट मुक्त हुने बुद्धशिक्षा, बुद्धज्ञान र तत्सम्बन्धी अभ्यास हुनु बेस हो । बुद्धको ख्याति सर्वत्र लोकप्रिय छह तथापि त्यो हालसम्म

औपचारिकतामा मात्र सीमित छ । यहा मरेपछि स्वर्ग जान पाइने धर्म साधनका रूपमा तीव्र प्रचार भइरहेको पाइन्छ । उहाको उपदेश पालिभाषामा रहेको कारण यथार्थ सत्य कुरो बुझ्न हामीमा यथार्थ ज्ञानको अभाव छ भने सबैले बुझ्न सक्ने नेपालीमा यस्ता साधन उपलब्ध नहुनु पनि एउटा कारण हो । यही कुरो दृष्टिगत गरी आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविरको असाधारण बृहत कृतिलाई यसपालि विशेष प्राथमिकता दिई बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोशको नामाङ्कन गरी प्रकाशन गर्न लागेका हौ ।

बुद्धकालीन ग्रन्थका पूर्ववर्ती प्रकाशनगृह आनन्दकुटी विहार गुठीका अध्यक्ष श्रद्धेय भिक्षु मैत्री महास्थविरका सामु उपर्युक्त प्रस्ताव राख्यौ । उहालगायत गुठीबाट पनि हाम्रो प्रस्तावलाई स्वीकार गरी प्रकाशन गर्न हामीलाई अनुमति दिनुभयो । हामी अध्यक्षज्यूलगायत सकल सदस्यहरूप्रति हार्दिक आभारी छौ । यसका साथै, शुभेच्छा सन्देशको सम्बोधन गर्नु भएवापत विहार गुठीका सदस्य-सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविरज्यूप्रति पनि कृतज्ञ छौ ।

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरका पुस्तकलाई एक आदर्श ग्रन्थ मान्दै यसमा प्रयुक्त प्रस्तुती अर्थात् शैली, भाषा, अनुवाद, पाठ्यसामाग्री र अनुक्रमणीकालगायत कुनै कुरोमा पनि हेरफेर गर्न आवश्यक ठानेनौ । यसलाई स्वयानि□ गरी जस्ताको तस्तै प्रकाशन गर्ने योजना भएपनि पुस्तक छपाई गर्दागर्दै कुनै-कुनै बुद्धकालीन पुस्तकहरूको छपाईमा केही स्पष्ट नभएको कारण बीचमा आएको समस्या समाधान गर्न आनन्दकुटी विहारबाटै उपलब्ध सफ्ट कपीबाट काम चलाउन परेको छ । यसका लागि सम्बन्धित सबै मा हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछौ । प्रेससम्बन्धी दीपक र बिनोद दुई दाजुभाइको सहयोग सम्भक्तलायक छ । उहाहरूबाट यस किसिमको सहयोग प्राप्त नभएको भए पाठकवर्गले यति छिटो यस्तो बृहत् ग्रन्थ पढ्न पाउनु सम्भव थिएन ।

आफ्नो साधनामा लाग्न अनुकूल वातावरण मिलाई पारिवारीक सहयोग जुटाइदिने श्रीमती ज्ञानीशोभा शाक्य वज्राचार्यलाई धन्यवाद छ । स्नेही छोरी सुश्री मनिका वज्राचार्यलाई पनि धन्यवाद छ, जसले पूरकगायत अन्य आवश्यक सहयोग जुटाइ दिइन् ।

विगत चार दशकदेखिको हाम्रो परिकल्पनामा सहभागी हुदै त्रिपिटक प्रकाशन गर्दै आएका भतिजा अशोकरत्न वज्राचार्यको संलग्नता स्मरणीय छ । हामी यहासम्म पुग्नमा उनका साथै दिवंगत दाजु पवित्रबहादुर वज्राचार्य र दिदीज्यू सुश्री हेरादेवी वज्राचार्यको उदार सहयोग उल्लेख्य छ । यसमा छोरा अनुरत्न वज्राचार्यले समेत साथ दिएकोमा ज्यादै हर्षित छौं । यसरी बृहत् योजनाको प्रकाशन कार्य हाम्रा आफ्नै साधन र स्रोतले गरेका छौं । हामीले कसैबाट वा कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति अथवा सङ्घसंस्था वा सरकारको सहयोग बेगर सम्पन्न गर्न लागेका छौं । यस्ता मूल ग्रन्थको प्रचार प्रसार कार्यमा पाठकवर्गको सहयोगको आशा गरेका छौं ।

अन्तमा, बुद्ध र बुद्धधर्मको ज्ञानको आधारमा मानवका रूपमा स्वतन्त्र रूपले ब्राह्मे कलाको बौद्ध संस्कृतिलाई सांघीपांघी रूपमा बुझ्न पाठकवर्गलाई यसबाट यथेष्ट सहयोग प्राप्त हुनेछ । विद्यार्थी, शिक्षक, शोधार्थी, जिज्ञासु, योजनाकार, देश-निर्माता, अभियन्ता, नेतालगायत बौद्धिक समुदायका लागि आफ्नो ज्ञानमा वृद्धि गर्न अद्वितीय साधन उपलब्ध हुनेछ । अन्तमा, धर्मप्रति आस्था र श्रद्धा भएका महानुभाव एवं विज्ञजनलाई पनि आ-आफ्ना धर्म र दर्शनसम्बन्धी चिन्तन, मनन र पूजनमा औपचारिकतामा मात्र सीमित नराखी बुद्धको यथार्थ मौलिक ज्ञान स्पर्श गर्दै मनुष्य जीवन सफल तुल्याउन यसबाट प्रेरणा प्राप्त होस् भनी शुभकामना टुक्राउँछौं । साधु ।

प्रकाशक एवं प्रमुख योजनाकार
दुण्डबहादुर वज्राचार्य
अध्यक्ष, वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय

Homage to the Buddha, the Supreme Enlightened One.

PREFACE

As mentioned in "The Lives of the Sravakas of the Buddha's time" first in the series' published on the 25th Bharda 2031 (1974), the present volume being the 2nd in the series is being presented here as the 1st volume of "The Life of Sariputra" in which are collected the main discourses on venerable Sariputra Mahathara, the foremost Sravaka (Monk) of Lord Buddha, as they are found in the Tripitakas, though, of course, all the discourses concerned with Sariputra have not been include in it.

Altogether 158 main discourse on Venerable Sariputra have been found in the Tripitakas. I have divided these discourses (Sutras) into three groups : (I) Discourse on the events in Sravasti, (II) Discourses concerned with events in other places and (III) Discourses concerned with events of places not particularly mentioned. The present

volume is devoted mainly to the discourses concerned with the life of Sariputra Mahathere when he was in Sravasti. It contained the translation of fifty five discourses.

The present volume will indeed be of great help to those who have earnest desire to study Buddhism. This is because the discourses included in this volume are mostly devoted to explaining the philosophical principles of Lord Buddha. As is done in previous volumes on the "Lives of the Buddha's time", an attempt will be made to trace out a bio-graphical sketch of Venerable Sariputra Mahathera in the third volume, or more probably it might be published as a separate booklet.

The translation of the Sutras (discourses) collected after intensive research, was actually started in 1931 B.S. (1974) but some of the translations had remained incomplete, and only in the month of Bhadra of this year (1982) could they be completed. The translations of all the Sutras included in this first volume and the printing of it could only be started in the month of Aswin of this year (1982).

The discourses (Sutras) collected in this volume have been arranged as per their order in the Tripitakas. For example Mahavagga, Cullavagga etc. So, according

to this order, discourses of events concerned with Venerable Sariputra when he was in Sravasti have been collected and arranged as follows :

- (1) Four discourses from Mahavaggapali.
- (2) Two discourses from Cullavaggapali.
- (3) One discourse from Pacittiyapali.
- (4) Eight discourses from Majjhimanikayapali.
- (5) Twentyfive discourses from Samyuttanikayapali.
- (6) Nine discourses from Anguttaranikayapali.
- (7) Six discourses from Udanpali.

There are altogether fifty five discourses in this volume. The titles of these fifty five discourses are as follows :

Page¹ : Page :

1. Mh. p. 38 : Sariputtamoggallanapabbajakatha,
Mahakhandhakam R.² p. 39
2. Mh. p. 232 : Patiggahitadianujanadi,
Bhesajjakkhandakam R. p. 214

---

1. References given here are to the pages of the Pali Text, Nagari Edition of Nalanda, India.

2. R. refers to the pages of the Pali Text Society, Roman Editions, London.

3. Mh. p. 387 : Attharasavatthu, Kosambakhandhakam R. p. 356
4. Mh. p. 387 : Attharasavatthu, Kosambakkhandhakam R. p. 356
5. Cu. p. 254 : Aggasanadi Anujanana, Senasanakkhandhakam R. p. 160
6. Cu. p. 267 : Avebhangiyavatthu, Senasanakkhandhakam R. p. 171
7. Pa. p. 111 : Avasathasampatta Sariputtavatthu, Pacittiyakkhandhakam R. p. 70
8. M. I. p. 18 : Dhammadayadasuttam R. I. p. 12
9. M. I. p. 33 : Anganasuttam R. I. p. 24
10. M. I. p. 62 : Sammaditthisuttam R. I. p. 46
11. M. I. p. 192 : Rathavinitasuttam R. I. p. 145
12. M. I. p. 235 : Mahahatthipadopamasuttam R. I. p. 184
13. M. I. p. 360 : Mahavedallasuttam R. I. p. 292
14. M. III. p. 109 : Sevitabbasevitabbasuttam R. III. p. 45
15. M. III. p. 345 : Anathapindikovadasuttam R. III. p. 258
16. S. I. p. 189 : Sariputtasuttam, Vangisasamyuttam R. I. p. 189

17. S. I. p. 190 : Pavaranasuttam,
Vangisasamyuttam R. I. p. 190
18. S. II. p. 33 : Bhumijasuttam,
Nidanasamyuttam R. I. p. 37
19. S. II. p. 41 : Bhutasuttam,
Nidanasamyuttam R. I. p. 47
20. S. II. p. 43 : Kalarasuttam,
Nidanasamyuttam R. I. p. 50
21. S. II. p. 228 : Ghatasuttam,
Bhikkhusamyuttam R. II. p. 275
22. S. II. p. 331 : Yamakasuttam,
Khandhasamyuttam R. III. p. 109
23. S. II. p. 450 : Vivekajasuttam,
Sariputtasamyuttam R. III. p. 235
24. S. II. p. 450 : Avitakkasuttam,
Sariputtasamyuttam R. III. p. 236
25. S. II. p. 451 : Pitisuttam, Sariputtasamyuttam
R. III. p. 236
26. S. II. p. 451 : Upekkhasuttam,
Sariputtasamyuttam R. III. p. 237
27. S. II. p. 452 : Akasanancayatanasuttam,
Sariputtasamyuttam R. III. p. 237
28. S. II. p. 452 : Vinnanancayatanasuttam,
Sariputtasamyuttam R. III. p. 237

29. S. II. p. 452 : Akincannayatanasuttam,
Sariputtasamyuttam R. III. p. 237
30. S. II. p. 452 : Nevasannanasannayatanasuttam,
Sariputtasamyuttam R. III. p. 238
31. S. II. p. 453 : Nirodhasamapattisuttam,
Sariputtasamyuttam R. III. p. 238
32. S. III. p. 95 : Sariputtasadhiviharikasuttam,
Salaytanasamyuttam R. IV. p. 103
33. S. IV. p. 5 : Sariputtasuttam,
Maggasamyuttam R. V. p. 3
34. S. IV. p. 67 : Vatthusuttam,
Bhojjhangasamyuttam R. V. p. 70
35. S. IV. p. 135 : Mahapurisasuttam,
Satipatthanasamyuttam R. V. p. 158
36. S. IV. p. 191 : Pubbakotthakasuttam,
Indriyasamyuttam R. V. p. 220
37. S. IV. p. 294 : Pathamasariputtasuttam,
Sotapattisamyuttam R. V. p. 346
38. S. IV. p. 295 : Dutiya sariputtasuttam,
Sotapattisamyuttam R. V. p. 347
39. S. IV. p. 324 : Pathamaanathapindikassuttam,
Sotapattisamyuttam R. V. p. 380
40. A. I. p. 60 : Samacittavaggo, R. I. p. 63

41. A. I. p. 108 : Samiddhasuttam,
Puggalavaggo R. I. p. 118
42. A. III. p. 20 : Soppasuttam,
Saraniyavaggo R. III. p. 298
43. A. III. p. 127 : Devatasuttam,
Devatavaggo R. III. p. 423
44. A. III. p. 179 : Pathamaniddasuttam,
Devatavaggo R. IV. p. 34
45. A. IV. p. 20 : Sihanadasuttam,
Sihanadavaggo R. IV. p. 373
46. A. IV. p. 24 : Saupadisuttam,
Sihanadavaggo R. IV. p. 378
47. A. IV. p. 197 : Pathamanalakapanasuttam,
Yamakavaggo R. V. p. 122
48. A. IV. p. 199 : Dutiyanalakapanasuttam,
Yamakavaggo R. V. p. 125
49. U. p. 66 : Brahmanasuttam,
Bodhivaggo R. p. 3
50. U. p. 93 : Sariputtasuttam,
Nandavaggo R. p. 27
51. U. p. 112 : Sariputtasuttam,
Meghiyavaggo R. p. 43
52. U. p. 116 : Sariputtaupasamasuttam,
Meghiyavaggo R. p. 46

53. U. p. 154 : Pathamalakuntakabhaddiyasuttam,
Culavaggo R. p. 74
54. U. p. 154 : Dutiyalakuntakabhaddiyasuttam,
Culavaggo R. p. 74
55. S. IV. p. 138 : Cundasuttam,
Satipatthanasamyuttam R.V. p. 161

Some of the titles in this volume are given as they are in Pali and some of them have been translated into Nepali. Sub-titles have also been introduced wherever necessary to enable readers to have a clear understanding of the episodes as they are found in this volume. Foot notes have also been given wherever necessary for the clarification of the main discourses as they are available in the commentaries (Atthakathas).

An attempt has been made to include the contents of the main discourses and the index of the special words and proper-names at the end of the volume, in alphabetical order, with a view to make it convenient for the reader to locate the subject of his choice. The reference materials used for the preparation of this volume have all been taken from the edition of the Tripitakas published in Devanagari script by Nalanda Pali Institute of India and the commentaries published by Hewawitarana in Sri Lanka in Sinhalese script.

The present volume is the twenty seventh, publication of the Ananda Kuti Vihara Trust and 21st in the "Buddha's time" series, 2nd in the series "The lives of the Sravakas of Buddha's time". It is the first volume of "The life of Venerable Sariputra Mahathera."

Hearty thanks are due to Prof. Vatu Krishna for his kind co-operation over many years in reading proofs, to Ven. Kumara Kashyapa for his untiring effort in preparing the world-list, to prof. Asha Ram Shakya for his translation of the preface into English and also to Mr. Khadga Bahadur Upasaka for his co-operation in bringing proofs from the press. Finally I would like to express my gratitude to Bhikkhu Maitri the Hon. Secretary, and other members of the Ananda Kuti Vihara Trust for their kind publication of this volume.

"Long live the Buddha's Teachings"

Bhikkhu Amritananda

Ananda Kuti Vihara
Swayambu Hill,
Kathmandu, Nepal.
5th Feb. 1983
Phone : 14420

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

प्राक्कथन

२०३१ साल भाद्र २५ गते प्रकाशित भएको बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-१ को प्राक्कथनमा उल्लेख गरे भैं प्रस्तुत श्रावक-चरित भाग-२ मा भगवान बुद्धका प्रथम अग्रश्रावक हुनु भएका सारिपुत्र स्थविरको सम्बन्धमा त्रिपिटकमा पाइएका मूल सूत्रहरूको संग्रह यसमा एकत्रित गरिदिएको छु । हुनत यस संग्रहमा जम्मै सूत्रहरू संग्रहित भएका छैनन् ।

सारिपुत्र स्थविरको सम्बन्धमा जम्मा १५८ मूल सूत्रहरू संकलन गरेको छु । यिनीहरूलाई मैले तीन भागमा विभाजन गरेको छु । जस्तै— (१) श्रावस्तीमा मात्र घटेका सूत्रहरूको एक भाग, (२) विभिन्न अन्य स्थानहरूमा घटेका सूत्रहरूको एक भाग र (३) स्थान नतोकिएका सूत्रहरूको एक भाग । यसरी जम्मा तीन भागमा विभाजित गरेको छु । तीमध्ये प्रस्तुत पुस्तकमा पहिलो एक सूत्र बाहेक अरू सबै श्रावस्तीमा

घटेका सूत्रहरूको संग्रह गरेको छु । यसमा जम्मा पचपन्न (५५) वटा सूत्रहरूको अनुवाद छ ।

प्रस्तुत पुस्तक साँच्चैकै बुद्धधर्म अध्ययन गर्न चाहने महानुभावहरूको निमित्त अत्यन्त उपकारी हुनेछ भन्ने ठानेको छु । विशेषगरी यसमा धेरैजसो बुद्धका सिद्धान्त तथा बुद्धदर्शन सम्बन्धिका कुराहरू समावेश भएका छन् ।

अघि अधिका ग्रन्थहरूमा जसरी प्रत्येक पात्रको खोजपूर्ण परिचय प्रस्तुत गरेको थिएँ त्यस्तैगरी प्रस्तुत सारिपुत्र स्थविरको बारेमा पनि खोजपूर्ण परिचय लेख्ने विचार गरेको छु । तर यो काम सम्भवतः यस संग्रहको तेस्रो भागमा अथवा अलगगै एक स्यानो पुस्तिकाको रूपमा प्रकाशित गर्ने विचार राखेको छु ।

खोजगरी एकत्रित गरेका सूत्रहरूको अनुवाद गर्ने कार्य २०३१ सालमा शुरु गरेको थिएँ । किन्तु सबै अनुवादको कार्य सिध्याउन सकेको थिइन । अतः फेरि यसमा हात राखी यसै सालको भाद्र महीनामा मात्र सबै अनुवाद कार्य समाप्त गर्न सकें र प्रथम भागको छपाइको शुरु यही आश्विन महीनादेखि मात्र हुन थाल्यो ।

यस संग्रहको अगाडि राखेका सूत्रहरूको क्रमानुसार राखिदिएको छ । जस्तै— महावग्ग, चुल्लवग्ग, पाचित्तिय इत्यादि । यस अनुसार श्रावस्तीमा घटेका सूत्रहरू मात्र यस संग्रहमा यसरी समावेश गरेको छु—

(१) महावग्गपालिवाट	—	४ वटा
(२) चुल्लवग्गपालिवाट	—	२ वटा
(३) पाचित्तियपालिवाट	—	१ वटा
(४) मज्झिमनिकायवाट	—	८ वटा
(५) संयुत्तनिकायवाट	—	२५ वटा
(६) अङ्गुत्तरनिकायवाट	—	९ वटा र
(७) उदानपालिवाट	—	६ वटा गरी जम्मा

पचपन्न (५५) वटा सूत्रहरू छन् ।

यी पचपन्न (५५) सूत्रहरूका नामहरू यसप्रकार छन्—

१. महा. व. पा. पृ. ३८ : सारिपुत्तमोग्गल्लानपव्वज्जाकथा,
महाखन्धकं; अ. क. III.
पृ. १०२२, पृ.^१ १
२. महा. व. पा. पृ. २३२ : पटिग्गहितादिअनुजाननादि,
भेसज्जक्खन्धकं; अ. क. III.
पृ. ११५७, पृ. १२
३. महा. व. पा. पृ. ३८७ : अट्टारसवत्थु,
कोसम्बकक्खन्धकं; पृ. १५
५४. महा. व. पा. पृ. ३८४ : अट्टारसवत्थुकथा,
कोसम्बकक्खन्धकं; पृ. २९४

१. यसै पुस्तकको पृष्ठ ।

४. चुल्ल. व. पा. पृ. २५४ : अग्गासनादि अनुजानना,
सेनासनक्खन्धकं; पृ. १७
५. चुल्ल. व. पा. पृ. २६७ : अवेभङ्गियवत्थु,
सेनासनक्खन्धकं; पृ. २३
६. पाचि. पा. पृ. १११ : आवासथसम्पत्त सारिपुत्तवत्थु,
पाचित्तियक्खन्धकं;
अ. क. II. पृ. ८२९, पृ. १७
७. म. नि. I. पृ. १८ : धम्मदायादसुत्तं,
अ. क. I. पृ. ८१, पृ. ३१
८. म. नि. I. पृ. ३३ : अङ्गणसुत्तं,
अ. क. I. पृ. १२४, पृ. ३७
९. म. नि. I. पृ. ६२ : सम्मादिट्ठिसुत्तं,
अ. क. I. पृ. १७७, पृ. ५०
१०. म. नि. I. पृ. १९२ : रथविनीतसुत्तं,
अ. क. II. पृ. १११, पृ. ७८
११. म. नि. I. पृ. २३५ : महाहत्थिपदोपमसुत्तं,
अ. क. II. पृ. १८२, पृ. ८८
१२. म. नि. I. पृ. ३६० : महावेदल्लसुत्तं,
अ. क. II. पृ. २७८, पृ. १००
१३. म. नि. III. पृ. १०९ : सेवितब्बासेवितब्बसुत्तं,
अ. क. IV. पृ. ७०, पृ. १२०

१४. म. नि. III. पृ. ३४५ : अनाथपिण्डकोवादसुत्तं,
अ. क. IV. पृ. २०४, पृ. १३३
१५. सं. नि. I. पृ. १८९ : सारिपुत्तसुत्तं, वङ्गीससंयुत्तं,
अ. क. I. पृ. २१२, पृ. १३४
१६. सं. नि. I. पृ. १९० : पवारणसुत्तं, वङ्गीससंयुत्तं,
अ. क. I. पृ. २१३, पृ. १३७
१७. सं. नि. II. पृ. ३३ : भूमिजसुत्तं, निदानसंयुत्तं,
अ. क. II. पृ. ४३, पृ. १४१
१८. सं. नि. II. पृ. ४१ : भूतसुत्तं, निदानसंयुत्तं,
अ. क. II. पृ. ४५, पृ. १४९
१९. सं. नि. II. पृ. ४३ : कलारसुत्तं, निदानसंयुत्तं,
अ. क. II. पृ. ४६, पृ. १५५
२०. सं. नि. II. पृ. २२८ : घटसुत्तं, भिक्खुसंयुत्तं,
अ. क. II. पृ. १७१, पृ. १६६
२१. सं. नि. II. पृ. ३३१ : यमकसुत्तं, खन्धसंयुत्तं,
अ. क. II. पृ. २२६, पृ. १७०
२२. सं. नि. II. पृ. ४५० : विवेकजसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं,
अ. क. II. पृ. २५२, पृ. १८३
२३. सं. नि. II. पृ. ४५० : अवितक्कसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं, पृ. १८५
२४. सं. नि. II. पृ. ४५१ : पीतिसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं, पृ. १८७
२५. सं. नि. II. पृ. ४५१ : उपेक्खासुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं, पृ. १८९

२६. सं. नि. II. पृ. ४५२ : आकासानञ्चायतनसुत्तं,
सारिपुत्तसंयुत्तं; पृ. १९१
२७. सं. नि. II. पृ. ४५२ : विञ्जाणञ्चायतनसुत्तं,
सारिपुत्तसंयुत्तं; पृ. १९३
२८. सं. नि. II. पृ. ४५२ : आकिञ्चञ्चायतनसुत्तं,
सारिपुत्तसंयुत्तं; पृ. १९५
२९. सं. नि. II. पृ. ४५२ : नेवसञ्जानासञ्चायतनसुत्तं,
सारिपुत्तसंयुत्तं; पृ. १९७
३०. सं. नि. II. पृ. ४५३ : निरोधसमापत्तिसुत्तं,
सारिपुत्तसंयुत्तं; पृ. १९९
३१. सं. नि. III. पृ. ९५ : सारिपुत्तसद्विविहारिकसुत्तं,
सलायतनसंयुत्तं; पृ. २०१
३२. सं. नि. IV. पृ. ५ : सारिपुत्तसुत्तं, मग्गसंयुत्तं;
अ. क. III. पृ. १०९, पृ. २०४
३३. सं. नि. IV. पृ. ६७ : वत्थुसुत्तं, बोज्झङ्गसंयुत्तं;
अ. क. III. पृ. १२६, पृ. २०६
३४. सं. नि. IV. पृ. १३५ : महापुरिससुत्तं,
सतिपट्टानसंयुत्तं; पृ. २१९
३५. सं. नि. IV. पृ. १९१ : पुब्बकोट्टकसुत्तं, इन्द्रियसंयुत्तं;
अ. क. III. पृ. १९५, पृ. २२१
३६. सं. नि. IV. पृ. २९४ : पठमसारिपुत्तसुत्तं,
सोतापत्तिसंयुत्तं; पृ. २२३

३७. सं. नि. IV. पृ. २९५ : दुतियसारिपुत्तसुत्तं, सोतापत्तिसंयुत्तं;
अ. क. III. पृ. २१५, पृ. २२५
३८. सं. नि. IV. पृ. ३२४ : पठमअनाथपिण्डकसुत्तं, सोतापत्ति-
संयुत्तं; अ. क. III. पृ. २२२, पृ. २२७
३९. अं. नि-२, पृ. ६० : समचित्तवग्गो,
अ. क. I. पृ. ३१३, पृ. २२८
४०. अं. नि-३, पृ. १०८ : समिद्धसुत्तं, पुग्गलवग्गो;
अ. क. I. पृ. ३५३, पृ. २३४
४१. अं. नि-६, पृ. २० : सोप्पसुत्तं, सारणीयवग्गो;
अ. क. II. पृ. ६५८, पृ. २४३
४२. अं. नि-६, पृ. १२७ : देवतासुत्तं, देवतावग्गो;
अ. क. II. पृ. ६९२, पृ. २४९
४३. अं. नि-७, पृ. १७९ : पठमनिद्दसुत्तं, देवतावग्गो;
अ. क. II. पृ. ७००, पृ. २५४
४४. अं. नि-९, पृ. २० : सीहनादसुत्तं, सीहनादवग्गो;
अ. क. II. पृ. ७९६, पृ. २५८
४५. अं. नि-९, पृ. २४ : सउपादिसुत्तं, सीहनादवग्गो;
अ. क. II. पृ. ७९८, पृ. २६६
४६. अं. नि-१०, पृ. १९७ : पठमनलकपानसुत्तं,
यमकवग्गो; पृ. २७६
४७. अं. नि-१०, पृ. १९९ : दुतियनलकपानसुत्तं,
यमकवग्गो; पृ. २७९

४८. उदा. पा. पृ. ६६ : ब्राह्मणसुत्तं, बोधिवग्गो;
अ. क. पृ. ३९, पृ. २८२
४९. उदा. पा. पृ. ९३ : सारिपुत्तसुत्तं, नन्दवग्गो;
अ. क. पृ. १३१, पृ. २८४
५०. उदा. पा. पृ. ११२ : सारिपुत्तसुत्तं, मेघियवग्गो;
अ. क. पृ. १७९, पृ. २८६
५१. उदा. पा. पृ. १६६ : सारिपुत्तउपसमसुत्तं, मेघियवग्गो;
अ. क. पृ. १९०, पृ. २८८
५२. उदा. पा. पृ. १५४ : पठमलकुण्टकभद्वियसुत्तं,
चुल्लवग्गो; अ. क. पृ. २५३, पृ. २९०
५३. उदा. पा. पृ. १५४ : दुतियलकुण्टकभद्वियसुत्तं,
चुल्लवग्गो; अ. क. पृ. २५५, पृ. २९२
५५. सं. नि. IV. पृ. १३८ : चुन्दसुत्तं, सतिपट्टानसयुत्तं,
अ. क. III. पृ. १७२, पृ. २९७

सूत्रहरूको नामकरण केही पालीमा भए जस्तै र केही नेपाली भाषा अनुसार अगाडि राखिदिएको छु। सूत्रको बीच बीचमा कुरा छुट्याउनको निमित्त विषय अनुसार उपशीर्षकहरू पनि राखिदिएको छु। यसबाट पाठकहरूलाई विषय खोज्न सजिलो हुनेछ, भन्ने विश्वास गरेको छु। आवश्यक सम्भेको ठाउँहरूमा मूल सूत्रको सम्बन्धमा अर्थकथाले दिएका स्पष्टिकरणहरू पादटिप्पणीमा उल्लेख गरेको छु।

आफूले चाहेको विषय सम्बन्धी कुरा चाँडै खोज्न सक्नु भन्ने विचारले विषय-सूचीको अलावा ग्रन्थको अन्त्यमा संज्ञाशब्दहरूको खास खास शब्दहरूको तथा गाथाहरूको सूची पनि अकारादि क्रमानुसार राखिदिएको छु ।

यस संग्रहको निमित्त प्रयोग गरेका मूलपालिका ग्रन्थहरू सबै नालन्दा पालि महाविद्यालय, भारतबाट प्रकाशित देवनागरी लिपिका पालि पुस्तकहरू हुन् र अर्थकथाहरू चाहिं सिंहल लिपिमा लंकामा प्रकाशित भएका पुस्तकहरू हुन् ।

प्रस्तुत पुस्तक आनन्द कुटी विहार गुठीको प्रकाशन क्रमको २७ सौं पुस्तक हो र बुद्धकालीन संग्रहको २१ सौं ग्रन्थ तथा बुद्धकालीन श्रावक-चरितको भाग-२ हो भने सारिपुत्र-चरितको पहिलो भाग हो भनी बुझ्नुपर्छ ।

Dhamma.Digital

दशौं वर्षदेखि सहयोग गरी आउनु भएका भाषा संशोधन सहित प्रूफ आदि हेरिदिनु हुने प्राध्यापक श्री वटुकृष्णज्यूलाई, शब्दावली आदि प्रारम्भिक लेखाइको काम गरिदिनु हुने आयुष्मान् कुमार काश्यपलाई र दिनहुँ भैं प्रूफ ल्याउने-लैजाने काममा सहयोग गरि दिनु हुने श्री खड्ग बहादुर उपासकलाई तथा प्रस्तुत पुस्तकको प्राक्कथनलाई अंग्रेजीमा रूपान्तर गरिदिनु भएकोमा प्राध्यापक श्री आशाराम शाक्य, एम.ए. लाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिई पुण्यानुमोदन गरेको छु । अन्त्यमा आनन्द कुटी विहार गुठीका तरफबाट प्रस्तुत पुस्तक

प्रकाशित गरिदिएकोमा गुठीका सदस्य सचिव आयुष्मान् मैत्री भिक्षु लगायत गुठीका सबै सदस्यहरूलाई हार्दिक धन्यवादज्ञापन गरेको छु ।

“चिरं तिष्ठतु सद्धम्मो”

– भिक्षु अमृतानन्द

आनन्द कुटी विहार,
स्वयम्भू, काठमाडौं,
नेपाल ।
२०३९, माघ २२ गते

मूल ग्रन्थहरू—

- (१) महावग्गपालि ।
- (२) चुल्लवग्गपालि ।
- (३) पाचित्तियपालि ।
- (४) मज्झिमनिकायपालि ।
- (५) संयुत्तनिकायपालि ।
- (६) अङ्गुत्तरनिकायपालि ।
- (७) उदानपालि ।

Dhamma.Digital

सहायक ग्रन्थहरू—

- समन्तपासादिका । (नालन्दा प्रकाशन)
पपञ्चसूदनी । (हेवावितारण प्रकाशन)
सारत्थप्पकासिनी । (हेवावितारण प्रकाशन)
मनोरथपूरणी । (हेवावितारण प्रकाशन)
परमत्थदीपनी । (हेवावितारण प्रकाशन)
विभङ्गपालि । (नालन्दा प्रकाशन)
सुत्तनिपातपालि । (नालन्दा प्रकाशन)
पटिसम्भिदामग्गपालि । (नालन्दा प्रकाशन)
सद्धम्मपकासनी । (हेवावितारण प्रकाशन)
सम्मोहविनोदनी । (नालन्दा प्रकाशन)
धम्मसङ्गणि । (पी. वि. बापत)
दीघनिकायपालि । (नालन्दा प्रकाशन)
विसुद्धिमग्गो । (हेवावितारण प्रकाशन)
बुद्धकालीन भारतीय भूगोल । (डा. भरतसिंह उपाध्याय)
पुग्गलपञ्चतिपालि । (नालन्दा प्रकाशन)
-

संकेत-शब्दको अर्थ—

अं. अ. क. } = अङ्गुत्तरनिकाय अर्थकथा ।
अं. नि. अ. क. }

अं. नि. = अङ्गुत्तरनिकाय ।

अ. क. = अट्टकथा ।

अत्थ. सा. = अट्टसालिनी ।

उदा. पा. = उदानपालि ।

उदा. पा. अ. क. = उदानपालि अर्थकथा ।

चुल्ल. व. पा. = चुल्लवग्गपालि ।

दी. नि. = दीघनिकाय ।

दी. नि. अ. क. = दीघनिकाय अर्थकथा ।

धम्म. सं. = धम्मसङ्गणि ।

धम्म. प. अ. क. = धम्मपद अर्थकथा ।

ना. पा. = नालन्दापालि ।

पटि. म. पा. = पटिसम्भिदामग्गपालि ।

पपं. सू. = पपञ्चसूदनी ।

पाचि. पा. = पाचित्तियपालि ।

पुग्ग. पा. = पुग्गलपञ्चति ।

पटि. म. अ. क. = पटिसम्भिदामग्ग अट्टकथा ।

बु. गृ. = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू ।
बु. प. = बुद्धकालीन परिव्राजक ।
बु. ब्र. = बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव ।
बु. ब्रा. = बुद्धकालीन ब्राह्मण ।
बु. म. = बुद्धकालीन महिलाहरू ।
बु. श्रावि. च. = बुद्धकालीन श्राविका चरित ।
बु. भा. भू. = बुद्धकालीन भारतीय भूगोल ।
बु. रा. = बुद्धकालीन राजपरिवार ।
बु. श्रा. च. = बुद्धकालीन श्रावक चरित ।
विभं. पा. = विभङ्गपालि ।
विभं. अ. क. = विभङ्गअट्ठकथा ।
विसु. म. = विसुद्धिमग्ग ।
सम. पा. = समन्तपासादिका ।
म. नि. अ. क. = मज्झिमनिकाय अट्ठकथा ।
म. नि. = मज्झिमनिकाय ।
मनो. र. पू. = मनोरथपूरणी ।
महा. व. पा. = महावग्गपालि ।
सं. नि. = संयुत्तनिकाय ।
सं. नि. अ. क. = संयुत्तनिकाय अट्ठकथा ।
सम्मो. वि. = सम्मोहविनोदनी ।
सुत्त. नि. = सुत्तनिपात ।

त्रि-पिटक सूची

		अभिधम्म(	
१. दीघनिकाय	१. पाराजिकापालि	} सुत्तविभङ्ग	१. धम्मसङ्गिणि
२. मज्झिमनिकाय	२. पाचित्तियपालि		२. विभङ्ग
३. संयुत्तनिकाय	३. महावग्गपालि	} खन्धक	३. धातुकथा
४. अङ्गुत्तरनिकाय	४. चूलवग्गपालि		४. पुग्गलपञ्जत्ति
५. खुद्दकनिकाय	५. परिवारपालि		५. कथावत्थु
१. खुद्दकपाठ			६. यमक
२. धम्मपद			७. पञ्चान
३. उदान			
४. इतिवुत्तक			
५. सुत्तनिपात			
६. विमानवत्थु			
७. पेतवत्थु			
८. थेरगाथा			
९. थेरीगाथा			
१०. जातक			
११. निद्देस			
क. महानिद्देस			
ख. चूलनिद्देस			
१२. पटिसम्भदामग्ग			
१३. अपदान			
१४. बुद्धवंश			
१५. चरियापिटक			

विषय-सूची

पृष्ठ :

प्रकाशकीय	
प्राक्कथन	
१. सारिपुत्र मौद्गल्यायन प्रब्रज्या	१
धर्मचक्षु लाभ	१
मौद्गल्यायनकहाँ	५
उपसम्पदात्व	९
२. शरीरडाह रोग	१२
३. कौशम्बिक भिक्षुरूप्रति कस्तो व्यवहार गर्ने ?	१५
४. अग्रासन र अग्रभोजन	१७
तित्तिर जातक	१९
५. सारिपुत्रप्रति दोषारोपण	२३
बाँड-फाँड गर्न नहुने वस्तु	२६
६. भोकै वस्नुभयो	२९
७. धर्मदायाद होऊ	३१
सारिपुत्रका उपदेश	३२
कतिसम्म एकान्तवास बस्ने हुन्नन् ?	३३

	पृष्ठ :
कतिसम्म एकान्तवास बस्ने हुन्छन् ?	३४
मध्यममार्ग	३६
८. क्लेशयुक्त विचार हुने व्यक्ति	३८
मौद्गल्यायनको प्रश्न	३९
अङ्गण कसलाई भन्दछन् ?	४५
मौद्गल्यायनको उपमा	४७
९. सम्यक्दृष्टि भनेको कस्तो हो ?	५०
जहिले कुशलाकुशलको मूल जान्नेछ	५२
जहिले आहारसमुदय निरोधलाई जान्नेछ	५४
जब आर्यसत्यलाई जान्नेछ	५९
जब जरामरणलाई जान्नेछ	६१
जब जन्मनिरोधलाई जान्नेछ	६२
जब भवनिरोधलाई जान्नेछ	६४
जब उपादान समुदय जान्नेछ	६५
जब तृष्णा समुदयलाई जान्नेछ	६६
जब वेदना समुदयलाई जान्नेछ	६७
जब स्पर्श समुदयलाई जान्नेछ	६८
जब षडायतन समुदयलाई जान्नेछ	७०
जब नामरूप समुदयलाई जान्नेछ	७१
जब विज्ञान समुदयलाई जान्नेछ	७२

	पृष्ठ :
जब संस्कार निरोधलाई जान्नेछ	७३
जब अविदया समुदयलाई जान्नेछ	७४
जब आस्रवलाई जान्नेछ	७६
१०. केको निमित्त ब्रह्मचर्य पालन गर्ने ?	७८
सारिपुत्र मन्त्राणिपुत्रकहाँ गए	८०
किन ब्रह्मचर्यवास गर्ने ?	८१
अनुपादान परिनिर्वाण भनेको के हो ?	८३
रथको उपमा	८५
परस्पर अनुमोदन	८६
११. महाहस्तीपद उपमा	८८
दुःखआर्यसत्य	८९
१२. महाप्रश्नोत्तर	१००
कहिले प्रज्ञावान् हुन्छ ?	१००
विज्ञान र वेदना भनेको कस्तो हो ?	१०१
मनःविज्ञानले के जान्नुपर्छ ?	१०४
सम्यक्दृष्टि	१०६
पुनर्भवमा उत्पन्न हुने	१०७
प्रथमध्यान	१०८
पञ्चेन्द्रियको प्रतिशरण को हुन्छ ?	११०
पञ्चेन्द्रियको आधार के हो ?	११०

	पृष्ठ :
संज्ञावेदयितनिरोध समापत्ति	१११
चित्तविमुक्तिसमाधि	११३
१३. सेवनीय र असेवनीय धर्महरू	१२०
सारिपुत्रको व्याख्या	१२१
१४. रोगग्रस्त अनाथपिण्डकलाई उपदेश	१३३
१५. मैनाको जस्तो आवाज हुने सारिपुत्र	१३४
१६. भगवानको उपोसथ पवारणा	१३७
१७. आयुष्मान् भूमिजको प्रश्न	१४१
कर्मवादीहरू	१४१
स्पर्शको कारणले सुखदुःख हुन्छ	१४२
स्पर्श बाहेक सुखदुःखको कारण छैन	१४४
त्रैद्वारिक सञ्चेतना	१४५
१८. सारिपुत्रसँग भगवानको प्रश्न	१४९
आहार निरोधद्वारा स्कन्ध निरोध	१५१
१९. कलारक्षत्री भिक्षुको प्रश्न	१५५
सारिपुत्रसँग बुद्धको प्रश्न	१५५
प्रतित्यसमुत्पाद	१५८
सारिपुत्रको सिंहनाद	१६२
सारिपुत्रको धर्मधातु सुप्रतिवेध गरेका छन्	१६२

	पृष्ठ :
२०. आयुष्मान् महामौद्गल्यायनसँग	१६६
२१. यमक भिक्षुको गलत धारणा	१७०
सारिपुत्र महास्थविरको प्रश्न	१७३
यमक भिक्षुलाई धर्मावबोध	१७५
बधकको उपमा	१७७
अश्रुतवान्ले 'रूप' आत्मा भनी ठान्दछ	१७८
श्रुतवान्ले 'आत्मा हो' भन्ने ठान्दै	१८०
२२. प्रथमध्यानमा बस्छु	१८३
२३. द्वितीयध्यानमा बस्छु	१८५
२४. तृतीयध्यानमा बस्छु	१८७
२५. चतुर्थध्यानमा बस्छु	१८९
२६. आकाशानन्त्यायतनमा बस्छु	१९१
२७. विज्ञानन्त्यायतनमा बस्छु	१९३
२८. आकिञ्चन्यायतनमा बस्छु	१९५
२९. नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा बस्छु	१९७
३०. निरोधसमापत्तिमा बस्छु	१९९
३१. आयुष्मान् सारिपुत्रसँग बस्ने भिक्षु	२०१
३२. कल्याण मित्रता	२०४
३३. सप्तबोध्यङ्ग	२०६
जुन बोध्यङ्ग चाहन्छु उसैमा बस्नसक्छु	२१६

	पृष्ठ :
३४. कहिले महापुरुष हुन सक्छ ?	२१९
३५. श्रद्धेन्द्रियको भाविताद्वारा अमृतमा पुग्छ	२२१
३६. कति गुणले स्रोतापन्न हुन्छ ?	२२३
३७. स्रोतापन्न भनेको के हो ?	२२५
३८. विरामी अनाथपिण्डकलाई उपदेश	२२७
३९. भित्री-बाहिरी संयोजनहरू	२२८
समचित्त देवताको बुद्धसँग प्रार्थना	२३१
४०. को सुन्दरतर लाग्छ ?	२३४
महाकोटिकको प्रश्न	२३८
भगवानको मन्तव्य	२४१
४१. सूर्योदयसम्म सुत्ने भिक्षु	२४३
४२. परिहानी नहुने कारण	२४९
४३. वर्ष गिन्तिले मात्र ब्रह्मचर्य पूरा हुन्न	२५४
४४. सिङ्ग भाँचिएको साँढे भैं	२५८
४५. सउपादानीहरू नरकमा पर्छन्	२६६
४६. श्रद्धा नहुनेको कुशलधर्म हानी हुन्छ	२७६
४७. धर्म नसुन्नेको कुशलधर्म हानी हुन्छ	२७९
४८. कसरी ब्राह्मण हुन्छ ?	२८२
४९. पर्वत समान अचल	२८४
५०. सन्तुष्टिता	२८६

	पृष्ठ :
५१. शान्तिपदको प्रत्यवेक्षणा	२८०
५२. लकुण्टकभद्रीयलाई उपदेश (क)	२९०
५३. लकुण्टकभद्रीयलाई उपदेश (ख)	२९२
५४. धर्मवादी र अधर्मवादी कसलाई भन्ने ?	२९४
५५. सारिपुत्र परिनिर्वाण	२९७
नामावली	३०२
शब्दावली	३१०
गाथा-सूची	३६३

Dhamma.Digital

बुद्धकालीन श्रावक-चरित

(भाग-२)

सारिपुत्र-चरित

(भाग-१)

Dhamma.Digital

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

मूल पालि—

१. सारिपुत्र मौद्गल्यायन प्रब्रज्या

त्यसवखत सञ्जय परिव्राजक अढाइशय परिव्राजकहरू भएको महत् परिषद्सँग राजगृहमा बस्थे^१ ।

त्यसवखत सारिपुत्र मौद्गल्यायनपरिव्राजकहरू सञ्जय परिव्राजककहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्दैथे । उनीहरूले— “जसले पहिले अमृत प्राप्त गर्नेछ उसले अर्कोलाई बताउनु पर्छ” भन्ने वाचा गरेका थिए ।

धर्मचक्षु लाभ

आयुष्मान् अश्वजित्^२ (अस्सजि) पूर्वान्ह समयमा (चीवर) पहिरी पात्र-चीवर ग्रहणगरी अगाडि-पछाडि जाँदा यताउता हेर्दा

---

१. महा. व. पा. पृ. ३८: सारिपुत्तमोगल्लान पव्वज्जाकथा, अ.क. III. पृ. १०२२.

२. पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूमध्येका एक र सवैभन्दा कान्छा पनि हुन् ।

खुम्च्याउँदा र पसार्दा प्रियंकर ढंगले ईर्यापथ सम्पन्न भई तलतिर हेरी—
राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जानुभयो ।

सारिपुत्रपरिव्राजकले आयुष्मान् अश्वजित्लाई अगाडि-पछाडि जाँदा, यताउता हेर्दा, खुम्च्याउँदा र पसार्दा प्रियंकर ढंगले ईर्यापथ सम्पन्न भई तलतिर हेरी राजगृहमा भिक्षाटनार्थ गइरहेको देखे । देखेपछि (उनको मनमा) यस्तो लाग्यो—

“यो लोकमा जो अरहन्त वा अरहत्मार्गमा सम्पन्न छन् तिनीहरू मध्येमा अवश्यमेव यी भिक्षु एक होलान् । (अतः) किन म उनीकहाँ गई— ‘आवुसो ! तिमी कसलाई गुरु मानी प्रव्रजित भएका हौ ? तिम्रा गुरु को हुन् ? कसको धर्म तिमी रुचाउँछौ ?’ भनी नसोधूँ ?”

त्यसपछि सारिपुत्रपरिव्राजकलाई यस्तो लाग्यो—

“घरघरपिच्छे भिक्षाटन् गरिरहेको बेलामा यी भिक्षुसँग प्रश्न सोध्नु ठीक छैन । चाहिनेले बाटो खोज्नुपर्छ भने भैं किन म यी भिक्षुको पछि पछि नलागूँ ।”

आयुष्मान् अश्वजित् राजगृहमा भिक्षाटन्द्वारा भिक्षा प्राप्तगरी फर्कनु भयो ।

सारिपुत्रपरिव्राजक पनि जहाँ आयुष्मान् अश्वजित् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् अश्वजित्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसके पछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा

उभिएका सारिपुत्रपरिब्राजकले आयुष्मान् अश्वजित्लाई यस्तो भने—

“आवुसो ! तपाईंका इन्द्रियहरू अतिप्रसन्न छन्, छविवर्ण परिशुद्ध तथा उज्वल छन्। आवुसो ! तपाईं कसलाई गुरु मानी प्रव्रजित हुनु भएको हो ? तपाईंको गुरु को हुनुहुन्छ ? कसको धर्म तपाईं रुचाउनु हुन्छ ?”

“आवुसो ! शाक्यकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएका शाक्यपुत्र महाश्रमण हुनुहुन्छ। उहाँ भगवानलाई नै गुरु मानी प्रव्रजित भएको हुँ। उहाँ भगवान नै मेरा गुरु हुनुहुन्छ। उहाँकै धर्म म रुचाउँछु।”

“उहाँ आयुष्मान् शास्ता के वादी हुनुहुन्छ नि ? उहाँले के भन्नुहुन्छ नि ?”

“आवुसो ! म नयाँ छु, प्रव्रजित भएको धेरै भएको छैन र यस धर्ममा आएको पनि धेरै भएको छैन। म तपाईंलाई सविस्तर धर्मदेशना गर्न सकिदैन। त्यसैले तपाईंलाई म संक्षेपरूपमा अर्थ (= सारांश) भन्दछु।”

अनि सारिपुत्रपरिब्राजकले आयुष्मान् अश्वजितलाई “आवुसो ! हुन्छ” भन्दै यस्तो भने—

“अप्पं वा बहं वा भासस्सु अत्थं येव मे ब्रूहि ।

अत्थेन मे अत्थो किं काहसि व्यञ्जनं^१ बहंन्ति ॥”

१. सिंहल र रोमनमा: ‘व्यञ्जनं’ ।

अर्थ—

“थेरै वा धेरै भन्नुहोस्, अर्थ (= सारांश) मात्रै म चाहन्छु, बहुव्यञ्जन (= धेरै व्याख्यान) को के प्रयोजन ?

अनि आयुष्मान् अश्वजित्ते सारिपुत्रपरिव्राजकलाई यो धर्मपर्याय भन्नुभयो—

“ये धम्मा हेतुप्पभवा, तेसं हेतुं तथागतो आह ।
तेसञ्च यो निरोधो—एवंवादी महासमणो’ ति ॥”

अर्थ—

“जुन धर्महरू हेतुप्रभव हुन् त्यसैको हेतु तथागतले बताउनु हुन्छ । त्यसको जुन निरोध हो (त्यो पनि उहाँले बताउनु हुन्छ)— यस्तावादी महाश्रमण हुनुहुन्छ ।”

अनि सारिपुत्र परिव्राजकलाई यो धर्मपर्याय सुनेर— “जे जति समुदय धर्महरू हुन् ती जम्मै निरोध धर्म हुन्” भन्ने विरज वीतमल धर्मचक्षु उत्पन्न भयो ।

“एसेव धम्मो यदि तावदेव पच्चव्यथ^१ पदमसोकं ।
अदिट्ठं अब्भतीतं बहुकेहि कप्पनहुतेही’ति ॥”

---

१. रोमनमा: ‘पच्चव्यथा’, सिंहल र स्याममा: ‘पच्चव्यथा’ ।

अर्थ—

“यही नै त्यो धर्म हो जसद्वारा उत्तिखेरै शोकरहित परमपद प्राप्त हुन्छ— जसको खोजि गर्दा गर्दै धेरैले नदेखिकनै लाखौं कल्पहरू बिताइ-सके ।”

मौद्गल्यायनकहाँ

त्यसपछि सारिपुत्रपरिव्राजक जहाँ मौद्गल्यायनपरिव्राजक थिए त्यहाँ गए । मौद्गल्यायन परिव्राजकले टाढैबाट सारिपुत्र परिव्राजक आइरहेको देखे । देखेर सारिपुत्रपरिव्राजकलाई यस्तो भने—

“आवुसो ! तिम्रा इन्द्रियहरू अति प्रसन्न छन्, छविवर्ण परिशुद्ध तथा उज्वल छ । के तिमिले अमृत प्राप्त गर्‍यो कि कसो हो ?”

“आवुसो ! हो, अमृत प्राप्त गरे ।”

“आवुसो ! कसरी तिमिले अमृत प्राप्त गर्‍यो त ?”

“आवुसो ! यहाँ मैले आयुष्मान् अश्वजित् भिक्षुलाई अगाडि-पछाडि जाँदा, यताउता हेर्दा, खुम्च्याउँदा र पसार्दा प्रियंकर ढंगले ईर्यापथ सम्पन्न भई तलतिर हेरी राजगृहमा भिक्षाटनार्थ पस्नु भएको देखें । अनि मलाई यस्तो लाग्यो— ‘यो लोकमा जो अरहन्त वा अरहत् मार्गमा सम्पन्न छन् तिनीहरूमध्येमा यी अश्वजित् भिक्षु अवश्यमेव एक

हुनुहुन्छ होला । (अतः) किन म उहाँकहाँ गई— ‘आवुसो ! कसलाई गुरु मानी तपाईं प्रव्रजित हुनु भएको हो ? तपाईंको गुरु को हुनुहुन्छ ? कसको धर्म तपाईं रुचाउनु हुन्छ ? भनी नसोधूँ । अनि मलाई यस्तो लाग्यो— ‘घर घरपिच्छे भिक्षाटन् गइरहेको बेलामा उहाँ भिक्षुसँग प्रश्न सोध्नु उचित छैन । चाहिनेले बाटो पहिल्याउनु पर्छ भने भैं किन म उहाँ भिक्षुको पछिपछि नलागूँ ।’ आवुसो ! अश्वजित् भिक्षु राजगृहमा भिक्षाटन्द्वारा भिक्षा प्राप्तगरी फर्केर जानुभयो । आवुसो ! अनि म पनि अश्वजित् भिक्षुकहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि मैले अश्वजित् भिक्षुसँग सम्मोदन गरें । सम्मोदनी कुशलवार्ता गरिसके पछि एक छेउमा उभिँएँ । आवुसो ! एक छेउमा उभिएको मैले अश्वजित् भिक्षुलाई यस्तो भनें— ‘आवुसो ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न छन्, छविवर्ण परिशुद्ध तथा उज्वल छन् । आवुसो ! कसलाई गुरु मानी तपाईं प्रव्रजित हुनु भएको हो ? तपाईंका गुरु को हुन् ? कसको धर्म तपाईं रुचाउनु हुन्छ ?’ (अनि उहाँले भन्नुभयो)— ‘आवुसो ! शाक्यकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएका शाक्यपुत्र महाश्रमण हुनुहुन्छ । उहाँ भगवानलाई नै गुरु मानी प्रव्रजित भएको हुँ । उहाँ भगवान नै मेरा गुरु हुनुहुन्छ । उहाँकै धर्म म रुचाउँछु ।’ उहाँ आयुष्मान् शास्ता के वादी हुनुहुन्छ ? उहाँले के भन्नुहुन्छ ?’ (भनी सोध्दा उहाँले यस्तो भन्नुभयो)— ‘आवुसो ! म नयाँ छु, प्रव्रजित भएको धेरै भएका छैन र यस धर्ममा आएको पनि धेरै भएको छैन । म तपाईंलाई सविस्तर धर्मदेशना गर्न सक्दिन । त्यसैले तपाईंलाई म संक्षेपरूपमा अर्थ (.सारांश) मात्र भन्दछु ।’ अनि मैले आयुष्मान् अश्वजित्लाई— ‘आवुसो ! हुन्छ भन्दै यस्तो भनें—

‘अप्पं वा बहुं वा भासस्सु अत्यंयेव मे ब्रूहि ।
अत्थेन मे अत्थो किं काहसि व्यञ्जनं बहुं’न्ति ॥’

अर्थात्— थोरै वा धेरै भन्नुहोस्, अर्थ मात्रै म चाहन्छु, बहुव्यञ्जनको के प्रयोजन ?’

“आवुसो ! अनि अश्वजित् भिक्षुले मलाई यो धर्मपर्याय बताउनु- भयो—

‘हे धम्मा हेतुप्पभवा, तेसं हेतुं तथागतो आह ।
तेसञ्च यो निरोधो – एवंवादी महासमणो’ति ॥’

अर्थात्— ‘जुन धर्महरू हेतुप्रभव हुन् त्यसैको हेतु तथागतले बताउनु हुन्छ । त्यसको जुन निरोध हो (त्यो पनि उहाँले बताउनु हुन्छ)— यस्ता वादी महाश्रमण हुनुहुन्छ’ ।”

अनि मौद्गल्यायन परिव्राजकलाई यो धर्मपर्याय सुनेर— “जे जति समुदय धर्महरू हुन् ती जम्मै निरोध धर्म हुन्” भन्ने विरज वीतमल धर्मचक्षु उत्पन्न भयो ।

‘एसेव धम्मो यदि तावदेव पच्चव्यत्थ पदमसोकं
अदिट्ठ अब्भतीतं बहुकेहि कप्पनहुतेही’ ति ॥’

अर्थ—

“यही नै त्यो धर्म हो जसद्वारा उत्तिखेरै शोकरहित परमपद

प्राप्त हुन्छ— जसको खोजि गर्दा गर्दै धेरैले नदेखिकनै लाखौं कल्पहरू विताइसके ।”

सञ्जयपरिव्राजकको रगत वमन

त्यसपछि मौद्गल्यायनपरिव्राजकले सारिपुत्रपरिव्राजकलाई यस्तो भने—

“आवसो ! हामी दुइ भगवानकहाँ जाऔं ! उहाँ भगवान हामीहरूको शास्ता हुनुहुन्छ । आवसो ! यी अढाइशय परिव्राजकहरू हामी दुइको कारणले हामी दुइको मुख ताकेर बसेका छन्, उनीहरूलाई पनि हेरौं । जस्तो उनीहरू चाहन्छन् त्यस्तै गर्नेछन् ।”

अनि सारिपुत्र मौद्गल्यायन जहाँ ती परिव्राजकहरू थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि ती परिव्राजकहरूलाई भने—

“आवसो ! हामीहरू भगवानकहाँ जान्छौं, उहाँ भगवान हाम्रा शास्ता हुनुहुन्छ ।”

“हामीहरू आयुष्मान्हरूको कारणले आयुष्मान्हरूको मुख हेरी यहाँ बसिरहेका हौं । यदि आयुष्मान्हरू महाश्रमणकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्नुहुन्छ भने हामी सबै पनि महाश्रमणकहाँ नै ब्रह्मचर्य पालन गर्नेछौं ।”

त्यसपछि सारिपुत्र मौद्गल्यायन जहाँ सञ्जयपरिव्राजक थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि सञ्जयपरिव्राजकलाई भने—

“आवुसो ! हामीहरू भगवानकहाँ जान्छौं; उहाँ भगवान हाम्रा शास्ता हुनुहुन्छ ।”

“आवुसो ! नजाऊ, भइहाल्यो । हामी तीनजनाले यो गण (जमात) को हेरविचार गरौंला (परिहरिस्साम) ।”

दोस्रोपटक पनि सारिपुत्र मौद्गल्यायनले भने— “आवुसो ! हामीहरू भगवानकहाँ जान्छौं । उहाँ भगवान हाम्रा शास्ता हुनुहुन्छ ।”

दोस्रोपटक पनि सञ्जय परिव्राजकले भने— “आवुसो ! नजाऊ, भइहाल्यो । हामी तीनजनाले यो गणको हेरविचार गरौंला ।”

तेस्रोपटक पनि सारिपुत्र मौद्गल्यायनले भने— “आवुसो ! हामीहरू भगवानकहाँ जान्छौं । उहाँ भगवान हाम्रा शास्ता हुनुहुन्छ ।”

तेस्रोपटक पनि सञ्जयपरिव्राजकले भने— “आवुसो ! नजाऊ, भइहाल्यो । हामी तीनजनाले यो गणको हेरविचार गरौंला ।”

त्यसपछि सारिपुत्र मौद्गल्यायन ती अढाइशय परिव्राजकहरू साथमा लिई जहाँ वेणुवन हो त्यहाँ गए । अनि सञ्जयपरिव्राजकले त्यहीं नै मुखबाट तातो रगत वमन गरे ।

उपसम्पदात्व

भगवानले टाढैबाट सारिपुत्र मौद्गल्यायनहरू आइरहेको देख्नुभयो । अनि भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षु हो ! यी कोलित र उपतिस्स दुइ सहायकहरू आउदै छन् ।
यिनीहरू मेरा भद्र युगल अग्रश्रावकहरू हुने छन् ।”

१. “गम्भीरे आणविसये अनुत्तरे उपघिसङ्घये ।
विमुत्ते अप्पत्ते^१ वेणुवनं अथ ने सत्था व्याकासि ॥”

२. “एते द्वे सहायका आगच्छन्ति कोलितो उपतिस्सो च
एतं मे सावकयुगं भविस्सति अगं भद्दयुगं’ ति ॥”

अर्थ—

१— “गम्भीर ज्ञानको विषयमा, अनुपम, उपधिनिरोध-निर्वाण लाभ गरी विमुक्ति हुनेहरू (दुइ पुरुष) वेणुवनमा आइपुगे । अनि शास्ताले भविष्यवाणी प्रकाश पार्नुभयो—

२— “यी कोलित र उपतिस्स दुइ सहायकहरू आउदै छन् ।
यिनीहरू मेरा भद्र युगल अग्रश्रावकहरू हुने छन् ।”

सारिपुत्र मौद्गल्यायन पनि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि भगवानको चरणकमलमा शीरले ढोगी भगवानसँग यस्तो
प्रार्थना गरे—

“भन्ते ! भगवान समक्ष हामीहरूले प्रब्रज्या पाऊँ ! उपसम्पदा पनि
पाऊँ ।”

१. रोमना: ‘अनुत्पत्ते’ ।

“भिक्षु ! आऊ” भन्नुहुँदै भगवानले यस्तो भनुभयो—

“सुआख्यात धर्म छ, सम्यक् प्रकारले दुःख क्षय गर्नकोनिमित्त
ब्रह्मचर्य पालन गर ।”

त्यही (वाक्य) नै ती आयुष्मान्हरूको उपसम्पदा^१ भयो ।

---

१. पूर्णभिक्षुत्वलाई 'उपसम्पदा' भन्दछन् ।

मूल पालि-

२. शरीर-डाह रोग

भगवान राजगृहमा इच्छानुसार वस्नुभई जहाँ श्रावस्ती हो त्यहाँ चारिकार्थ जानुभयो^१ । चारिका गर्नुहुँदै क्रमशः श्रावस्तीमा पुग्नुभयो । त्यहाँ भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा वस्नुभएको थियो ।

त्यसबखत आयुष्मान् सारिपुत्रलाई शरीरमा डाह हुने रोग लागेको थियो । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग यस्तो सोध्नुभयो—

“आवुसो सारिपुत्र ! अधि तपाईंलाई शरीर डाह हुने रोग लाग्दा केले निको हुन्थ्यो ?”

“आवुसो ! कमलका जराहरू र कमलका डाँठहरूले ।”

अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले

---

१. महा. व. पा. पृ. २३२ : पटिग्गहितापदअनुजाननादि, भेसज्जखन्धकं, अ. क. III. पृ. ११५७.

खुम्चेको बाहुलाई पसाछ र पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ, त्यस्तैगरी जेतवनमा अन्तरधान भई मन्दाकिनी पुष्करिणीको तीरमा प्रकट हुनुभयो । एक नाग (= हात्ती) ले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई टाढैदेखि आइरहेको देख्यो । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई उसले यस्तो विन्तिगयो—

“भन्ते ! आर्य महामौद्गल्यायन ! आउनुहोस् भन्ते ! आर्य महामौद्गल्यायनको स्वागत छ । भन्ते ! आर्यलाई के चाहियो ? के दिऊँ ?”

“आवुसो ! कमलका जराहरू र कमलका डाँठहरू चाहिएका छन् ।”

अनि सो हात्तीले एक हात्तीलाई अन्हायो—

“भणे ! त्यसोभए आर्यलाई कमलका जराहरू र कमलका डाँठहरू जतिचाहिन्छन् उति देऊ ।”

त्यसपछि, त्यो हात्ती मन्दाकिनी पुष्करिणीमा ओर्ली सँडले कमलका जराहरू र कमलका डाँठहरू उखेली राम्ररी पखाली मुट्टा बाँधी जहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ र खुम्चेको बाहुलाई पसाछ, त्यस्तै मन्दाकिनी पुष्करिणीको तीरमा अन्तर्धान भई जेतवनमा प्रकट हुनुभयो । त्यो हात्ती पनि मन्दाकिनी पुष्करिणीको तीरमा अन्तर्धान भई जेतवनमा प्रकट भयो । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई कमलका जराहरू र

कमलका डाँठहरू दिई जेतवनमा अर्न्तधान भई मन्दाकिनी पुष्करिणीको तीरमा प्रकट भयो ।

त्यसपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले कमलका जराहरू र कमलका डाँठहरू आयुष्मान् सारिपुत्रलाई दिनुभयो । अनि ती कमलका जराहरू र कमलका डाँठहरू खाइसक्नु भएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रको शरीर-डाह-रोग निको भयो ।

मूल पालि—

३. कौशम्बिक भिक्षुहरू प्रति कस्तो व्यवहार गर्ने ?

कौशम्बिक भिक्षुहरू क्रमशः श्रावस्तीमा पुगे^१।

अनि आयुष्मान सारिपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई यस्तो बिनित्त गर्नुभयो—

“भन्ते ! ती भगडा गर्ने, कलह गर्ने, विवाद गर्ने, कुरा गराउने तथा सङ्घमा अधिकरण चलाउने कौशम्बिक भिक्षुहरू श्रावस्तीमा आइपुगे । भन्ते ! कसरी उनीहरू प्रति शयनासनहरू सम्बन्धी व्यवहार गर्नु पर्ला ?”

“सारिपुत्र ! त्यसोभए विवित्त (= एकान्तमा, अलग ठाउँमा) आसनहरू दिनुपर्छ ।”

“भन्ते ! यदि विवित्तं नभएमा कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला ?”

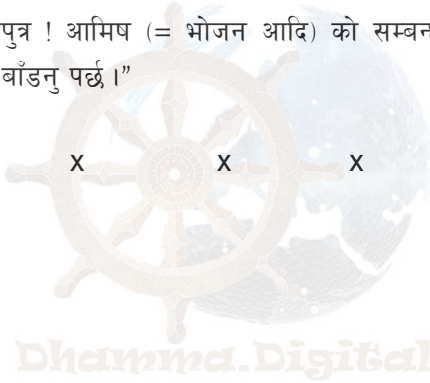
---

१. महा. व. पा. पृ. ३८७ : अट्टारसवत्थुकथा, कोसम्बकखन्धकं ।

“सारिपुत्र ! त्यसोभए अलग्गै छुट्याएर भएपनि दिनुपछै । सारिपुत्र ! तर कुनै हालतले पनि वृद्धतर भिक्षुहरूलाई आसनबाट हटाउनुपछै भनी भन्दिन । जसले हटाउँछ, उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्नेछ ।”

“भन्ते ! आमिष (= भोजन आदि) सम्बन्धी कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला त ?”

“सारिपुत्र ! आमिष (= भोजन आदि) को सम्बन्धमा सबैलाई समानरूपले बाँड्नु पर्छ ।”

मूल पालि—

४. अग्गासन अग्र भोजन

अनि भगवान वैशालीमा इच्छानुसार वस्नुभई जहाँ श्रावस्ती हो त्यहाँ चारिकार्थ जानुभयो^१ त्यसबखत छवर्गीय भिक्षुहरूका अन्तेवासिक भिक्षुहरू बुद्ध प्रमुख भिक्षुसंघभन्दा अघि अघि गई विहारहरू कब्जा गर्छन्, शय्याहरू कब्जा गर्छन्— यो हाम्रा उपाध्यायहरूकोनिमित्त हुनेछ, यो हाम्रा आचार्यहरूकोनिमित्त हुनेछ र यो हाम्रो निमित्त हुनेछ ।

अनि विहार कब्जा गरिएको र शय्याहरू कब्जा गरिएको हुँदा शय्या नपाए पछि बुद्ध प्रमुख भिक्षुसंघका पछि पछि लाग्नु भएका आयुष्मान् सारिपुत्र एक रुखमुनि वस्नुभयो । अनि रातको प्रत्यूष समयमा भगवानले खोक्नुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्रले पनि खोक्नुभयो ।

“यहाँ को छ ?”

---

१. चुल्ल. व. पा. पृ. २५४ : अग्गासनादि अनुजानता, सेनासनक्खन्वकं ।

“भन्ते ! म सारिपुत्र ।”

“सारिपुत्र ! किन तिमी यहाँ बसिरहेका हो ?”

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले सो कुरा बताउनुभयो । अनि भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रसंगमा भिक्षुसङ्घ एकत्रित गराउनु भई भिक्षुहरूसँग सोध्नुभयो— “भिक्षु हो ! यो कुरा साँच्चै हो के छवर्गीय भिक्षुहरूका अन्तेवासिक भिक्षुहरू बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घभन्दा अघि अघि गई विहारहरू कब्जा गर्छन् ? शय्याहरू कब्जा गर्छन्— यो हाम्रा उपाध्यायहरूको निमित्त हुनेछ, यो हाम्रा आचार्यहरूको निमित्त हुनेछ, यो हाम्रा निमित्त हुनेछ ?”

“साँच्चै हो, भगवान ”

अनि भगवानले निन्दा गर्नुभयो— भिक्षु हो ! कस्ता ती मोघपुरुष होलान् जो बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घभन्दा अघि अघि गई विहारहरू कब्जा गर्छन् र शय्याहरू कब्जा गर्छन्— यो हाम्रा उपाध्यायहरूको निमित्त हुनेछ, यो हाम्रा आचार्यहरूको निमित्त हुनेछ, यो हाम्रा निमित्त हुनेछ । भिक्षु हो ! यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न भएकालाई प्रसन्न पार्न सक्छ, न प्रसन्न भएकालाई बढी प्रसन्न पार्न सक्छ । बल्कि यो कार्यद्वारा अप्रसन्न भएकालाई भन् अप्रसन्न पार्ने र प्रसन्न भएका कुनै कुनैका प्रसन्नतालाई आघात पार्ने जस्तै हुन जान्छ” भनी...धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “भिक्षु हो ! कसलाई अग्रासन, अग्रजल र अग्रभोजन दिन योग्य छ ?”

त्यहाँ केही भिक्षुहरूले यसो भने- “भगवान ! जो क्षत्रीकुलबाट प्रब्रजित भएको छ उसलाई अग्रासन,...दिन योग्य छ ।” केही भिक्षुहरूले यसो भने- “भगवान ! जो ब्राह्मणकुलबाट प्रब्रजित भएको छ उसलाई अग्रासन,...दिन योग्य छ ।” केही भिक्षुहरूले यसो भने- “भगवान ! जो गृहपतिकुलबाट प्रब्रजित भएको छ उसलाई अग्रासन,...दिन योग्य छ ।” केही भिक्षुहरूले यस्तो भने- “भगवान ! जो सौत्रान्त्रिक छ,...जो विनयधर छ,...जो धर्मकथिक छ,...जो प्रथमध्यान...द्वितीयध्यान...तृतीयध्यान...चतुर्थध्यान लाभी छ उसलाई अग्रासन,...दिन योग्य छ ।” केही भिक्षुहरूले यस्तो भने- “भगवान ! जो स्रोतपन्न छ,...जो सकृदागामी छ,...जो अनागामी छ,...जो अरहत् छ उसलाई अग्रासन...दिन योग्य छ ।” केही भिक्षुहरूले यस्तो भने- “भगवान ! जो त्रैविदच छ,...जो षडभिज्ञ छ उसलाई अग्रासन...दिन योग्य छ ।”

तित्तिर जातक

अनि भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रन गर्नुभयो- “भिक्षु हो ! अधि हिमालय प्रदेशमा विशाल वरको रुख थियो । त्यस रुखको आश्रय लिई तीनजना साथीहरू बस्दथे- तित्तिर (= तित्तो), बाँदर तथा हात्ती । उनीहरू परस्पर अगौरव गरी अहितकामी भई तथा विभिन्न मनोवृत्तिले बस्दथे । भिक्षु हो ! यी साथीहरूलाई यस्तो लाग्यो- “ओहो ! हामीहरूमध्ये जन्मले जेठो हुने जान्नापाए हुन्थ्यो । अनि हामी उसलाई

सत्कार गर्नेछौं, गौरव गर्नेछौं, मान गर्नेछौं पूजा गर्नेछौं तथा उसको उपदेशमा पनि बस्नेछौं ।’

“भिक्षु हो ! अनि तित्रो र बाँदरले हात्तीसँग सोधे— ‘सौम्य ! के पुरानो कुरा तिमी सम्झन्छौ ?’ “सौम्य ! जब म स्यानै थिएँ तब यो वरको रुखलाई नाघी हिंड्दथेँ । त्यसको माथिल्लो अंकुरले मेरो पेट छुन्थ्यो । सौम्य ! यही पुरानो कुरा म सम्झन्छु ।”

“भिक्षु हो ! अनि तित्रो र हात्तीले बाँदरसँग सोधे— ‘सौम्य ! के पुरानो कुरा तिमी सम्झन्छौ ?’ “सौम्य ! जब म बच्चा थिएँ तब म भुइँमा बसी यो वरको अंकुर खान्थेँ । सौम्य ! यही पुरानो कुरा म सम्झन्छु ।’

“भिक्षु हो ! अनि बाँदर र हात्तीले तित्रोसँग सोधे— ‘सौम्य ! तिमी के पुरानो कुरा सम्झन्छौ त ?’ “सौम्य ! अमुक ठाउँमा एक विशाल वरको रुख थियो । त्यहाँ त्यसको फल खाएर यहाँ मैले दिसा गरेको थिएँ । त्यसैबाट यो वरको रुख पलाएर आएको हो । सौम्य ! त्यसबखत म जन्मले धेरै भइसकेको थिएँ ।’

“भिक्षु हो ! अनि बाँदर र हात्तीले तित्रोलाई यस्तो भने— ‘सौम्य ! तिमी हामीभन्दा जन्मले जेठा रहेछौ । तिमीलाई हामी सत्कार गर्नेछौं, गौरव गर्नेछौं, मान गर्नेछौं, पूजा गर्नेछौं तथा तिम्रो उपदेशमा हामी बस्नेछौं ।’ भिक्षु हो ! अनि तित्रोले बाँदर र हात्तीलाई पञ्चशील ग्रहण गर्न लगायो । आफूले पनि पञ्चशील पालन गरी बस्यो । उनीहरू परस्पर गौरव राखी हितकामी भई समान स्वभावले बस्न थाले

र शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए । भिक्षु हो !
यसरी यो कुरा तित्तिर ब्रह्मचर्य (तित्रो ब्रह्मचर्य) हुनगयो ।”

“ये बुद्धमपचायन्ति^१ नरा धम्मस्स कोविदा ।

दिट्ठे^२ धम्मे च पासंसा सम्पराये^३ च सुगती’ ति ।”

अर्थ—

“धर्ममा दक्ष हुने पुरुषले जेठालाई सम्मान गर्छ, यस्तो गर्नेले यस
जन्ममा पनि प्रशंसा पाउँछ र परलोकमा पनि सुगति प्राप्तगर्छ ।”

“भिक्षु हो ! तिरश्चीन प्राणीहरू पनि परस्पर गौरव राखी
हितकारी भई समान विचार राखी बसे भने भिक्षु हो ! यहाँ ती
भिक्षुहरूलाई शोभा दिन्छ र ? जो स्वाख्यात धर्मविनयमा प्रब्रजित भई
परस्पर अगौरव गरी अहितकामी भई असमान विचार राखी बस्नु ?
भिक्षु हो ! यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न भएकालाई प्रसन्न पार्न सक्छ र न
प्रसन्न भएकालाई बढी प्रसन्न पार्न सक्छ । बल्कि यो कार्यद्वारा अप्रसन्न
भएकालाई भन् अप्रसन्न पार्ने र प्रसन्न भएका कुनै कुनैका प्रसन्नतालाई
आघात पार्ने जस्तै हुन जान्छ” भनी निन्दा गर्नुभई...धार्मिक
कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो— “भिक्षु हो !

१. सिं. र रो. मा ‘बुद्धमपचायन्ति’ ।

२. नालन्दा पालिमा ‘दिट्ठे’ ।

३. स्या. मा ‘सम्परायो’ ।

वृद्धतर अनुसार अभिवादन, प्रत्युपस्थान, अञ्जलिकर्म, सामीचिकर्म, अग्रासन, अग्रजल र अग्रभोजन दिने अनुज्ञा दिन्छु । भिक्षु हो ! कुनै हालतमा पनि संघवृद्धतालाई तोड्नु हन्न । जसले तोड्छ, उसलाई दुक्कट (= दुष्कृत्य) आपत्ति लाग्ने छ ।”

X

X

X

यस्तै घटनाको अर्को कुरा चुल्ल. व. पा. पृ. २५७ मा पनि उल्लेख भएको छ ।

मूल पालि—

५- सारिपुत्र प्रति दोषारोपण

अनि भगवान श्रावस्तीमा इच्छानुसार विहार गर्नुभइ जहाँ कीटागिरी^१ हो त्यहाँ चारिकार्थ सारिपुत्र मौद्गल्यायन सहित पाँचशय भिक्षुहरू भएको महत् भिक्षुसङ्घका साथ-जानुभयो^२ ।

अश्वजित् र पुनर्वसु भिक्षुहरूले सुने कि— “सारिपुत्र मौद्गल्यायन सहित पाँचशय भिक्षुहरू भएको महत् भिक्षुसङ्घका साथ भगवान कीटागिरिमा आउँदै हुनुहुन्छ ।”

“आवुसो ! त्यसो हुनाले हामीहरूले सबै सांघिक शयनासनहरू विभाजन (= बाँड-फाँड) गरौं । सारिपुत्र मौद्गल्यायनहरू पाप (= खराब) विचारका छन्, पाप विचारको वशमा जाने हुन् । हामीहरूले उनीहरूलाई शयनासनहरू नदेऔं” भन्दै (अश्वजित् पुनर्वसु भिक्षुहरूले) सबै सांघिक शयनासनहरू बाँड-फाँड गरे ।

१. काशीबाट श्रावस्ती जाने बाटोमा पर्ने एक गाउँ हो । D. P. P. I. पृ. ५९७.

२. चुल्ल. व. पा. पृ. २६७ : अवेभङ्गियवत्थु, सेनासनक्खन्धकं ।

भगवान चारिका गर्दै क्रमशः जहाँ कीटागिरि हो त्यहा जानुभयो ।
अनि भगवानले केही भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षु हो ! तिमीहरू जाऊ, अश्वजित् र पुनर्बसु भिक्षुहरूकहाँ गई
यस्तो भन— “आवुसो ! सारिपुत्र मौद्गल्यायन सहित पाँचशय भिक्षुहरू
भएको महत् भिक्षुसङ्घका साथ भगवान आउँदै हुनुहुन्छ । आवुसो !
भगवानको लागि, भिक्षुसङ्घको लागि तथा सारिपुत्र मौद्गल्यायनको लागि
शयनासनहरू तयार पार’ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी प्रत्युत्तर दिई ती भिक्षुहरू जहाँ अश्वजित् र
पुनर्बसु भिक्षुहरू थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि अश्वजित् र पुनर्बसु
भिक्षुहरूलाई यस्तो भने—

“आवुसो ! सारिपुत्र मौद्गल्यायन सहित पाँचशय भिक्षुहरू भएको
महत् भिक्षुसङ्घका साथ भगवान आउँदै हुनुहुन्छ । आवुसो ! भगवानको
लागि, भिक्षुसङ्घका लागि तथा सारिपुत्र मौद्गल्यायनको लागि शयनासनहरू
तयार पार ।”

“आवुसो ! सांघिक शयनासनहरू छैनन् । सबै हामीहरूले बाँड-
फाँड गरिसक्यौं । भगवानको स्वागत छ । जुन विहारमा भगवान वस्तु
चाहनु हुनेछ सोही विहारमा भगवान वस्तुहुनेछ । सारिपुत्र मौद्गल्यायनहरू
पाप विचारका छन्, पाप विचारका वशमा जाने हुन् । हामी उनीहरूको
लागि शयनासन तयार पार्ने छैनौं ।”

“आवुसो ! के तपाईंहरूले सांघिक शयनासनहरू बाँड-फाँड
गरिसक्नु भएको हो ?”

“आवुसो ! हो ।”

जो ती भिक्षुहरू अल्पेच्छी^१, सन्तोषी, लज्जालु, संकोची र शिक्षाकामी हुन् तिनीहरू— “सांघिक शयनासनहरू पनि बाँड-फाँड गर्न सक्ने यी अश्वजित् र पुनर्बसु भिक्षुहरू कस्ता होलान्” भन्दै कराउन थाले, खिन्न हुन थाले तथा धिक्कार्न थाले ।

अनि ती भिक्षुहरूले भगवानलाई यो कुरा सुनाए । यसै कारण र प्रसंगमा भिक्षुहरूलाई एकत्रित पार्नु भई भिक्षुहरूसँग भगवानले यस्तो सोध्नुभयो—

“भिक्षु हो ! साँच्चै हो के अश्वजित् र पुनर्बसु भिक्षुहरूले सांघिक शयनासनहरू बाँड-फाँड गरेका ?”

“भगवान ! साँच्चै हो ।”

अनि भगवानले— “भिक्षु हो ! कस्ता होलान् ती मोघपुरुषहरू जो कि सांघिक शयनासनहरू पनि बाँड-फाँड गर्छन् ।” भन्नुहुँदै— “भिक्षु हो ! यसले न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न सक्छ, र न त प्रसन्न हुनेलाई बढी प्रसन्न पार्न सक्छ । भिक्षु हो ! वरु यसले त अप्रसन्न हुनेलाई बढी अप्रसन्न र प्रसन्न हुने कुनै कुनैलाई अन्यथा पार्न सक्छ” भनी भन्नुभयो । त्यसपछि भगवानले अनेक प्रकारले ती भिक्षुहरूको निन्दा गर्नुहुँदै— दुर्भरताको, दुष्पोष्यताको, महेच्छताको^२, असन्तुष्टि-

१. अलिकता पनि इच्छा नगर्ने ।

२. महालोभी स्वभाव ।

ताको, सङ्गणिकताको^१ र आलस्यताको निन्दागरी— अनेकप्रकारले सुभरताको, सुपोष्यताको, अल्पेच्छताको, सन्तुष्टिताको, शीलवान्को, लग्नताको र प्रासादिकताको, गौरवताको तथा वीर्यवानताको वर्णना गरी— तदनुरूप र तदनुकूल धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

बाँड-फाँड गर्न नहुने वस्तु

“भिक्षु हो ! यी पाँच (वस्तुहरू) बाँड्न योग्य छैन । सङ्कले, गणले अथवा पुद्गलले बाँड्न हुन्न । बाँड-फाँड गरेता पनि बाँडिएको हुन्न (= ठहर्दैन) । जसले बाँड-फाँड गर्छ (उसलाई) थुल्लच्चय^२ भन्ने आपत्ति (= दोष) लाग्छ । कुन पाँच भने ?—

१- “आराम^३ वा आरामिक वस्तु । यो पहिलो बाँड-फाँड गर्न नहुने (वस्तु) हो—सङ्कले, गणले अथवा पुद्गलले बाँड्न हुन्न । बाँडेता पनि न बाँडिएको नै ठहर्छ । जसले बाँड्छ (उसलाई) थुल्लच्चय^३ आपत्ति लाग्छ ।”

१. दुइ तीनजना जति भेला भई नचाहिनेकुराकनीगरी बसिरहनेबानी ।

२. थुल्लच्चय दोष भनेको कस्तो हो भन्ने बारेमा हेर्नु बु.म. भा-१ पृ. ३३४ को पादटिप्पणीमा ।

३. पुष्पउदचान वा फल-उदचान इत्यादि । सम. पा. III. पृ. १३२१.

२- “विहार^१ वा विहार सम्बन्धी वस्तुहरू^२ । यो दोस्रो बाँड-फाँड गर्न नहुने (वस्तु) हो । सङ्गले, गणले अथवा पुद्गलले बाँड्न हुन्न । बाँडेता पनि न बाँडिएको नै ठहर्छ । जसले बाँड्छ (उसलाई) थुल्लच्चय आपत्ति लाग्छ ।”

३- “खाट, मेच, बिछचौना डसना वा तकिया । यो तेस्रो बाँड-फाँड गर्न नहुने (वस्तु) हो । सङ्गले, गणले अथवा पुद्गलले बाँड्न हुन्न । बाँडेता पनि न बाँडिएको ठहर्छ । जसले बाँड्छ (उसलाई) थुल्लच्चय आपत्ति लाग्छ ।”

४- “लोह-मुम्भी (= फलामको पकाउने भाँडो), लोह-भाणकं (= फलामको ठूलो खरखण्डा जस्तो भाँडो), लोह-वारक (= फलामको वाल्टिनी जस्तो भाँडो), लोह-कटाह (= फलामको कराइ), वसिला, चूपी, वञ्चरो, कोदालो, खन्ती (= गल)- यो चौथो बाँड-फाँड गर्न नहुने (वस्तु) हो । सङ्गले, गणले अथवा पुद्गलले बाँड्न हुन्न । बाँडेता पनि न बाँडिएको नै ठहर्छ । जसले बाँड्छ (उसलाई) थुल्लच्चय आपत्ति लाग्छ ।”

५- “डोरी, बाँस, कुनै घाँसपातको मुट्टा, खर, त्रिण, माटो, काठको भाँडो, माटाका भाँडा- यो पाँचौं बाँड-फाँड गर्न नहुने

१. जुनसुकै घरहरू र त्यसमा रहेका शयनासनहरू । सम.पा. III. पृ १३२१.

२. विहारको निर्धारित जग्गा । सम. पा. III. पृ. १३२१.

(= अवेभङ्गिय वस्तु) हो । सङ्कले, गणले अथवा पुद्गलले बाँडन हुन्न । बाँडेता पनि न बाँडिएको नै ठहर्छ । जसले बाँडछ (उसलाई) थुल्लच्चय आपत्ति लाग्छ ।”

“भिक्षु हो ! यिनै पाँच (वस्तुहरू) बाँडन योग्य छैनन् (अवेभङ्गियानि) । सङ्कले, गणले अथवा पुद्गलले बाँडन हुन्न । बाँड-फाँड गरेता पनि न बाँडिएको नै ठहर्छ । जसले बाँडछ (उसलाई) थुल्लच्चय आपत्ति लाग्छ ।”

मूल पालि—

६- भोकै वस्नुभयो

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्र कोशल जनपदको श्रावस्तीमा जाँदा एक आवासथमा (= भोजन सहित बस्ने ठाउँ बनाइएको ठाउँ) जानुभयो^१ । “धेरै दिनपछि स्थविर आउनुभयो” भनी मानिसहरूले स्थविरलाई सत्कारपूर्वक भोजन गराए । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई भोजनपछि बडो कडा वेदना उत्पन्न भयो र त्यस आवासथबाट जान सक्नु भएन । अनि ती मानिसहरूले दोस्रो दिन पनि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भने— “भन्ते ! भोजन गर्नु होस् ।” अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले “भगवानले एकदिनभन्दा बढी बसी आवासथको भोजन खान हुन्न भनी प्रतिक्षेप गर्नुभएको छ” भन्दै आशंका गरी भोजन ग्रहण गर्नुभएन । उहाँ निराहार हुनु भयो । अनि श्रावस्तीमा गई आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई यो कुरा सुनाउनुभयो । भिक्षुहरूले यो कुरा भगवानलाई सुनाए ।

---

१. पाचि. पा. पृ. १११ : आवासथ सम्पत्त सारिपुत्तवत्थु, पाचित्तियकण्डं, अ. क. II.पृ. ८२९

अनि भगवानले यसै कारणमा, यसै प्रसंगमा धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “भिक्षु हो ! रोगी भिक्षुले पुनः बसी आवासथको भोजन गर्ने अनुमति दिन्छु।” भिक्षु हो ! यसरी यो शिक्षपद (= नियम) अध्ययन गर्नुपर्छ—

“निरोगी भिक्षुले एक पटक मात्र आवसथको भोजन गर्नुपर्छ। त्यसभन्दा बढता खायो भने पाचित्तिय (= दोष) लाग्ने छ।”

मूल सूत्र—

७- धर्मदायाद होऊ

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा वस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो ।

“भिक्षु हो ! आमिसदायाद नभई धर्मदायाद होऊ^२ ‘आमिसदायाद नभई मेरा शिष्यहरू धर्मदायाद होऊन्’ भन्ने ममा तिमीहरू प्रति अनुकम्पा छ ।

“यदि तिमीहरू धर्मदायाद नभई आमिसदायाद भयौ भने तिमीहरू पनि म पनि निन्दित हुनेछु । आमिसदायाद नभई धर्मदायाद

१. म. नि. I. पृ. १८ : धम्मदायादसुत्तं, अ.क. I. पृ. ८१

२. यहाँ ‘आमिसदायाद नभई धर्मदायाद होऊ’ भन्नेको मतलब खानपान आदिमा लोभ लाल्चा नगरी धर्मतिर लाल्चा गर भनिएको हो । अर्थात् खानपान आदिको अंश खोज्नुभन्दा धर्मको अंश खोज्नु वेश भनिएको हो ।

भयौ भने तिमिहरू पनि म पनि प्रशंसित हुनेछु ।

“भनौं कि— खाएर बचेको भोजन मेरो पात्रमा छ । अनि त्यहाँ दुइजना भोकाएका भिक्षुहरू आउँछन् । उनीहरूलाई म भन्छु— “खाएर बचेको भोजन मेरो पात्रमा छ । चाहन्छौं भने तिमिहरू सो खाऊ । यदि तिमिहरू खादैनौं भने फालिदिनेछु ।” अनि ती दुइमध्ये एकजनाले यस्तो कल्पना गर्छ— “भगवानको पात्रमा खाएर बचेको भोजन बाँकी छ र मलाई भोक पनि लागेको छ । मैले खाइन भने सो भोजन भगवानले फाल्नु हुनेछ ।” यो पनि उसले विचार गर्छ कि— “भगवानले आमिसदायाद नभई धर्मदायाद होऊ” भनी भन्नुभएको छ । अनि ऊ भोजन नखाई रातभर भोकै बस्छ । अर्कोले पनि त्यस्तै विचार गर्छ । तर भोजन खाएर ऊ भोक मेटाउँछ । यदचपि उसले खेर जाने भोजन खाएर भोक मेटाउँछ तर मेरो निमित्त यी दुइजनामध्ये अधिल्लो भिक्षु नै पूज्यतर र प्रशंसतर हुनेछ । किनभने उसको प्रतिपत्तिद्वारा सन्तुष्टिता अल्पेच्छता सल्लेखता आदिद्वारा गुण धर्ममा पुग्याउँछ । त्यसैले भिक्षु हो ! आमिसदायाद नभई धर्मदायाद होऊ ।”

यति भन्नुभई भगवान विहारभित्र जानुभयो ।

सारिपुत्रको उपदेश

भगवान गइसक्नु भएपछि त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो र भिक्षुहरूले प्रत्युत्तर दिएपछि उहाँले यस्तो भन्नुभयो—

कतिसम्म एकान्तवास बस्ने हुन्नन् ?

“आवुसो ! शास्ता एकान्तवासमा मन लगाई बस्ने भएर पनि कतिसम्म शिष्यहरू एकान्तवासबाट दूर भएर बस्ने हुन्छन् ? शास्ता एकान्तवासमा बस्ने हुँदा कतिसम्म शिष्यहरू पनि एकान्तवासमा बस्ने हुन्छ ?

“आवुसो ! यस कुराको अर्थ बुझ्नकोनिमित्त हामीहरू टाढैबाट भए पनि तपाईंकहाँ आउँछौं । यस कुराको अर्थ तपाईं नै बताउनुहोस् । तपाईंद्वारा सुनी धारण गर्नेछौं ।”

“आवुसो ! त्यसोभए ध्यान दिएर सुन, म भन्नेछु” भनी आयुष्मान् सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो—

“आवुसो ! यहाँ गुरु हुने एकान्तवासमा मन लगाउने भएर पनि कतिसम्म शिष्य हुनेहरू एकान्तवासमा मन न लगाउँने हुन्छन् ? आवुसो ! गुरु हुने एकान्तवासमा बस्ने हुँदा कतिसम्म शिष्य हुनेहरू पनि एकान्तवासमा बस्ने हुन्छन् ? जुन धर्मलाई गुरुले छाड्नुपर्छ भनेको छ त्यसलाई पनि छाड्दैनन्, भन् वरु चीवरादि वस्तु थुपार्ने (बाहुलिका) प्रवृत्तिका हुन्छन्, धर्मलाई दृढरूपमा ग्रहण गर्दैनन् (साथलिका), नीवरणादि क्लिष्ट धर्ममा अगाडि बढ्ने हुन्छन् (ओक्कमने पुब्बङ्गमा) र एकान्तवासमा मन नलगाउने हुन्छन् (पविवेके निक्खित्त धुरा) । त्यहाँ स्थविर भिक्षुहरूलाई तीन कुराद्वारा निन्दा गरिन्छ—

(१) “शास्ता एकान्तवासमा बस्ने हुँदा पनि एकान्तवासमा बस्ने शिक्षा शिष्यहरूले लिन्नन् भन्ने पहिलो कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको निन्दा हुन्छ ।”

(२) “जुन धर्मलाई शास्ताले छाड्नुपर्छ भन्नुभएको छ सो धर्मलाई छाड्दैनन् भन्ने दोस्रो कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको निन्दा हुन्छ ।”

(३) “चीवरदिवस्तु थुपार्ने प्रवृत्तिका हुन्छन् (बाहुलिका), धर्मलाई दृढतारुपमा ग्रहण गर्दैनन् (साथलिका), नीवरणादि क्लिष्ट धर्ममा अगाडि बढ्ने हुन्छन् (ओक्कमने पुव्वङ्गमा) र एकान्तवासमा मन नलगाउने हुन्छन् (पविवेके निक्खित्त धुरा) भन्ने तेस्रो कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको निन्दा हुन्छ ।”

“यसरी यी तीन कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको निन्दा हुन्छ ।

“यस्तैगरी मभौला भिक्षुहरूलाई पनि नयाँ भिक्षुहरूलाई पनि यी तीन कुराद्वारा निन्दा हुन्छ ।”

“आवुसो ! यतिञ्जेलसम्म शास्ता एकान्तवासमा मन लगाई बस्ने हुँदा पनि शिष्यहरू एकान्तवासबाट दूर भएर बस्ने हुन्छन् ।”

कतिसम्म एकान्तवासमा बस्ने हुन्छन् ?

“आवुसो ! कतिसम्म शास्ता एकान्तवासमा मन लगाई बस्नु हुँदा शिष्यहरू एकान्तवासमा मन लगाउने कुरा सिक्छन् त ?

“आवुसो ! यहाँ गुरु हुने एकान्तवासमा मन लगाउने हुन्छ र शिष्य हुनेहरू पनि एकान्तवासमा मन लगाई बस्छन्; जुन धर्मलाई गुरुले छाड्नुपर्छ भनेको छ त्यो धर्मलाई छाड्छन्; चीवरादि वस्तु थुपार्ने प्रवृत्तिका हुन्नन् (न च बाहुलिका होन्ति); धर्मलाई दृढरूपमा ग्रहण गर्छन् (न साथलिका होन्ति), नीवरणादि क्लिष्ट धर्ममा अगाडि बढ्ने हुन्नन् (न ओक्कमने पुव्वङ्गमा होन्ति), एकान्तवासमा मन लगाउँछन् (न पविवेके निक्खित्त धुरा होन्ति) । त्यहाँ स्थविर भिक्षुहरूलाई तीन कुराद्वारा प्रशंसा हुन्छ ।”

(१) “शास्ता एकान्तवासमा मन लगाउने हुँदा शिष्यहरू पनि एकान्तवासमा मन लगाउने हुन्छन् भन्ने पहिलो कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको प्रशंसा हुन्छ ।”

(२) “जुन धर्मलाई शास्ताले छाड्नुपर्छ भन्नुभएको छ सो धर्मलाई छाड्छन् भन्ने दोस्रो कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको प्रशंसा हुन्छ ।”

(३) “चीवरदिवस्तु थुपार्ने प्रवृत्तिका हुन्नन्, दृढरूपमा धर्म ग्रहण गर्छन्, नीवरणादि क्लिष्ट धर्ममा अगाडि बढ्ने हुन्नन् र एकान्तवासमा मन लगाउने हुन्छन् भन्ने तेस्रो कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको प्रशंसा हुन्छ ।”

“यसरी यी तीन कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको प्रशंसा हुन्छ ।

“यस्तैगरी मभौला भिक्षुहरूको र नयाँ भिक्षुहरूको पनि यी तीनै कुराद्वारा प्रशंसा हुन्छ।”

“आवुसो ! यतिञ्जेलसम्म शास्ता एकान्तवासमा मन लगाई बस्ने हुँदा शिष्यहरू एकान्तवासमा मन लगाई बस्ने कुरा सिक्छन्।”

मध्यममार्ग

“आवुसो ! लोभ पनि खराब हो र द्वेष पनि खराब हो । लोभ र द्वेष हटाउनको निमित्त यहाँ मध्यममार्ग छ, जसले आँखा देखाइदिन्छ, ज्ञान प्रदाग गर्छ, शान्ति दिन्छ, अभिज्ञा दिन्छ, सम्बोधि दिन्छ तथा निर्वाणमा पुऱ्याइदिन्छ । त्यो आँखा आदि देखाइदिने मध्यममार्ग भनेको के हो त ?— यही आर्यअष्टांगिक मार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि, सम्यक्सङ्कल्प, सम्यक्वाचा, सम्यक्कर्म, सम्यक् आजीविका, सम्यक् ब्यायाम, सम्यक्स्मृति र सम्यक्समाधि । यही त्यो मध्यममार्ग हो जसले...निर्वाणमा पुऱ्याइदिन्छ ।”

“आवुसो ! क्रोध पनि खराब हो, वैरभाव (उपनाह) पनि खराब हो, अर्काको गुण मेट्ने (मख्खो) पनि,...दुवैतिरको कुरा सुन्ने (पलास) पनि...ईर्ष्या पनि,...मात्सर्य पनि,...आफ्नो दोष लुकाउने (माया) पनि,...आफूमा नभएको गुण देखाउने (साठेय्य) पनि,... अहम्भाव (थम्भो) पनि,...बदला लिने (सारम्भो) पनि,...मान पनि,... अतिमान पनि,...मद पनि,...प्रमाद पनि खराब हो । मद प्रमादलाई

हटाउनको निमित्त पनि मध्यममार्ग छ जसले...निर्वाण पुऱ्याइदिन्छ । त्यो मध्यम प्रतिपदा भनेको के हो भने- यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग हो । जस्तै- सम्यक्दृष्टि...सम्यक्समाधि ।”

यति आयुष्मान् सारिपुत्रले भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

मूल सूत्र—

८. क्लेशयुक्त विचार हुने व्यक्ति

यस्तो मैले सुने^१

एक समय भगवान श्रावस्तीको अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो । अनि ती भिक्षुहरूले प्रत्युत्तर दिएपछि उहाँले यसो भन्नुभयो— आवुसो ! यो लोकमा चार प्रकारका व्यक्तिहरू छन् । कुन चार भने—

(१) “आवुसो ! यहाँ कुनै व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार (अङ्गण) भएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः जान्दैन ।”

(२) “आवुसो ! यहाँ कुनै व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार भएमा ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः जान्दछ ।”

---

१. म. नि. I. पृ. ३३ : अनङ्गणसुत्तं, अ.क. I. पृ. १२४.

(३) “आवुसो ! यहाँ कुनै व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी यथार्थतः जान्दैन ।”

(४) “आवुसो ! यहाँ कुनै व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएमा ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी यथार्थतः जान्दछ ।”

“आवुसो ! जो त्यो क्लेशयुक्त विचार (अङ्गणं) आफूमा भएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः नजान्ने र जो त्यो क्लेशयुक्त विचार आफूमा भएर ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः जान्ने— यी दुवै क्लेशयुक्त विचार हुने व्यक्तिहरू मध्येमा माथिल्लोलाई हीन र तल्लोलाई श्रेष्ठ व्यक्ति भनिन्छ ।

“आवुसो ! जो त्यो आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी यथार्थतः नजान्ने र जो त्यो आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएमा ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी जान्ने— यी दुवै क्लेशयुक्त विचार नहुने (अनङ्गणं) व्यक्तिहरूमध्येमा माथिल्लो व्यक्तिलाई हीन र तल्लो व्यक्तिलाई श्रेष्ठ व्यक्ति भनिन्छ ।”

मौद्गल्यायनको प्रश्न

यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् मौद्गल्यायनले आयुष्मान् सारिपुत्रसँग यस्तो सोध्नुभयो—

“आवुसो सारिपुत्र ! दुवै क्लेशयुक्त विचारका भएर पनि किन

एकजनालाई हीन र अर्कोलाई श्रेष्ठ भनिएको हो ? यसको कारण के हो ?

“आवुसो सारिपुत्र ! दुवै क्लेशयुक्त विचारका नभएर पनि किन एकजनालाई हीन र अर्कोलाई श्रेष्ठ भनिएको हो ? यसको कारण के हो ?”

a. “आवुसो मौद्गल्यायन ! जो त्यो व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार भएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः जान्दैन उसले सो क्लेशयुक्त विचारलाई हटाउनको निमित्त इच्छा गर्दैन, कोशिस गर्दैन र वीर्यारम्भ गर्दैन । अनि ऊ सरागी, सट्टेपी, समोही तथा क्लेशयुक्त विचार हुने भई संक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ । भनौं कि— पसलबाट वा कालिगडको घरबाट मैलो परेको काँसको भाँडो ल्याउँछ । मालिकले उसमा खाना पनि खान्न सफा पनि नगरी फोहर ठाउँमा फ्याँक्छ । अनि सो भाँडो पछि गएर भन् भन् मलीन हुन्छ । यस्तैगरी “आवुसो ! आफूमा क्लेशयुक्त विचार भएर पनि नजान्नेले पछि गएर ऊ...संक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ ।”

b. “आवुसो मौद्गल्यायन ! जो त्यो व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार भएर ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः जान्दछ उसले सो क्लेशयुक्त विचारलाई हटाउनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ र वीर्यारम्भ गर्छ । अनि ऊ अरागी, अट्टेपी, अमोही तथा क्लेशयुक्त विचार हुने नभई असंक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ । भनौं कि— पसलबाट वा कालिगडको घरबाट मैलो परेको काँसको भाँडो ल्याउँछ । मालिकले

त्यसलाई सफा पारी त्यसमा खाना पनि खान्छ, फोहर ठाउँमा फ्याक्दा पनि फ्याक्दैन । अनि सो भाँडो पछि गएर भन् भन् सफा हुन्छ । आवुसो ! यस्तैगरी आफूमा क्लेशयुक्त विचार भएर 'आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ' भनी जान्नाले पछि गएर ऊ... असंक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ ।”

c. “आवुसो मौद्गल्यायन ! जो त्यो व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएर 'आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन' भनी यथार्थतः नजान्नेले शुभनिमित्त^१ लिएर हेर्छ, यसरी शुभनिमित्तले हेर्नेको मनलाई रागले ध्वस्त पार्छ । अनि ऊ सरागी, सट्टेपी, समोही तथा क्लेशयुक्त विचार हुने भई संक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ । भनौं कि— पसलबाट वा कालिगडको घरबाट सफा सुगध भएको काँसको भाँडो ल्याउँछ । मालिकले त्यसमा नखाई फोहर ठाउँमा फ्याक्छ र पछि गएर सो भाँडो अधिभन्दा भन् भन् मलीन हुन्छ । आवुसो ! यस्तैगरी आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएर पनि त्यसलाई नजान्नाले पछि गएर ऊ... संक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ ।”

d. “आवुसो मौद्गल्यायन ! जो त्यो व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएमा 'आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन' भनी यथार्थतः जान्नेले शुभनिमित्तले हेर्दैन, यसरी शुभनिमित्तले नहेर्नेको मनलाई रागले ध्वस्त पार्दैन, अनि ऊ अरागी, अट्टेपी, अमोही तथा क्लेशयुक्त विचार नहुने भई

---

१. 'शुभनिमित्त' भनी आसक्त युक्त 'अहा ! कति राम्री !' भन्ने दृष्टिले हेर्नेलाई भनिएको हो ।

असंक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ। भनौंकि— पसलबाट वा कालिगडको घरबाट सफा सुगधर भएको काँसको भाँडो ल्याउँछ। मालिकले त्यसमा खान्छ पनि सफा पनि गर्छ, फोहर ठाउँमा फ्याक्दा पनि फ्याक्दैन। यस प्रकार सो भाँडो पछि गएर भन् भन् सफा हुन्छ। आवुसो ! यस्तैगरी आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएर 'आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन' भनी जान्नाले शुभनिमित्तले हेर्दैन अनि उसको चित्तमा राग पर्यदैन अनि ऊ... असंक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ।”

“आवुसो मौद्गल्यायन ! यही कारण हो जसले गर्दा क्लेशयुक्त विचार भएका दुइ व्यक्तिहरूमध्येमा एकजनालाई हीन र अर्कोलाई श्रेष्ठ भनिएको हो।”

“आवुसो मौद्गल्यायन ! यही कारण हो जसले गर्दा क्लेशयुक्त विचार नभएका दुइ व्यक्तिहरूमध्येमा एकजनालाई हीन र अर्कोलाई श्रेष्ठ भनिएको हो।”

अङ्गण कसलाई भन्छन् ?

“आवुसो ! अङ्गण अङ्गण’ भनी भन्दछन्। आवुसो ! यो के को नाम हो ?”

“आवुसो ! यो कुविचार, अकुशल तथा इच्छाधीन भई हिडनेको नाम हो— ‘अङ्गण’।”

क. “आवुसो ! यहाँ कुनै अपराधी (= आपत्ति, दोष हुने) भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ— ‘मेरो अपराध अरू भिक्षुहरूले थाहा नपाउन् ।’ तर उसको अपराधलाई अरू भिक्षुहरूले थाहा पाउँछन् । ‘भिक्षुहरूले मेरो अपराधलाई थाहापाए’ भनी ऊ कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । आवुसो ! जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो— यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

ख. “आवुसो ! यहाँ कुनै अपराधी भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ— ‘मेरो अपराधको सम्बन्धलाई लिएर सङ्घको वीचमा मलाई दोष नदेउन् र दोष दिनपरे एकलै भएको ठाउँमा दोष दिउन् (चोदेय्युं) ।’ हुनसक्छ उसलाई सङ्घको वीचमा भिक्षुहरूले दोष दिनेछन् । अनि ऊ ‘मलाई सङ्घको वीचमा दोष दिए’ भनी कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो— यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

ग. “आवुसो ! यहाँ कुनै अपराधी भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ— ‘मेरो अपराधलाई समानरूपको (= आफू जस्तै अपराधी हुने) भिक्षुले दोष देओस् तर असमानरूपको (= अपराध नहुने) भिक्षुले होइन ।’ हुनसक्छ उसलाई असमानरूपको भिक्षुले दोष दिन्छ (चोदेय्य) । ‘असमानरूपको भिक्षुले मलाई दोष दियो’ भनी ऊ कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो— यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

घ. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ— ‘मसँग सोधेर गुरुले धर्मदेशना गरून् अरूसँग सोधेर होइन ।’ हुनसक्छ गुरुले

अरूसँग सोधेर धर्मदेशना गर्छन् । ‘मसँग नसोधिकन अरूसँग सोधेर गुरुले धर्मदेशना गरे’ भनी ऊ कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो— यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

ड. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ— ‘मलाई अगाडि लगाई भिक्षुहरू गाउँमा भिक्षाटन्को लागि जाउन् ।’ हुनसक्छ भिक्षुहरू अर्को भिक्षुलाई अगाडि लगाई गाउँमा भिक्षाटन्को लागि जान्छन् । ‘अर्को भिक्षुलाई अगाडि लगाई गाउँमा भिक्षाटन् गए’ भनी ऊ कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो— यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

च. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ— ‘अहो ! भोजनालयमा मलाई अग्रासन र अग्र भोजन देउन् ।’ हुनसक्छ उसले त्यो ठाउँ पाउँदैन । अनि यसबाट ऊ कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो— यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

छ. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ— ‘आरामवासी भिक्षुहरूलाई मैले उपदेश दिनपाए हुन्थ्यो ।’ हुनसक्छ अर्को भिक्षु उपदेश दिन्छ । अनि ऊ यसबाट कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो— यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

ज. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ— ‘अहो ! मैले आरमवासी भिक्षुहरूलाई...उपासकहरूलाई...उपासिकाहरूलाई उपदेश दिन पाए हुन्थ्यो ।’ हुनसक्छ अर्को भिक्षुले उपदेश दिन्छ । अनि

ऊ यसवाट कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो- यी दुवै 'अङ्गण' हुन् ।”

भ. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ- ‘अहो ! भिक्षुहरू मलाई नै सत्कार गरुन्, मलाई नै गौरव गरुन् र मलाई नै पूजा सम्मान गरुन् ।’ हुनसक्छ भिक्षुहरू अर्कै भिक्षुलाई...पूजा सम्मान गर्छन् । अनि ऊ यसवाट कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो- यी दुवै 'अङ्गण' हुन् ।”

ज. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ- ‘मलाई उत्तम पात्र चीवरहरू लाभ होस् अरुलाई लाभ नहोस् ।’ हुनसक्छ अरु भिक्षुहरूलाई लाभ हुन्छ उसलाई हुन्न । अनि ऊ यसवाट कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो- यी दुवै 'अङ्गण' हुन् ।”

ट. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ- ‘अहो ! मलाई मात्र उत्तम भोजन...उत्तम शयनासन...उत्तम ग्लानप्रत्ययहरू लाभ होस् अरुलाई लाभ नहोस् ।’ हुनसक्छ उसलाई लाभ नभई अरु भिक्षुहरूलाई लाभ हुन्छ । अनि ऊ यसवाट कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो जो त्यो अप्रसन्नता हो- यी दुवै 'अङ्गण' हुन् ।”

“आवुसो ! यही कुविचारको र अकुशलको इच्छाधीन भई हिडनेको नाम 'अङ्गण' हो ।”

खराब विचार नै पाप हो

a. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको खराब विचार वा इच्छाधीन भई हिडने बानि हटेको हुन्न । त्यस्तो कुरा सुनिन्छ, पनि देखिन्छ, पनि— चाहे त्यो वनवासी होस्, चाहे एकान्तवासी बस्ने होस्, चाहे त्यो भिक्षाटन् मात्र गरी खाने होस् चाहे पालैसँग (सपदानचारी) भिक्षाटन् गर्ने होस्, चाहे त्यो पंसुकूलिक होस् र चाहे खस्रो चीवर लगाउने होस्— उसलाई सब्रह्मचारीहरूले सम्मान सत्कार गर्दैनन् । किनभने— ती आयुष्मान्हरूले उसको खराब विचार वा इच्छाधीन भई हिडने बानि सुनको पनि हुन्छन् देखेका पनि । भनौं कि— पसलवाट वा कालिगडको घरवाट सुग्घर सफा भएको काँसको भाँडो ल्याउँछ । अनि मालिकले त्यसमा मरेको सर्पको वा मरेको कुकुरको अथवा मरेको मानिसको मासु राखी अर्को सुग्घर सफा भएको काँसको भाँडोले छोपी बजारमा राख्न लगाउँछ । यो देखेर मानिसहरूले ‘अहा ! कति टल्कने राम्रो भाँडो ! यसमा के रहेछ ?’ भनी उधारी हेर्दा देख्नेवित्तिकै उनीहरूलाई अप्रिय लाग्छ र घृणा लाग्छ । यस्तो दुर्गन्ध मरेको मासु देखेर भोक लाग्नेले त खाँदैन भने भोक नलाग्नेको त के कुरा ! आवुसो ! त्यस्तैगरी जसको खराब विचार अथवा इच्छाधीन भई हिडने बानि हटेको हुन्न र त्यसबारेमा सुनेको पनि देखेको पनि हुन्छन् अनि त्यस्ता वनवासीलाई सब्रह्मचारीहरूले सम्मान सत्कार गर्दैनन् । किनभने ?— खराब विचार र इच्छाधीन भई हिडने बानि भएको हुनाले ।”

b. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको खराब विचार वा इच्छाधीन

भई हिडने बानि नभएको कुरा सुनेको पनि देखेको पनि हुन्छ। चाहे ऊ गाउँको विहारमा बस्ने होस्, चाहे निमन्त्रणामा जानेहोस् र चाहे गृहपतिले दिएको चीवर लगाउने होस् उसलाई सब्रह्मचारीहरूले सम्मान सत्कार गर्छन्। किनभने ?- उनीहरूले उसको खराब विचार अथवा इच्छाधीन भई हिडने बानि सुनेको पनि देखेको पनि हुन्नन्। भनौं कि- पसलबाट वा कालिगडको घरबाट सुगघर सफा भएको काँसको भाँडो ल्याउँछ। अनि मालिकले त्यसमा कनिका नभएको राम्रोसँग पकाएका अनेक सूपव्यञ्जनहरूका साथ भात राखी अर्को भाँडोले ढाकी बजारमा राख्न लगाउँछ। मानिसहरूले देखेर 'अहा ! कति टल्किने भाँडो ! यसमा के रहेछ ?' भनी उधारी हेर्दा देखेवित्तिकै उनीहरूलाई प्रसन्न तथा खुसी हुन्छन् तथा सन्तुष्ट पनि। भोक नलाग्नेलाई पनि खाउँ खाउँ जस्तो लाग्छ भने भोक लाग्नेको त के कुरा ! आवुसो ! यस्तैगरी उसको खराब विचार वा इच्छाधीन भई हिडने बानि नभएको कुरा देखिन्छ वा सुनिन्छ पनि। अनि उसलाई सब्रह्मचारीहरूले सत्कार सम्मान गर्छन्। किनभने ?- उनीहरूले उसको खराब विचार नभएको कुरा सुनेका पनि देखेका पनि हुन्छन्।”

मौद्गल्यायनको उपमा

यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो- “आवुसो सारिपुत्र ! एउटा उपमा भन्न मन लाग्छ।”

“भन्नुहोस्” भनी आयुष्मान् सारिपुत्रले भन्नुभएपछि उहाँले यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो ! एक समय म राजगृहमा भिक्षाटन् जाँदा समीति^१ भन्ने एक रथकारकपुत्रले रथको चक्का बनाउन काठ ताछिरहेको थियो । त्यसबखत त्यहाँ पण्डुपुत्र आजीवक पनि उभिइरहेको थियो— जो अघि रथकारकपुत्र थियो । अनि पण्डुपुत्र आजीवकको मनमा यस्तो लाग्यो— ‘अहो ! यो समीति रथकारकपुत्रले यो चक्का बनाउने बाँझो टिङ्गे भएको नराम्रो काठलाई ताछ्छे हुन्थ्यो । अनि मात्र राम्रो चक्का बनाउन सक्ने थियो ।’ जसो जसो पण्डुपुत्र आजीवकले मनमा सोच्यो उसो उसो उसले पनि काठ ताछ्न थाल्यो । अनि यो देखेर खुशी भई पण्डुपुत्र आजीवकले भन्नथाल्यो— ‘यसले त मेरो मनको कुरा थाहापाए जस्तैगरी काठ ताछ्छो’ !”

“यस्तैगरी आयुष्मान् सारिपुत्रले पनि जो ती व्यक्तिहरू जीविकाको निमित्त अश्रद्धाले घरबार छाडी बेघर भई प्रव्रजित हुन्छन्— जो शठ, छली, पाखंडी, अभिमानी, चपल, मुखर, असंयतभाषी, असंयत इन्द्रिय, भोजनमा मात्रा नजान्ने, जाग्रत नहुने, श्रामाण्यत्व नचाहने, शिक्षामा तीव्र अनुराग नहुने, चीवरवस्त्रहरू थुपार्ने, धर्मलाई बलियो गरी नसमात्ने (साथलिक), क्लिष्ट धर्ममा अगाडि बढ्ने (ओक्कमने पुब्बङ्गमा), असमाहित, विभ्रान्तचित्त तथा दुष्प्रज्ञ लाटा भेडा जस्तै

---

१. सिंहलमा ‘सामीति’ ।

हुन्छन्— त्यस्ता आयुष्मान्हरूका मनका कुरा थाहापाए जस्तै आयुष्मान्ले यो धर्मदेशनाद्वारा ताछ्नु हुन्छ ।”

“जो ती श्रद्धाले प्रव्रजित हुने कुलपुत्रहरू हुन्— जो असठ, अछली, अपाखंडी, (अकेटटुभिनी), अनतिमानी, अचपल, अमुखर, संयतभाषी, संयत इन्द्रिय, भोजनमा मात्रा जान्ने, जाग्रत, श्रामण्यत्व चाहने, शिक्षामा तिब्र अनुराग हुने, चीवर वस्तुहरू नथुपार्ने, धर्मलाई बलियो गरी समात्ने, एकान्तवासमा अधि बढ्ने, वीर्यवान्, सम्प्रज्ञानी भई स्मृति राख्ने, समाहित भई एकाग्र चित्त हुने र लाटो भेडा जस्तो नभई प्रज्ञावान् छन् तिनीहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रको धर्मदेशना सुनी मन तथा वचनद्वारा पान गरे जस्तो लाग्छ र अनि ‘असल हो ! सब्रह्मचारीहरूलाई अकुशलवाट हटाई कुशलमा प्रतिस्थापन गर्नु हुन्छ !!’ भनी भन्दछन् । आवुसो ! जस्तै कुनै सिङ्गाने स्वभावको युवा वा युवती नुहाइ धुवाइगरी बसेकाले कमल फूलको माला वा जूही चमेलीको माला पाउँदा दुवै हातले ग्रहण गरी शीरमा लगाउँछन् त्यस्तैगरी...श्रद्धाले प्रव्रजित हुने कुलपुत्रहरू...धर्मपान गरी ‘असल हो ! सब्रह्मचारीहरूलाई अकुशलवाट हटाई कुशलमा प्रतिस्थापित गर्नुहुन्छ !!’ भनी भन्दछन् ।”

यसरी दुवै महान् पुरुषहरूले परस्पर सुभाषितको अनुमोदन गर्नुभयो ।

X

X

X

मूल सूत्र—

९. सम्यक्दृष्टि भनेको कस्तो हो ?

यस्तो मैले सुनेँ^१

...भगवान जेतवनमा बसिरहनु भएको बेलामा आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“आवुसो ! ‘सम्यक्दृष्टि, सम्यक्दृष्टि’ भनी भन्दछ । आवुसो ! कहिले आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ? र जसको दृष्टि (= हेराइ) सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ?”

“आवुसो ! यस कुराको अर्थ जान्नको निमित्त हामीहरू टाढाबाट भए पनि तपाईंकहाँ आयौं होला । अतः यस कुराको अर्थ तपाईंले नै

१. म.नि. I. पृ. ६२ : सम्मादिद्विसुत्तं, अ. क. I. पृ. १७७.

२. सम्यक्दृष्टिको साधारण अर्थ हो राम्रो असल तथा शुद्ध विचारको हेराइ । यो सम्यक्दृष्टि दुइ प्रकारका छन्— (१) लौकिक (सम्यक्दृष्टि) र (२) लोकोत्तर (सम्यक्दृष्टि) यहाँ कर्मै आफ्नो हो

भन्ने ज्ञान र सत्यानुकूलिक ज्ञान (= चतुरार्य सत्य अनुकूल ज्ञान) लाई लौकिक सम्यक्दृष्टि भन्दछन् । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने सबै सास्रविकज्ञान लौकिक हुन् । आर्यमार्ग फलले युक्त ज्ञान लोकोत्तर हो ।

सम्यक्दृष्टि हुने पुरुष चाहिं तीन प्रकारका छन्- (१) पृथग्जन सम्यक्दृष्टि हुने पुरुष, (२) शैक्ष सम्यक्दृष्टि हुने पुरुष र (३) अशैक्ष सम्यक्दृष्टि हुने पुरुष ।

पृथग्जन पनि दुइ प्रकारका छन्- (१) बाहिरी (= बुद्धधर्म भन्दा बाहिरका) पृथग्जन र (२) शासनिक (= बुद्धधर्म भित्रका) पृथग्जन ।

त्यहाँ कर्मवादी र कर्म आफ्नो हो भन्ने विचार राख्नेलाई 'बाहिरी' भनिन्छ । आत्मवादी भएका हुनाले उनीहरूमा सत्यानुकूलिक विचार हुन्न ।

'शासनिक' भन्नाले शैक्ष, अशैक्ष दुवै हुन् । यिनीहरू निश्चयरूपले सम्यक्दृष्टिक हुन् । निश्चयरूपले नैर्याणिक लोकोत्तर कुशल दृष्टिले युक्त भएको हुनाले 'सम्यक्दृष्टि' भनिएको हो । त्यसैले अगाडि सूत्रमा 'उजुगतास्स दिट्ठि' अर्थात् 'उसको हेराइ सीधा हुन्छ' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १७७ : सम्मादिट्ठिसुत्तवण्णना ।

वताउनु भए बेश हुने थियो । आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सुनेर भिक्षुहरूले धारण गर्ने छन् ।”

“आवुसो ! त्यसोभए सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, हुन्छ” भनी ती भिक्षुहरूले भनेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो भन्नुभयो—

जहिले कुशलाकुशलको मूल जान्नेछ

a. “आवुसो ! जब आर्यश्रावकले अकुशल पनि जान्नेछ, अकुशलको मूल पनि जान्नेछ; कुशल पनि जान्नेछ, कुशलको मूल पनि जान्नेछ— आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र जसको दृष्टि सीधा हुन्छ (उजुगतास्स दिट्ठि), धर्मप्रति अटलश्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! अकुशल र अकुशल मूल भनेको के हो त ? कुशल कुशलमूल भनेको के हो त ?—

“(१) प्राणीघात^१ अकुशल हो, (२) अदिन्नादान (= चोरी) अकुशल हो, (३) काममिथ्याचार अकुशल हो, (४) मृषावाद अकुशल

१. प्राणी भनेको के हो र कसरी प्राणीघात हुन्छ भन्ने आदि वर्णन पपं. सू. I.

पृ. १७८ देखि सम्मादिट्ठि सुत्तवर्णनामा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

हो, (५) पैशुन्यवाचा अकुशल हो, (६) परुषवाचा अकुशल हो, (७) सम्प्रलाप अकुशल हो, (८) अभिध्या (= मानसिक लोभ) अकुशल हो, (९) ब्यापाद (= मानसिक द्वेष) अकुशल हो र (१०) मिथ्यादृष्टि (= गलत हेराइ) अकुशल हो- “आवुसो ! यसैलाई ‘अकुशल’ भनिन्छ ।”

“आवुसो ! कुनचाहिं अकुशलमूल हो त ?”

“(१) लोभ अकुशलमूल हो, (२) द्वेष अकुशलमूल हो र (३) मोह अकुशलमूल हो ।”

“आवुसो ! कुशल भनेको के हो त ?—

“(१) प्राणीघातबाट अलग रहनु कुशल हो, (२) अदिन्नादानबाट अलग रहनु कुशल हो, (३) काममिथ्याचारबाट अलग रहनु कुशल हो, (४) मृषावादबाट अलग रहनु कुशल हो, (५) पैशुन्यवाचाबाट अलग रहनु कुशल हो, (६) परुषवाचाबाट अलग रहनु कुशल हो, (७) सम्प्रलापबाट अलग रहनु कुशल हो, (८) अनभिध्या कुशल हो, (९) अब्यापाद कुशल हो र (१०) सम्यक्दृष्टि कुशल हो ।”

“आवुसो ! कुनचाहिं कुशलमूल हो त ?—

“(१) अलोभ कुशल मूल हो, (२) अद्वेष कुशल मूल हो र (३) अमोह कुशल मूल हो ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी अकुशल जान्दछ, अकुशल मूल जान्दछ; कुशल जान्दछ, कुशल मूल जान्दछ; अनि ऊ रागानुशयलाई त्यागी प्रतिघानुशयलाई त्यागी ‘म हुँ’ भन्ने दृष्टिमानानुशयलाई

छेदन गरी^१ अविदचालाई हटाई विदचालाई उत्पादन गरी यसै जीवनमा दुःख क्षय गर्ने हुन्छ^२ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्ममा अटल श्रद्धा हुन्छ तथा जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको हुन्छ ।”

“साधु आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब आहारसमुदय निरोधलाई जान्नेछ

b. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ? जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ?”

Dhamma.Digital

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले आहार पनि जान्नेछ, आहारको समुदय पनि जान्नेछ, आहार निरोध पनि जान्नेछ र आहार निरोधको मार्ग पनि जान्नेछ— आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक

१. यो कुरा अनागामी मार्गलाई लक्ष गरी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १८६ : सम्मार्दिद्विसुत्तवण्णना ।

२. यो कुरा अरहत् मार्गलाई लक्ष गरी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १८६ : सम्मार्दिद्विसुत्तवण्णना ।

हुन्छ र जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! आहार भनेको, आहार समुदय भनेको, आहार निरोध भनेको तथा आहार निरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो त ?”

“आवुसो ! आहार^१ चार प्रकारका छन्— जो भूतहरू^२ (= जन्मि-सकेका प्राणीहरू) को स्थितिको निमित्त र सम्भवेसि^३ (= जन्मिन लागि रहेका) प्राणीहरूको संग्रहको निमित्त उपकारी हुन्छ ।

१. आहारको मतलब प्रत्यय हो । अर्थात् बाँच्नकोनिमित्त सहायता पुऱ्याउने तत्व हो प्रत्ययद्वारा आफ्नो फल ल्याइदिने भएको हुनाले ‘आहार’ भनिएको हो । त्यसैले ‘आहरती’ति आहारो’ भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १८६-८७: सम्मादिट्टिसुत्तवण्णना ।

आहारले के ल्याइदिन्छ भने— (१) कवलंकार आहारले— वर्ण, गन्ध, रस, ओज, पृथ्वी, आप, तेज र वायु— यी आठवटा रूपहरू प्रदान गर्छ ।

(२) स्पर्श आहारले— सुख वेदना, दुःख वेदना तथा असुख अदुःख वेदना दिलाउँछ ।

(३) मनः सञ्चेतना आहारले— कामभवमा जाने कर्म भए कामभव, रूपभवमा जाने कर्म भए रूपभव तथा अरूपभवमा जाने कर्म भए अरूपभव प्राप्त गराउँछ ।

(४) विज्ञान आहारले— प्रतिसन्धि नाम-रूप दिलाउँछ । अर्थात्— प्रतिसन्धि गराउने वेदना, संज्ञा र संस्कार स्कन्धहरू दिलाइदिन्छ । संक्षेपमा भन्ने हो भने— कबलिकार आहारले जीवन रक्षा गर्न टेवा दिन्छ, स्पर्श वेदना दिन्छ, सञ्चेतानाले सास्रव कुशलाकुशल दिन्छ र विज्ञानले पुनर्भव दिन्छ । पपं. सू. I. पृ. १८९ : सम्मादिट्टिसुत्तवण्णना ।

२. 'भूत' भनेको हाम्रो भाषामा जस्तै यहाँ 'भूत प्रेत' लाई 'भूत' भनिएको होइन । पालिसाहित्य अनुसार 'भूत' भनेको इन्द्रिय प्रकट भई जन्मसकेका प्राणीहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १८७ : सम्मादिट्टिसुत्तवण्णना ।

३. 'सम्भवेसि' अर्थात्—जन्मन लागि रहेका भनेको इन्द्रिय पूरा भई अहिलेसम्म बाहिर प्रकट नभएका प्राणीहरू अर्थात् जन्म नसकेका प्राणीहरूलाई भनिएको हो । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने गर्भावस्थालाई भनिएको हो । जस्तै— अण्डज र जलाबुज प्राणीहरू जबसम्म अण्डा फोडेर वा आमाको गर्भवाट बाहिर निस्केको हुन्छन् तबसम्मको अवस्थालाई 'सम्भवेसि' भनिन्छ । जब अण्डकोष फोडी अथवा गर्भवाट बाहिर निस्किसक्यो तब त्यसलाई 'भूत' भनिन्छ ।

संस्वेदज र औपपातिक प्राणीहरूमा चाहिं प्रथम चित्तक्षणलाई 'सम्भवेसि' र द्वितीय चित्तक्षणपछि 'भूत' भनिन्छ । जो भूत अर्थात् जन्म लिएर फेरि सम्भवेसि हुँदैन त्यस्तालाई क्षीणास्रव भन्दछन् । पपं. सू. I. पृ. १८७ : सम्मादिट्टिसुत्तवण्णना ।

“कुन चार आहार भने- (१) कबलिकार^१ (= गाँस गाँस गरी खाने) आहार- चाहे त्यो ओलारिक^२ (= मोटो) होस् चाहे सूक्ष्म (= मिहिन) होस्, (२) दोस्रो हो स्पर्श आहार, (३) तेस्रो हो मनः सञ्चेतना आहार, (४) चौथो हो विज्ञान आहार । तृष्णाको समुदयले आहारको समुदय हुन्छ, तृष्णा निरोध भएमा आहार निरोध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग आहार निरोध मार्ग हो । जस्तै- सम्यक्दृष्टि, सम्यक्सङ्कल्प, सम्यक्वाचा, सम्यक्कर्म, सम्यक्आजीविका, सम्यक्ब्यायाम, सम्यक्स्मृति तथा समयक्समाधि ।”

१. गाँस गाँस गरी खाने आहारलाई 'कबलिकार आहार' भन्दछन् । जस्तै- भात, रोटी आदि । ओज तत्वको नाम हो । पपं. सू. I. पृ. १८७ : सम्मादिद्विसुत्तवण्णना ।

२. ओलारिक र सूक्ष्म (= मोटो र मिहिन) आहार भन्ने सम्बन्धमा अट्कथाले यसरी वर्णन गरेको छ- मोटो हुने वस्तुलाई 'मोटो' र मिहिन हुने वस्तुलाई 'मिहिन' भन्दछन् । गोहीको आहारभन्दा मयूरको आहार सूक्ष्म (= मिहिन) छ । गोहीले हुंगा पनि खान सक्छ र पचाउँछ । मयूरले सर्प तथा विच्छिहरू खान्छ । मयूरको आहारभन्दा भालुको आहार सूक्ष्म ठानिन्छ । भालुले कुनै प्राणीको वर्षौं पुरानो अङ्ग प्रत्यङ्ग हाडहरू पनि खान्छ । ती हाडहरू मुखमा राख्दा मुखको ज्यालले भिजेपछि हाडहरू नरम भएर कन्दमूल जस्ता हुन्छन् । भालूहरूको आहारभन्दा हात्तीहरूको आहार

मिहिन हुन्छ । किनभने उनीहरू अनेक प्रकारका रुखका हाँगाहरू मात्र खान्छन् । हात्तीहरूको आहारभन्दा गाई मृगहरूको आहार मिहिन हुन्छ । उनीहरू सार नभएका रुखका पातहरू मात्र खान्छन् । उनीहरूको आहारभन्दा खरायोको आहार मिहिन, यसको आहार भन्दा चराहरूको आहार मिहिन, यिनीहरूको आहारभन्दा प्रत्यन्तमा बस्ने मानिसहरूको मुहार मिहिन, यिनीहरूको आहारभन्दा गाउँका द्वारेहरूको आहार मिहिन, यिनीहरूको आहारभन्दा राजारजौटाहरूको आहार मिहिन, यिनीहरूको आहारभन्दा चक्रवर्ती राजाहरूको आहार मिहिन । यिनीहरूको भन्दा भूमिदेवताहरूको आहार मिहिन र यिनीहरूको भन्दा पनि चातुर्महाराजिक देवताहरूको आहार मिहिन हुन्छ । यस प्रकार परनिर्मितवशवर्ति देवलोकसम्मको आहारको कुरा विस्तार गर्न सक्नुपर्छ । उनीहरूको आहार मिहिनभन्दा मिहिन भनी जान्नुपर्छ । स्थूल पदार्थमा ओज (Vitamin) कम मात्रा हुन्छ । मिहिन पदार्थमा बढता हुन्छ । जस्तै— पात्रभरी खोले (= यागु) पिए पनि केही छिन पछि भोक लागेको जस्तो अनुभव हुन्छ, मुट्टीभर घिउ खाए पनि दिनभर नै खान मन नलागेको जस्तो हुन्छ । त्यसबाट परिश्रम त हटाउँछ तर पालन गर्न सक्दैन । ओज धातु (Vitamin) ले पालन चाहिँ गर्छ किन्तु परिश्रम हटाउन सक्दैन । दुवै तत्वको संमिश्रणद्वारा परिश्रम पनि हटाउँछ पालन पनि गर्छ । पपं. सू. I. पृ. १८७-८८: सम्मादिद्विसुत्तवण्णना ।

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी आहार, आहार समुदय, आहार निरोध, आहार निरोधको मार्ग जान्दछ अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी प्रतिघानुशयलाई हटाई ‘म हुँ’ भन्ने दृष्टिमानानुशयलाई छेदन गरी अविदचालाई त्यागी विदचालाई उत्पादन गरी यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ— जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ, र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको हुन्छ ।”

“साधु आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब आर्यसत्यलाई जान्नेछ

c. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ? जसको दृष्टि सीधा हुन्छ...सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ?”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले दुःखलाई^१, दुःख समुदयलाई, दुःख निरोधलाई तथा दुःख निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ—

---

१. ‘दुःख’ भन्ने आदिको अर्थ जान्नको निमित्त लेखकको बु.श्रा.च. भा-१, पृ. ७४ को पादटिप्पणीमा हेर्नु र पृ. १६४ तथा पृ. १६९ मा पनि हेर्नु ।

आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! दुःख भनेको, दुःख समुदय भनेको, दुःखनिरोध भनेको तथा दुःखनिरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो त ? जन्म हुनु दुःख हो, जरा हुनु दुःख हो, मरण हुनु दुःख हो, शोक हुनु दुःख हो, परिदेव हुनु दुःख हो, दुःखदौर्मनस्य उपायास हुनु दुःख हो, अप्रियसँग^१ सम्पर्क हुनु दुःख हो, प्रियसँग वियोग हुनु दुःख हो, इच्छा गरेको नपाउनु पनि दुःख हो । संक्षेपमा भन्ने हो भने पञ्च उपादानस्कन्ध नै दुःख हो । आवुसो ! यही दुःख हो । आवुसो ! दुःख समुदय भनेको कस्तो हो त ? जो त्यो पुनर्भव (= पुनर्जन्म) हुने त्यस त्यस ठाउँमा अभिमरण गर्ने नन्दीराग सहगत तृष्णा हो— यही नै दुःख समुदय हो । आवुसो ! दुःख निरोध भनेको कस्तो हो त ? जो त्यही तृष्णाको निरवशेष निरोध हो, त्याग हो, प्रतिनिस्सर्ग हो, मुक्ति हो र अनालय हो— यही नै दुःख निरोध हो । आवुसो ! दुःख निरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो त ? यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि,... तथा सम्यक्समाधि । यही नै दुःख निरोध हुने मार्ग हो ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी दुःखलाई जान्दछ, दुःख समुदयलाई जान्दछ, दुःखनिरोधलाई जान्दछ तथा दुःखनिरोध हुने

---

१. यहाँ अप्रिय भनेको कस्तो हो भन्ने सम्बन्धमा लेखकको बु. श्रा. च. भा-१, पृ. १६४ देखिको पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

मार्गलाई जान्दछ— अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी प्रतिघानुशयलाई हटाई 'म हुँ' भन्ने दृष्टिमानानुशयलाई छेदन गरी अविदचालाई त्यागी विदचालाई उत्पादन गरी यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ। आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ— जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ, र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ।”

“साधु आवुसो ! भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब जरामरणलाई जान्नेछ

d. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ? जसको दृष्टि सीधा हुन्छ,...सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ?”

“आवुसो ! हुनसक्छ। जब आर्यश्रावकले जरामरणलाई, जरामरण समुदयलाई, जरामरण निरोधलाई तथा जरामरण निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ— आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ, र जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ, र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ।”

“आवुसो ! जरामरण भनेको, जरामरण समुदय भनेको, जरामरण निरोध भनेको तथा जरामरण निरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो

हो त ? प्राणीहरू वृद्धहुनु, दाँत आदि भर्नु, केश पाक्नु, शरीरको छाला खुम्चिनु, आयु कम हुँदै जानु, इन्द्रियहरूको परिपक्वता हुनु— आवुसो ! यसैलाई जरा भनिएको हो । आवुसो ! मरण भनेको कस्तो हो त ? सत्वप्राणीहरू आफ्नो निकायबाट च्युत हुनु, भेदभिन्न हुनु, अन्तर्धान हुनु, मृत्यु हुनु, प्राणवायु नरहनु, स्कन्धको विच्छेद हुनु, मृत शरीरलाई फ्याक्नु तथा जीवितइन्द्रिय टूट्नु— आवुसो ! यही मरण हो । जो यो जरा हो जो यो मरण हो— आवुसो ! यही जरामरण हो । जन्म हुनाले जरामरणको समुदय हुन्छ र जन्मको निरोधले जरामरण निरोध हुन्छ । यही आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग जरामरण निरोधको मार्ग हो । जस्तै— समयकदृष्टि,... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी जरामरणलाई, जरामरण समुदयलाई, जरामरण निरोधलाई तथा जरामरण निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ— अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी,...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यकदृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“साधु आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब जन्म निरोधलाई जान्नेछ

e. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यकदृष्टिक

हुन सक्ख के ? जसको दृष्टि सीधा हुन्छ...सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ?”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले जन्मलाई, जन्मको कारणलाई, जन्मको निरोधलाई तथा जन्म निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ- आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र...निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! जन्म भनेको, जन्मको कारण भनेको, जन्म निरोध भनेको तथा जन्म निरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो त ? जो त्यस त्यस योनिमा सत्वहरूको जन्म हुनु, प्रकट हुनु, स्कन्धको प्रादुर्भाव हुनु, इन्द्रियहरूको लाभ हुनु- आवुसो ! यसैलाई जन्म भनिन्छ । भव^१ (= कर्मभव) को कारणले जन्म हुन्छ, भवनिरोधले जन्म निरोध हुन्छ, यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग जन्म निरोध हुने मार्ग हो । जस्तै- सम्यक्दृष्टि,...तथा सम्यक्समाधि ।”

Dhamma.Digital

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी जन्मलाई, जन्मको कारणलाई, जन्म निरोधलाई तथा जन्म निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ- अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी,...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

---

१. 'भव' भन्ने शब्दको अर्थ बुझ्नकोनिमित्त वु. श्रा. च. भा-१, पृ. ८७ र पृ. १७१ मा हेर्नु ।

“साधु, आवुसो ! भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब भवनिरोधलाई जान्नेछ

f. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ?...”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले भवलाई, भवसमुदयलाई, भवनिरोधलाई तथा भवनिरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ— आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र...निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! भव भनेको, भवसमुदय भनेको, भवनिरोध भनेको तथा भवनिरोध हुने मार्ग भनेको के हो त ? आवुसो ! यी तीन भवहरू हुन्— (१) कामभव^१ (२) रूपभव तथा (३) अरूपभव । उपादानको

-
१. कामभव भन्ने ठाउँमा कर्मभव र उत्पत्तिभव भनी दुइ किसिमका छन् । जसमध्ये कर्मभव भनेको कामलोक (= कामभव) मा जन्मिने कर्मकै नाम हो । उत्पत्ति हुनुको कारण हो । उत्पत्तिभव भनेको सोही कर्मको कारणद्वारा पञ्चस्कन्धमध्ये कुनै स्कन्धको प्रादुर्भाव हुनु हो । अर्को शब्दले भन्ने हो भने ‘भव’ भनी संसारलाई पनि भन्दछन् । पपं. सू. I. पृ. १९७ : सम्मादिट्टिसुत्तवण्णना । यस सम्बन्धमा अरू वर्णन बु. श्रा. च. भा-१, पृ. ८७ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

कारणले भवसमुदय हुन्छ, र उपादान निरोधले भवनिरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग भवनिरोध हुने मार्ग हो । जस्तै- सम्यक्दृष्टि...तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी भवलाई, भवसमुदयलाई, भवनिरोधलाई तथा भवनिरोध हुने मार्गलाई जान्दछ- अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी,...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“साधु, आवुसो !” भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब उपादानसमुदय जान्नेछ

g. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ?...”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले उपादानलाई, उपादान समुदयलाई, उपादान निरोधलाई तथा उपादान निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ- आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ, र...निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! उपादान भनेको, उपादान समुदय भनेको, उपादान निरोध भनेको तथा उपादान निरोध हुने मार्ग भनेको के हो त ?

आवुसो ! यी चार उपादानहरू छन्— (१) काम उपादान, (२) दृष्टि उपादान, (३) शीलव्रत उपादान तथा (४) आत्मवाद उपादान । तृष्णा हुनाले उपादान समुदय हुन्छ र तृष्णा निरुद्ध हुनाले उपादान निरोध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग उपादान निरोध हुने मार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि...तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी उपादानलाई, उपादान समुदयलाई, उपादान निरोधलाई तथा उपादान निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ— अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी,...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“साधु आवुसो !” भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब तृष्णासमुदयलाई जान्नेछ

h. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ?...”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले तृष्णालाई, तृष्णा समुदयलाई, तृष्णा निरोधलाई तथा तृष्णा निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ— आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र...निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! तृष्णा भनेको, तृष्णा समुदय भनेको, तृष्णा निरोध भनेको तथा तृष्णा निरोध हुने मार्ग भनेको के हो त ? आवुसो ! यी छ प्रकारका तृष्णाहरू हुन्- (१) रूपतृष्णा, (२) शब्दतृष्णा, (३) गन्धतृष्णा, (४) रसतृष्णा, (५) स्पर्शतृष्णा र (६) धर्म (= मनको विषय) तृष्णा । वेदनाको कारणले तृष्णासमुदय हुन्छ र वेदना निरोध हुँदा तृष्णा निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग तृष्णा निरोध हुने मार्ग हो । जस्तै- सम्यक्दृष्टि,...तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी तृष्णालाई, तृष्णा समुदयलाई, तृष्णा निरोधलाई, तृष्णा निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ- अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी,...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“साधु आवुसो !” भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब वेदनासमुदयलाई जान्नेछ

i. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ?”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले वेदनालाई, वेदना समुदयलाई, वेदना निरोधलाई तथा वेदना निरोध हुने मार्गलाई

जान्नेछ— आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ, र...निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! वेदना भनेको, वेदना समुदय भनेको, वेदना निरोध भनेको तथा वेदना निरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो त ? आवुसो ! यी छ प्रकारका वेदनाहरू छन्— (१) चक्षुस्पर्शज वेदना, (२) श्रोतस्पर्शज वेदना, (३) घ्राणसपर्शज वेदना, (४) जिह्वास्पर्शज वेदना, (५) कायस्पर्शज वेदना तथा (६) मनःस्पर्शज वेदना । स्पर्शको कारणले वेदना समुदय हुन्छ र स्पर्श निरोध हुँदा वेदना निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग वेदना निरोध हुने मार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि,...तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी वेदनालाई, वेदना समुदयलाई, वेदना निरोधलाई तथा वेदना निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ— अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी,...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“साधु आवुसो !” भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब स्पर्शसमुदयलाई जान्नेछ

j. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ?”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले स्पर्शलाई, स्पर्श समुदयलाई, स्पर्श निरोधलाई तथा स्पर्श निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र...निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! स्पर्श भनेको, स्पर्श समुदय भनेको, स्पर्श निरोध भनेको तथा स्पर्श निरोध हुने मार्ग भनेको के हो त ? आवुसो यी छ प्रकारका स्पर्शहरू छन्— (१) चक्षुस्पर्श, (२) श्रोतस्पर्श, (३) घ्राणस्पर्श, (४) जिह्वास्पर्श, (५) कायस्पर्श तथा (६) मन स्पर्श । षडायतनको कारणले स्पर्शको समुदय हुन्छ र षडायतनको निरोधले स्पर्श निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग स्पर्श निरोध हुने मार्ग हो । जस्तै—सम्यक्दृष्टि...तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी स्पर्शलाई, स्पर्श समुदयलाई, स्पर्श निरोधलाई तथा स्पर्श निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ । अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको हुन्छ ।”

“साधु, आवुसो !” भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोध—

जब षडायतनसमुदयलाई जान्नेछ

k. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ?”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले षडायतनलाई, षडायतन समुदयलाई, षडायतन निरोधलाई तथा षडायतन निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ— आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र...निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! षडायतन भनेको, षडायतन समुदय भनेको, षडायतन निरोध भनेको तथा षडायतन निरोध हुने मार्ग भनेको के हो त ? आवुसो ! यी छ आयतनहरू हुन्— (१) चक्षुआयतन, (२) श्रोतआयतन, (३) घ्राण-आयतन, (४) जिह्वाआयतन, (५) कायआयतन तथा (६) मनःआयतन । नामरूपको^१ समुदयले षडायतनको समुदय हुन्छ र नामरूपको निरोधले षडायतनको निरुद्ध हुन्छ । यही अष्टाङ्गिक मार्ग षडायतन निरोध हुने मार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि,...तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी षडायतनलाई, षडायतन समुदयलाई, षडायतन निरोधलाई तथा षडायतन निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ । अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी...यसै

---

१. नामरूप भनेको के हो भन्ने सम्बन्धमा बु. श्रा. च. भा-१, पृ.७९ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ। आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ।”

“साधु, आवुसो !” भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब नामरूपसमुदयलाई जान्नेछ

1. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ?”

“आवुसो ! हुनसक्छ। जब आर्यश्रावकले नामरूपलाई, नामरूप समुदयलाई, नामरूप निरोधलाई तथा नामरूप निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ— आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ।”

“आवुसो ! नामरूप भनेको, नामरूप समुदय भनेको, नामरूप निरोध भनेको तथा नामरूप निरोध हुने मार्ग भनेको के हो त ? संज्ञा, चेतना, स्पर्श, मनसिकार (= मनमा राख्नु)— आवुसो ! यही नाम हो। चार महाभूत^१ र त्यसद्वारा उत्पन्न भएको रूप-आवुसो ! यही रूप हो। आवुसो ! यसरी यो नाम र यो रूपलाई नाम-रूप भनिएको हो। विज्ञानको समुदयले नाम-रूप समुदय हुन्छ र विज्ञानको निरोधले नाम-रूप

१. पृथ्वी, आप, तेज, वायुलाई महाभूत भनिन्छ।

निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग नाम-रूप निरोध हुने मार्ग हो ।
जस्तै— सम्यक्दृष्टि,...तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी नाम-रूपलाई, नाम-रूप समुदयलाई, नाम-रूप निरोधलाई तथा नाम-रूप निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ । अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“साधु, आवुसो !” भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब विज्ञानसमुदयलाई जान्नेछ

m. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ?”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले विज्ञानलाई, विज्ञान समुदयलाई, विज्ञान निरोधलाई तथा विज्ञान निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ—
आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दुष्टिक हुन्छ...र निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! विज्ञान भनेको, विज्ञान समुदय भनेको, विज्ञान निरोध भनेको तथा विज्ञान निरोध हुने मार्ग भनेको के हो त ?
आवुसो ! यी छ, विज्ञानहरू हुन्— (१) चक्षुविज्ञान, (२) स्रोतविज्ञान,

(३) घ्राणविज्ञान, (४) जिह्वाविज्ञान, (५) कायविज्ञान तथा (६) मनः विज्ञान । संस्कारको समुदयले विज्ञान समुदय हुन्छ र संस्कारको निरोधले विज्ञान निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग विज्ञान निरोध हुने मार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि,...तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी विज्ञानलाई, विज्ञान समुदयलाई, विज्ञान निरोधलाई तथा विज्ञान निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ— अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“साधु, आवुसो !” भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब संस्कारनिरोध जान्नेछ

n. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ?”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावक संस्कारलाई, संस्कार समुदयलाई, संस्कार निरोधलाई तथा संस्कार निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ— “आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! संस्कार भनेको, संस्कार समुदय भनेको, संस्कार निरोध भनेको तथा संस्कार निरोध हुने मार्ग भनेको के हो त ? आवुसो ! यी ती संस्कारहरू हुन्— (१) कायसंस्कार, (२) वची संस्कार, तथा (३) चित्त-संस्कार^१ । अविदचाको समुदयले संस्कार समुदय हुन्छ र अविदचाको निरोधले संस्कार निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग संस्कार निरोध हुने मार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि...तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावक यसरी संस्कारलाई, संस्कार समुदयलाई, संस्कार निरोधलाई तथा संस्कार निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ— अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“साधु, आवुसो !” भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब अविदचासमुदयलाई जान्नेछ

०. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ?”

---

१. यी संस्कारहरूको अर्थ बु. श्रा. च. भा-१, पृ. ३७३ र बु. गृ. भा-१, पृ. १६ मा हेर्नु ।

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावक अविदचालाई, अविदचा समुदयलाई, अविदचा निरोधलाई तथा अविदचा निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ— आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! अविदचा भनेको, अविदचा समुदय भनेको, अविदचा निरोध भनेको तथा अविदचा निरोध हुने मार्ग भनेको के हो त ? आवुसो ! जो दुःखको अज्ञानता हो, जो दुःख समुदयको अज्ञानता हो, जो दुःख निरोधको अज्ञानता हो तथा जो दुःख निरोध हुने मार्गको अज्ञानता हो— आवुसो ! यसैलाई अविदचा भन्दछन् । आस्रव^१ समुदयबाट अविदचाको समुदय हुन्छ र आस्रव निरोधबाट अविदचा निरोध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग अविदचा निरोध हुने मार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि...तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी अविदचालाई, अविदचा समुदयलाई, अविदचा निरोधलाई तथा अविदचा निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ— अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

---

१. आस्रवहरू कतिवटा छन् भन्ने कुरा बु. गृ. भा-३ को पृ. १२७ को पार्श्वटिप्पणी हुनु ।

“साधु, आवुसो !” भनी...फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे—

जब आस्रवलाई जान्नेछ

p. “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावकले सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ के ?”

“आवुसो ! हुनसक्छ । जब आर्यश्रावकले आस्रवलाई, आस्रव समुदयलाई, आस्रव निरोधलाई तथा आस्रव निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ— आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र...निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

“आवुसो ! आस्रव भनेको, आस्रव समुदय भनेको, आस्रव निरोध भनेको तथा आस्रव निरोध हुने मार्ग भनेको के हो त ? आवुसो ! आस्रवहरू तीनवटा छन्— (१) कामास्रव, (२) भवास्रव तथा (३) अविदचास्रव । अविदचाको समुदयले आस्रव हुन्छ र अविदचाको निरोधले आस्रव निरोध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग आस्रव निरोध हुने मार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि,...सम्यक्समाधि ।”

१. “आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी आस्रवलाई, आस्रव समुदयलाई, आस्रव निरोधलाई तथा आस्रव निरोध हुने मार्गलाई

जान्दछ- अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहीण गरी...यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ...र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ।”

आयुष्मान् सारिपुत्रले यति भन्नुभयो, अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

मूल सूत्र—

१०. केको निमित्त ब्रह्मचर्य पालन गर्ने ?

यस्तो मैलै सुने" ।

एक समय राजगृहको वेणुवनको कलन्दक निवापमा भगवान वसिरहनु भएको थियो । अनि जातिभूमिमा वर्षावास सिद्धिए पछि जातिभूमिका^१ केही भिक्षुहरू राजगृहामा आई जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई वन्दना गरी एक छेउमा बसे । अनि एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो— “भिक्षु हो ! जातिभूमिमा जातिभूमिका भिक्षुहरूमध्ये कुनै गौरवनीय भिक्षु छ के ? जो—

(१) आफू पनि अल्पेच्छी हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि अल्पेच्छताको कुरा सुनाउँछ ।

१. म. नि. I. पृ.१९२: रथविनीतसुत्त, अ. क. II. पृ. १११.

२. जातिभूमि भनेको जन्मभूमि हो । तर पालि साहित्य अनुसार यहाँ चाहिँ कपिलवस्तुलाई जातिभूमि भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १११-१२.

(२) आफू पनि सन्तोषी हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि सन्तुष्टिताको कुरा सुनाउँछ ।

(३) आफू पनि एकान्तमा बस्छ र भिक्षुहरूलाई पनि एकान्तवासको कुरा सुनाउँछ ।

(४) आफू पनि संसर्ग रहित भई बस्छ र भिक्षुहरूलाई पनि संसर्ग रहित भई बस्ने कुरा सुनाउँछ ।

(५) आफू पनि वीर्यवान् हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि वीर्यवान् हुने कुरा सुनाउँछ ।

(६) आफू पनि शीलसम्पन्न हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि शीलसम्पन्न हुने कुरा सुनाउँछ ।

(७) आफू पनि समाधिलाभी हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि समाधिलाभ गर्ने कुरा सुनाउँछ ।

(८) आफू पनि प्रज्ञावान् हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि प्रज्ञावान् हुने कुरा सुनाउँछ ।

(९) आफू पनि विमुक्ति लाभी हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि विमुक्ति लाभ गर्ने कुरा सुनाउँछ ।

(१०) आफू पनि विमुक्ति ज्ञानदर्शन सम्पन्न हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि विमुक्ति ज्ञानदर्शन सम्पन्न हुने कुरा सुनाउँछ । अनि सब्रह्म-चारीहरूलाई अर्ति दिने, विज्ञापन गर्ने (दश कथाद्वारा), सन्दर्शित पार्ने, समादान गराउने, समुत्तेजित पार्ने तथा सम्प्रहर्षित पार्ने पनि हुन्छ ?”

“भन्ते ! छ, उहाँ पूर्ण मन्त्राणिपुत्र हुनुहुन्छ ।”

त्यसवेला आयुष्मान् सारिपुत्र भगवानको नजिक बसिरहनु भएको थियो । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो लाग्यो— “अहो ! आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रको लाभ हो । आयुष्मान् मन्त्राणिपुत्रको सुलाभ हो, जसको मूरि मूरि प्रशंसा सब्रह्मचारीहरू तथागतको सन्मुख गर्छन् । शास्ताले पनि त्यसको अनुमोदन गर्नुहुन्छ । हाम्रो पनि कुनै न कुनै दिन उहाँसँग भेट हुन सक्नेछ^१ । अनि त्यसवेला उहाँसँग कुनै कुरा हुन सक्ला ।”

सारिपुत्र मन्त्राणिपुत्रकहाँ गए

अनि भगवान राजगृहमा इच्छानुसार बस्नुभई श्रावस्तीमा जानुभयो । क्रमशः श्रावस्तीमा पुग्नुभई उहाँ अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभयो । अनि आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रले भगवान श्रावस्तीमा आई अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको छ भन्ने खबर सुने ।

त्यसपछि आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र शयनासन पटचाएर राखी पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा जानुभयो । क्रमशः श्रावस्ती पुगी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी

१. यसवेलासम्म आयुष्मान् सारिपुत्रले पूर्ण मन्त्राणिलाई देख्नुभएको थिएन ।

पपं. सू. II. पृ. १२३ : रथवीनितसुत्तवण्णना ।

एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रलाई भगवानले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, समादपित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र भगवानद्वारा सन्दर्शित, समादपित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भएपछि भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी दिवा विहारको निमित्त जहाँ अन्धवन हो त्यहाँ जानुभयो ।

अनि एक भिक्षुले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यसो भने— “आवुसो सारिपुत्र ! जसको तपाईं दिनहुँ वर्णन गर्नुहुन्छ, उहाँ आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र भगवानकहाँबाट निस्की दिवाविहारको निमित्त अन्धवनमा जानुभएको छ ।”

यो सुनेर आयुष्मान् सारिपुत्र हतार हतार मानी बस्ने आसन लिई आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रलाई हेर्दै पछि पछि लागी जानुभयो । आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र अन्धवन भित्र गई दिवा-विहारको निमित्त एक रुखमुनि बस्नुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्र पनि अन्धवनमा पसी दिवाविहारको निमित्त एक रुखमुनि बस्नुभयो ।

किन ब्रह्मचर्यवास बस्ने ?

अनि संध्या समयतिर ध्यानबाट उठी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई उहाँसँग

कुशलक्षेम कुराकानी गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रसँग यस्तो सोध्नुभयो—

“आवुसो ! भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गर्नु हुन्छ के ?”

“आवुसो ! हो ।”

(१) “आवुसो ! शीलविशुद्धिको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ के ?”

“आवुसो ! होइन ।”

(२) “आवुसो ! के त चित्तविशुद्धिको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ त ? ”

“आवुसो ! होइन ।”

(३) “आवुसो ! दृष्टिविशुद्धिको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ कि ?”

“आवुसो ! होइन ।”

(४) “आवुसो ! के त शंकानिवारणविशुद्धिको निमित्त भगवान कहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ कि ?”

“आवुसो ! होइन ।”

(५) “आवुसो ! मार्गामार्ग ज्ञानदर्शनविशुद्धिको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ कि ?”

“आवुसो ! होइन ।”

(६) “आवुसो ! प्रतिपदा ज्ञानदर्शनविशुद्धिको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ कि ?”

“आवुसो ! होइन ।”

(७) “आवुसो ! ज्ञानदर्शनविशुद्धि निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ कि ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! शील विशुद्धिको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ कि भनी सोध्दा ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ । चित्तविशुद्धिको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ कि भनी सोध्दा ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ...ज्ञानदर्शन-विशुद्धिको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ कि भनी सोध्दा त्यो पनि ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ । आवुसो ! त्यसोभए केको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ त ?”

“आवुसो ! उपादान रहित परिनिर्वाणको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ ।”

अनुपादान परिनिर्वाण भनेको के हो ?

“आवुसो ! के त शीलविशुद्धि अनुपादान निर्वाण हो ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! चित्तविशुद्धि...दृष्टिविशुद्धि...शंकानिवारण विशुद्धि ...मार्गामार्ग ज्ञानदर्शन-विशुद्धि...प्रतिपदा ज्ञानदर्शन-विशुद्धि...ज्ञान-

दर्शन-विशुद्धि अनुपादान परिनिर्वाण हो त ? अथवा यिनीहरूभन्दा अलग अनुपादान परिनिर्वाण हो ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! शीलविशुद्धि अनुपादान परिनिर्वाण हो कि भनी सोध्दा ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ, चित्तविशुद्धि अनुपादान परिनिर्वाण हो कि भनी सोध्दा ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ, दृष्टिविशुद्धि...शंकानिवारण विशुद्धि...मार्गामार्ग ज्ञानदर्शन-विशुद्धि...प्रतिपदा ज्ञानदर्शन-विशुद्धि...ज्ञानदर्शन-विशुद्धि अनुपादान परिनिर्वाण हो कि भनी सोध्दा त्यो पनि ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ । ‘यिनीहरूभन्दा अलग अनुपादान परिनिर्वाण हो कि ? भनी सोध्दा ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ । आवुसो ! त्यसोभए कसरी यस कुराको अर्थ बुझ्ने हो त ?”

“आवुसो ! यदि भगवान (१) शीलविशुद्धिलाई अनुपादान परिनिर्वाण भनी भन्नुभएको भए सउपादानलाई नै अनुपादान परिनिर्वाण भन्नुभए पनि हुन्थ्यो । (२) यदि चित्तविशुद्धिलाई भगवानले अनुपादान परिनिर्वाण भनी भन्नुभएको भए सउपादानलाई नै अनुपादान परिनिर्वाण भन्नुभए पनि हुन्थ्यो । (३) यदि दृष्टिविशुद्धिलाई...(४) यदि शंकानिवारण विशुद्धिलाई...(५) यदि मार्गामार्ग ज्ञानदर्शन-विशुद्धिलाई...(६) यदि प्रतिपदा ज्ञानदर्शन-विशुद्धिलाई...(७) यदि ज्ञानदर्शन-विशुद्धिलाई भगवानले अनुपादान परिनिर्वाण भनी भन्नुभएको भए सउपादानलाई नै अनुपादान परिनिर्वाण भन्नुभए पनि हुन्थ्यो । यदि यी धर्महरूबाट अलग अनुपादान परिनिर्वाण भएको भए पृथग्जन पनि

परिनिर्वाण हुन्थ्यो होला । आवुसो ! पृथग्जन यी धर्महरूवाट अलग छ । आवुसो ! त्यसोभए एक उपमा बताउने छु । उपमाद्वारा पनि यहाँ केही विज्ञपुरुषहरूले भनेको कुरा अर्थ बुझ्न सक्छन् ।

रथको उपमा

“भनौं कि यहाँ श्रावस्तीवासी कोशल राजालाई साकेत जाने कुनै अत्यावश्यक काम पन्थो । अनि उनले बाटाका बीच बीचमा सात ठाउँमा घोडा बाँधिएको सातवटा रथहरू राख्न लगाउँछन् । पहिलो रथमा बसी दोस्रो रथ भएको ठाउँमा पुग्छन् । त्यहाँ दोस्रो रथमा बसी तेस्रो रथ भएको ठाउँमा पुग्छन् । त्यहाँ चौथो रथमा बसी पाँचौ रथमा...छैटौं रथमा...अन्तमा सातौं रथमा बसी साकेत पुग्छन् । अनि त्यहाँ बस्ने राजाका साथी मित्रहरूले “महाराज ! तपाईं यसै रथमा बसी श्रावस्तीवाट यहाँ आइपुग्नु भएको हो कि ?” भनी सोध्दा कसरी जवाफ दिंदा राजाले ठीक जवाफ दिएको हुन्छ ?”

“आवुसो ! एकबाट अर्को रथमा बसी त्यसबाट अर्को रथमा बसी अन्तमा सातौं रथमा बसी यहाँ आइपुगेको हुँ भनी जवाफ दिएमा ठीक जवाफ दिएको हुन्छ ।”

“आवुसो ! यस्तै प्रकार शीलविशुद्धि चित्तविशुद्धिको निमित्त हो, चित्तविशुद्धि दृष्टिविशुद्धिको निमित्त हो, दृष्टिविशुद्धि शंका निवारण-विशुद्धि निमित्त हो, शंकानिवारणविशुद्धि मार्गामार्ग ज्ञानदर्शन-

विशुद्धिको निमित्त हो, मार्गामार्ग ज्ञानदर्शनविशुद्धि प्रतिपदा ज्ञानदर्शनविशुद्धिको निमित्त हो, प्रतिपदा ज्ञानदर्शनविशुद्धि ज्ञानदर्शनविशुद्धिको निमित्त हो र ज्ञानदर्शनविशुद्धि अनुपादान परिनिर्वाणको निमित्त हो । आवुसो ! अनुपादान परिनिर्वाणको निमित्त भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य वास गरिन्छ ।”

परस्पर अनुमोदन

यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणीपुत्रसँग यस्तो सोध्नुभयो— “आयुष्मान्को नाम के हो ? आयुष्मान्लाई सब्रह्मचारी-हरूले कसरी चिन्दछन् ?”

“आवुसो ! मेरो नाम पूर्ण हो । मन्त्राणिपुत्रको नामले पनि सब्रह्मचारीहरूले मलाई चिन्दछन् ।”

Dhamma.Digital

“आश्चर्य हो, आवुसो ! अद्भुत हो आवुसो ! जस्तै कुनै बुद्धधर्म राम्ररी जान्ने श्रुतवात् श्रावकले भैं आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रले गम्भीराति-गम्भीर प्रश्नको एक एक गरी उत्तर दिनुभयो । ती सब्रह्मचारीहरूको लाभ हो जसले पूर्ण मन्त्राणिपुत्रको दर्शन पाउँछन् र सत्संगत पनि । फेटा बाँधेको शीरमा राखेर पनि सब्रह्मचारीहरूले दर्शन तथा सत्संगत गर्न योग्य छ । यो पनि उनीहरूको निमित्त लाभ हो सुलाभ हो । हाम्रो पनि लाभ हो र हाम्रो पनि सुलाभ हो । जसले आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रको दर्शन पाए, सत्संगत पनि ।”

मूल सूत्र—

११. महाहस्तीपद उपमा

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय श्रावस्तीको अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा भगवान बसिरहनु भएको थियो । अनि त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “आवुसो भिक्षु हो !” “आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले प्रत्युत्तर दिएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो भन्नुभयो— “आवुसो ! जस्तै कुनै पनि खुट्टा हुने जङ्गम प्राणीहरूको पैताला हात्तीको पैतालाभित्र अदृछ । ठूलोको हिसाबले अरू प्राणीहरूको पैतालाभन्दा हात्तीको पैताला ठूलो छ । त्यस्तैगरी जे जति कुशलधर्महरू छन् ती सबै चतुरार्यसत्य अन्तर्गत हुन्छन् । कुन चार भने ?— दुःख आर्यसत्य, दुःख समुदय आर्यसत्य, दुःख निरोध आर्यसत्य र दुःख निरोध हुने आर्यमार्गसत्य ।

---

१. म. नि. I. पृ. २३५ : महाहत्थिपदोपमसुत्तं, अ. क. II. पृ. १८२.

दुःख आर्यसत्य

“आवुसो ! दुःख आर्यसत्य भनेको के हो भने- जन्म हुनु दुःख, जरा हुनु दुःख हो, मरण हुनु दुःख हो, शोक गर्नु दुःख हो, परिदेव हुनु दुःख हो, दुःखदौर्मनस्य उपायास हुनु दुःख हो, अप्रियसँग सम्पर्क हुनु दुःख हो, प्रियसँग वियोग हुनु दुःख हो तथा इच्छा गरेको वस्तु नपाउनु पनि दुःख हो । संक्षेपमा भन्ने हो भने- पञ्चउपादानस्कन्ध नै दुःख हो । आवुसो ! पञ्चउपादानस्कन्ध भनेको के हो भने- (१) रूपउपादानस्कन्ध, (२) वेदना उपादानस्कन्ध, (३) संज्ञा उपादानस्कन्ध (४) संस्कार उपादानस्कन्ध तथा (५) विज्ञान उपादानस्कन्ध हो । आवुसो ! रूप उपादानस्कन्ध भनेको के हो भने- चार महाभूत र त्यसबाट उत्पन्न हुने रूप हो । चार महाभूत भनेको- (१) पृथ्वीधातु, (२) आपधातु, (३) तेजधातु तथा (४) वायुधातु हो ।”

Dhamma.Digital

(१) यी मध्ये पृथ्वीधातु भनेको कुन हो त ? पृथ्वीधातु भनेको भित्री र बाहिरी हुनसक्छ । भित्री पृथ्वीधातु भनेको कुन हो त ? जुन भित्र बाहिरको शरीरमा भएको कर्कश तथा सारो स्वभावको पदार्थ हो- यही भित्री पृथ्वीधातु हो । जस्तै- (१) केश, (२) रौं, (३) नड, (४) दाँत, (५) छाला, (६) मासु, (७) स्नायु, (८) हाड, (९) मासी, (१०) मृगौला, (११) मुटु, (१२) कलेजो, (१३) क्लोम (किलोमकं), (१४) फियो, (१५) फोक्सो, (१६) मोटो आन्द्रा, (१७) स्यानो आन्द्रा,

(१८) उदर, (१९) मल तथा (२०) (मत्थलुङ्ग^१) । यी वा अरु कुनै भित्र बाहिरको शरीरमा भएको कर्कश तथा सारो स्वभाव भएको पदार्थ हो— ती सबै भित्री पृथ्वीधातु हुन् । जो त्यो भित्रको पृथ्वीधातु हो जो त्यो बाहिरको पृथ्वीधातु हो— सबै पृथ्वीधातु हुन् । ‘त्यो न मेरो हो, न म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी यथार्थरूपले हेर्न सक्नुपर्छ । यसरी यथार्थरूपले हेर्दा पृथ्वीधातुबाट विरक्तिइन्छ र पृथ्वीधातुबाट चित्त अलग हुन्छ ।

“आवुसो ! त्यस्तो समय पनि आउँछ, कि जब बाहिरको आप् (= पानी) धातु प्रकोप हुन्छ । त्यसबखत बाहिरको पृथ्वीधातु देखिन्न (अन्त हुन्छ, डुबेर जान्छ) । आवुसो ! त्यत्रो ठूलो बाहिरको पृथ्वीधातु पनि अनित्य देखिन्छ, क्षय भएको देखिन्छ, विनाश भएको देखिन्छ, र परिवर्तन भएको देखिन्छ, भने यो स्यानो शरीरको त के कुरा ! जहाँ तृष्णाले ‘म वा मेरो वा म हुँ’ भनी भन्छ । त्यो पनि पाइँदैन ।”

Dhamma.Digital

-
१. वि. म. पृ. २६०: समाधिनिद्देशो-११, पपं. सू. II. पृ. १८६ : महाहत्थिपदोपमसुत्तवण्णनामा ‘वीसतिया आकारेहि वित्थारेन दस्सिता’ भनी उल्लेख भएको र मूलपालिमा केवल १९ वटा मात्र भएको र विसुद्धिमग्गमा ‘एत्थि च मत्थलुङ्गं पक्खिपित्वा वीसतिया आकारेहि पठवीधातु निद्दिट्ठाति वेदितब्बा’ भनी उल्लेख भएको हुँदा मैले माथि सूत्रमा कोष्ठभित्र ‘मत्थलुङ्गं’ शब्द राखी २० पुऱ्याएको हुँ ।

“आवुसो ! यदि सो भिक्षुलाई अरूले गालि गर्छन् भने उसले यस्तो जान्दछ— “मलाई स्रोतसंस्पर्शज वेदना उत्पन्न भयो । त्यसकारणले भएको हो र अकारणले होइन । के कारणले भने— स्पर्शको कारण हो ।” अनि उसले त्यो स्पर्शलाई अनित्य भनी हेर्छ, वेदनालाई अनित्य भनी हेर्छ, संज्ञालाई अनित्य भनी हेर्छ, संस्कारलाई अनित्य भनी हेर्छ र विज्ञानलाई अनित्य भनी हेर्छ । अनि उसको मन धातुको विषयमा मात्र लाग्छ, उसैमा प्रसन्न हुन्छ र उसैमा तल्लीन हुन्छ ।”

“आवुसो ! यदि सो भिक्षुलाई अरूले अनिष्ट अकान्त अमनामरूपले व्यवहार गर्छन् भने जस्तै— हातले प्रहार गर्छन्, लठ्ठीले प्रहार गर्छन्, डण्डाले प्रहार गर्छन् र शस्त्रले प्रहार गर्छन् । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘यो त्यस्तो शरीर हो जसमा हातको प्रहारको पनि स्पर्श हुन्छ, लठ्ठीको प्रहारको पनि स्पर्श हुन्छ, डण्डाको प्रहारको पनि स्पर्श हुन्छ र शस्त्रको प्रहारको पनि स्पर्श हुन्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ— भगवानले करौँतीको उपमाको कुरामा (ककचूपमवादे^१) कुनै चोरहरूले समाती करौँतीले अङ्ग-प्रत्यङ्ग काट्दा जसले चित्त बिगाउँछ ऊ मैले बताएको धर्मानुकूल धर्म पालन गर्ने होइन भनी भन्नुभएको छ । अतः अल्छी नभई मेरो वीर्य बलियो नै हुनेछ, विस्मृत नभई स्मृतिवान् नै हुनेछ, चञ्चल नभई काय शान्त नै रहनेछ र समाहित भई एकाग्र नै हुनेछ । चाहे मेरो शरीरमा हातको प्रहार परोस् चाहे लठ्ठीको प्रहार

---

१. म. नि. I. पृ. १७२ : ककचूपमोसुत्तं ।

परोस् चाहे डण्डाको प्रहार परोस् चाहे शस्त्रको प्रहार परोस्— तर बुद्धको कथानुसार धर्म नै पालन गरिनेछ ।”

“आवुसो ! यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण तथा सङ्गुण अनुस्मरण गर्दा जब उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर रहँदैन तब उसलाई संवेग हुन्छ र विरक्त लाग्छ— ‘अहो ! मेरो अलाभ हो, लाभ होइन, अहो ! मेरो दुर्लाभ हो, सुलाभ होइन; यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण तथा सङ्गुण अनुस्मरण गर्दा उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर रहन्न’ भन्ने हुन्छ । आवुसो ! जस्तै— सासुलाई देखेर बुहारी संविग्न हुन्छे, विरक्तिन्छे, त्यस्तै सो भिक्षुलाई... विरक्त लाग्छ । जब यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण तथा सङ्गुण अनुस्मरण गर्दा उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर रहन्छ तब सो भिक्षु सन्तुष्ट हुन्छ । यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ ।”

(२) “आवुसो ! आप् (= पानी) धातु भनेको कुन हो त ? आप् धातु भनेको भित्री र बाहिरी हुन सक्छ । भित्री आप् धातु भनेको कुन हो त ? जुन भित्र बाहिरको शरीरमा भएको आप् हो, आप् समान हो— यही आप् धातु हो । जस्तै— (१) पित्त, (२) कफ, (३) पीप, (४) रगत, (५) पसिना, (६) बोसो, (७) आँसु, (८) तेल (= चिल्लोपन), (९) थुक, (१०) सिंगान, (११) च्याल, (१२) पिसाब । यो वा अरू कुनै भित्र वा बाहिरको शरीरमा भएको आप्, आप् समान पदार्थ हो— ती सबै भित्री आप् धातु हुन् । जो त्यो भित्रको आप् धातु हो, जो त्यो बाहिरको आप् धातु हो— सबै आप् धातु हुन् । ‘त्यो न मेरो हो, न म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी यर्थाथरूपले हेर्नुपर्छ । यसरी

यथार्थरूपले हेर्दा आप् धातुवाट विरक्तिइन्छ, र आप् धातुवाट चित्त अलग हुन्छ ।”

“आवुसो ! त्यस्तो समय पनि आउँछ, कि जब बाहिरको आप् धातु प्रकोप हुन्छ । त्यसवाट गाउँ पनि बगाउँछ, निगम पनि बगाउँछ, नगर पनि बगाउँछ, जनपद पनि बगाउँछ, र जनपदको प्रदेश पनि बगाउँछ । आवुसो ! त्यस्तो समय पनि आउँछ, कि जब शय योजन भएको महासमुद्रको पानी पनि सुकेर जान्छ, दुइ शय योजन भएको...तीनशय योजन भएको...चारशय योजन भएको...पाँचशय योजन भएको...छशय योजन भएको...सातशय योजन भएको...महासमुद्रको पानी पनि सुकेर जान्छ । आवुसो ! त्यस्तो समय पनि आउँछ, कि जब महासमुद्रमा सातवटा तालवृक्ष बराबर गहिरो पानी पनि रहन्छ, छवटा...पाँचवटा...चार वटा...तीनवटा...दुइवटा...एकवटा तालवृक्ष जति गहिरो पानी पनि महासमुद्रमा रहन्छ । आवुसो ! त्यस्तो पनि समय आउँछ, कि जब महासमुद्रमा सात पुरुष जति गहिरो पानी रहन्छ...छपुरुष...पाँचपुरुष...चारपुरुष...तीनपुरुष...दुइपुरुष... एकपुरुष जति गहिरो पानी पनि महासमुद्रमा रहन्छ । आवुसो ! त्यस्तो समय पनि आउँछ, कि महासमुद्रमा आधा पुरुष जति गहिरो पानी रहन्छ, जाँघसम्म...घुँडासम्म...गोलीगाँठासम्म पनि पानी रहन्छ । आवुसो ! त्यस्तो पनि समय आउँछ, कि जब महासमुद्रमा औँलाको टुप्पा (अंगुलिपब्बते) मात्रा पनि पानी रहन्छ । आवुसो ! त्यत्रो ठूलो बाहिरको पानी पनि अनित्य देखिन्छ, क्षय भएको देखिन्छ, विनाश भएको देखिन्छ, र परिवर्तन

भएको देखिन्छ, भने यो स्यानो शरीरको त के कुरा ! जहाँ तृष्णाले 'म वा मेरो वा म हुँ' भनी भन्छ । त्यो पनि पाइँदैन ।”

“आवुसो ! यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण तथा सङ्गुण अनुस्मरण गर्दा...जब उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर रहन्छ, तब सो भिक्षु सन्तुष्ट हुन्छ । यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ ।”

(३) “आवुसो ! तेजधातु भनेको कुन हो त ? तेजधातु भनेको भित्री र बाहिरी हुन सक्छ । भित्री तेजधातु भनेको कुन हो त ? जो भित्र बाहिरको शरीरमा भएको तेज हो, तेज समान हो— यही तेजधातु हो । जस्तै— जसबाट ताप हुन्छ, जसबाट जीर्ण हुन्छ, जसबाट परिडाह हुन्छ र जसबाट खाएको पिएकोलाई राम्ररी पचाउँछ । यो वा अरु कुनै भित्र वा बाहिरको शरीरमा भएको तेज समान हो— यी सबै भित्री तेजधातु हुन् । जो त्यो भित्रको तेजधातु हो र जो त्यो बाहिरको तेजधातु हो— सबै तेजधातु हुन् । ‘त्यो न मेरो हो, न म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी यथार्थरूपले हेर्नुपर्छ । यसरी यथार्थरूपले हेर्दा तेजधातुबाट विरक्तिइन्छ र तेजधातुबाट चित्त अलग हुन्छ ।”

“आवुसो ! त्यस्तो समय पनि आउँछ कि जब बाहिरको तेजधातु प्रकोप हुन्छ । त्यसबाट गाउँ पनि जलाउँछ, निगम पनि जलाउँछ, नगर पनि जलाउँछ, जनपद पनि जलाउँछ र जनपदको प्रदेश पनि जलाउँछ । यो हरियो ठाउँमा पुगेर, ठूलो बाटोमा पुगेर, ढुंगाको पर्वतमा पुगेर, पानीमा पुगेर अथवा खुलमखुला ठाउँमा पुगेर आहार नपाई (= बल्ने वस्तु नपाई) निभ्छ । आवुसो ! त्यस्तो समय पनि

आउँछ, कि कुखुराको प्वाँख लिएर र छालाको टुक्रा लिएर आगो खोज्न पर्ने हुन्छ। आवुसो ! त्यत्रो ठूलो बाहिरको आगो पनि अनित्य देखिन्छ, क्षय भएको देखिन्छ, विनाश भएको देखिन्छ र परिवर्तन भएको देखिन्छ, भने यो स्यानो शरीरको त के कुरा ! जहाँ तृष्णाले 'म वा मेरो वा म हुँ' भनी भन्छ। त्यो पनि पाइँदैन ।...

“आवुसो ! यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण, सङ्गुण तथा अनुस्मरण गर्दा...जब उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर हुन्छ, तब सो भिक्षु सन्तुष्ट हुन्छ। यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ।”

(४) “आवुसो ! वायु धातु भनेको कुन हो त ? वायु धातु भनेको भित्री र बाहिरी हुन सक्छ। भित्री वायु धातु भनेको कुन हो त ? जो भित्र बाहिरको शरीरमा भएको वायु हो, वायु समान हो— यही वायु धातु हो। जस्तै— (१) माथिजाने वायु, (२) तलजाने वायु, (३) पेटको वायु, (४) आन्द्राको वायु, (५) अंगप्रत्यंगमा सर्ने वायु र (६) आश्वास प्रश्वास। यो वा अरू कुनै भित्र वा बाहिर शरीरमा भएको वायु वायु समान पदार्थ हो— यी सबै भित्री वायुधातु हुन्। जो त्यो भित्रको वायुधातु हो र जो त्यो बाहिरको वायुधातु हो— सबै वायुधातु नै हुन्। ‘त्यो न मेरो हो, न म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी यथार्थरूपले हेर्नुपर्छ। यसरी यथार्थरूपले हेर्दा वायुधातुबाट विरक्तिइन्छ र वायुधातुबाट चित्त अलग हुन्छ।”

“आवुसो ! त्यस्तो समय पनि आउँछ, कि जब बाहिरको वायु-धातु प्रकोप हुन्छ। त्यसबाट गाउँ पनि उडाउँछ, निगम पनि उडाउँछ,

नगर पनि उडाउँछ, जनपद पनि उडाउँछ, र जनपदको प्रदेश पनि उडाउँछ । आवुसो ! त्यस्तो समय पनि आउँछ, कि जब गृष्मको आखिरी महीनामा तालको पंखाले हम्काएर पनि हावा खोज्छ । छानामाथिको पात पनि यताउता हल्लिंदैन । आवुसो ! त्यत्रो ठूलो बाहिरको हावा पनि अनित्य देखिन्छ, क्षय भएको देखिन्छ, विनाश भएको देखिन्छ, र परिवर्तन भएको देखिन्छ, भने यो स्यानो शरीरको त के कुरा ! जहाँ तृष्णाले 'म वा मेरो वा म हुँ' भनी भन्छ । त्यो पनि पाइँदैन ।”

“आवुसो ! यदि सो भिक्षुलाई अरूले गालि गर्छन् भने उसले यस्तो जान्दछ— ‘मलाई स्रोतसंस्पर्शज वेदना उत्पन्न भयो । त्यसकारणले भएको हो र अकारणले होइन । के कारणले भने— स्पर्शको कारणले’ भनी उसले त्यो स्पर्शलाई अनित्य भनी हेर्छ, ...विज्ञानलाई अनित्य भनी हेर्छ । अनि उसको मन धातुको विषयमा लाग्छ, उसैमा प्रसन्न हुन्छ, र उसैमा तल्लीन हुन्छ ।... (जम्मै कुराहरू माथि जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।)

“आवुसो !...जब यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण, सङ्घगुण अनुस्मरण गर्दा उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर रहन्छ, तब सो भिक्षु सन्तुष्ट हुन्छ । यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! जस्तै— काठको कारणले, डोरीको कारणले, घाँसको कारणले र माटाको कारणले आकाशलाई घेरा लगाइएकोलाई ‘घर’ भनिन्छ, त्यस्तैगरी आवुसो ! हाडको कारणले, नसाको कारणले, मासुको कारणले र धर्मको कारणले आकाशलाई घेरा लगाइएकोलाई ‘रूप’ भनिन्छ । (क) आवुसो ! भित्र भएको (= अध्यात्ममा भएको)

आँखा भने फुटेको हुन्न तर बाहिरको रूप चक्षुपथमा आएको हुन्न, रूपलाई मनमा लिने प्रयत्न पनि हुन्न (न च तज्जो समन्नाहारो होति) न त त्यसद्वारा विज्ञानको अंश उत्पन्न हुन्छ । (ख) आवुसो ! भित्र भएको आँखा फुटेको हुन्न, बाहिरको रूप चक्षुपथमा आएको हुन्छ तर रूपलाई मनमा लिने प्रयत्न हुन्न न त त्यसद्वारा विज्ञानको अंश उत्पन्न हुन्छ । (ग) आवुसो ! जब भित्र भएको आँखा पनि फुटेको हुन्न, बाहिरको रूप पनि चक्षुपथमा आएको हुन्छ, रूपलाई मनमा लिने प्रयत्न पनि हुन्छ (तज्जो च समन्नाहारो होति) अनि त्यसद्वारा विज्ञानको अंश पनि उत्पन्न हुन्छ तब यसरी (चक्षुविज्ञानले) देखेको जुन रूप हो त्यो रूप उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ अर्थात् त्यस्तो रूपलाई रूप-उपादानस्कन्ध भनिन्छ; यसरी भएको जुन वेदना हो त्यो वेदना उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ; यसरी भएको जुन संज्ञा हो त्यो संज्ञा उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ; यसरी भएको जुन संस्कार हो त्यो संस्कार उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ; यसरी भएको जुन विज्ञान हो त्यो विज्ञान उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ ।”

“अनि सो भिक्षु यस्तो जान्दछ- ‘यसरी यी पञ्चस्कन्धहरू एकै ठाउँमा संग्रह हुन्छन्, एकै ठाउँमा समागम हुन्छन् र एकै ठाउँमा थुप्रिन्छन् । भगवानले यस्तो भन्नु भएको छ- जसले प्रतित्यसमुत्पादलाई देख्छ उसले धर्मलाई देख्छ, जसले धर्मलाई देख्छ उसले प्रतित्यसमुत्पादलाई देख्छ । यी पञ्चउपादानस्कन्धहरू प्रतित्यसमुत्पन्न हुन् अर्थात् हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएका हुन् । यी पञ्चउपादानस्कन्धहरू मध्येमा जुन रुचि (छन्द), आलय, अनुनय र ग्रहण हो- सोही दुःख समुदय हो ।

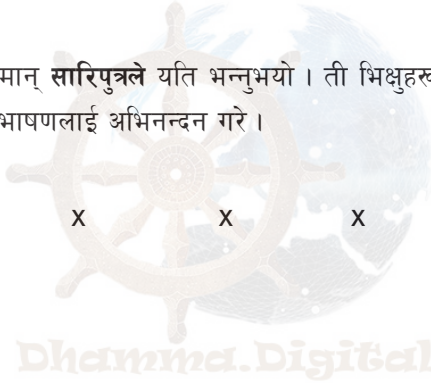
यी पञ्चउपादानस्कन्धहरू मध्येबाट जुन छन्दराग हटाउने, छन्द राग प्रहाण गर्ने— यही दुःखनिरोध हो ।’ यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ ।”

(क) आवुसो ! भित्र भएको (अध्यात्ममा भएको) स्रोत भने विग्रेको हुन्न...घ्राण भने विग्रेको हुन्न...जिह्वा भने विग्रको हुन्न...काय भने विग्रको हुन्न...मन भने विग्रेको हुन्न किन्तु बाहिरबाट मनको विषय (धर्म) मनको पथमा आएको हुन्न, मनमा लिने प्रयत्न पनि हुन्न (न च तज्जो समन्नाहारो होति) न त त्यसद्वारा विज्ञानको अंश उत्पन्न हुन्छ । (ख) आवुसो ! भित्र भएको मन विग्रेको हुन्न, बाहिरको मनको विषय मनको पथमा आएको हुन्छ तर विषयलाई मनमा लिने प्रयत्न हुन्न न त त्यसद्वारा विज्ञानको अंश उत्पन्न हुन्छ । (ग) आवुसो ! जब भित्र भएको मन पनि विग्रेको हुन्न, बाहिरको मनको विषय पनि मनको पथमा आएको हुन्छ, मनको विषयलाई मनमा लिने प्रयत्न पनि हुन्छ (तज्जो च समन्नाहारो होति) अनि त्यसद्वारा विज्ञानको अंश पनि उत्पन्न हुन्छ तब यसरी (विज्ञानले) देखेको जुन रूप हो त्यो रूप-उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ अर्थात् त्यस्तो रूपलाई रूप-उपादानस्कन्ध भनिन्छ; यसरी भएको जुन वेदना हो,...जुन संज्ञा हो,...जुन संस्कार हो,...जुन विज्ञान हो त्यो विज्ञान उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ ।

“अनि सो भिक्षु यस्तो जान्दछ-‘यसरी यी पञ्चउपादान स्कन्धहरू एकै ठाउँमा संग्रह हुन्छन्, एकै ठाउँमा समागम हुन्छन् र एकै ठाउँमा थुप्रिन्छन् । भगवानले यस्तो भन्नुभएको छ— जसले प्रतित्यसमुत्पादलाई

देख्छ, उसले धर्मलाई देख्छ, जसले धर्मलाई देख्छ, उसले प्रतित्यसमुत्पाद-लाई देख्छ । यी पञ्चउपादानस्कन्धहरू प्रतित्यसमुत्पन्न हुन् अर्थात् हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएका हुन् । यी पञ्चउपादानस्कन्धहरू मध्येमा जुन रुचि (छन्द), आलय, अनुनय र ग्रहण हो- सोही दुःख समुदय हो । यी पञ्चउपादानस्कन्धहरू मध्येबाट जुन छन्दराग हटाउने र छन्दराग प्रहाण गर्ने- यही दुःख निरोध हो ।' यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ ।”

आयुष्मान् सारिपुत्रले यति भन्नुभयो । ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

मूल सूत्र—

१२. महा प्रश्नोत्तर

कहिले प्रज्ञावान् हुन्छ ?

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा भगवान वसिरहनु भएको थियो । अनि आयुष्मान् महाकोट्टिक संध्या समयमा ध्यानबाट उठी जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभई आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदनीय कुशलतावार्ता गर्नु भएपछि एक छेउमा बस्नु-भयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् महाकोट्टिकले आयुष्मान् सारिपुत्रसँग यस्तो सोध्नुभयो—

(क) “आवुसो ! प्रज्ञा नभएको (दुष्पञ्जो) प्रज्ञा नभएको’ भनी भन्दछन् । आवुसो ! कहिले प्रज्ञा नभएको हुन्छ ?”

“आवुसो ! ‘जान्दैन जान्दैन’ भनुञ्जेलसम्म प्रज्ञा नभएको हुन्छ । के जान्दैन भने— यो दुःख भनी जान्दैन, यो दुःख समुदय भनी जान्दैन,

१. म. नि. I. पृ. ३६० : महादेवल्लसुत्तं, अ. क. II. पृ. २७८.

यो दुःख निरोध भनी जान्दैन र यो दुःख निरोध हुने मार्ग भनी जान्दैन ।
'जान्दैन जान्दैन' भन्नु नै प्रज्ञा नभएको हो ।”

(ख) “साधु, आवुसो !” भनी आयुष्मान् महाकोट्टिकले अर्को प्रश्न सोध्नुभयो— “आवुसो ! ‘प्रज्ञावान् प्रज्ञावान्’ भन्दछन्, आवुसो ! कहिले प्रज्ञावान् हुन्छ ?”

“आवुसो ! जब ‘जान्दछ जान्दछ’ भनिन्छ तब प्रज्ञावान् हुन्छ । के जान्दछ भने— यो दुःख हो भनी जान्दछ, यो दुःख समुदय हो भनी जान्दछ, यो दुःख निरोध हो भनी जान्दछ, यो दुःख निरोध हुने मार्ग हो भनी जान्दछ । ‘जान्दछ जान्दछ’ भन्नु प्रज्ञावान् हो ।”

विज्ञान र वेदना भनेको के हो ?

१. “आवुसो ! ‘विज्ञान विज्ञान’ भन्दछ, आवुसो ! विज्ञान भनेको के हो ?”

-
१. यहाँ ‘प्रज्ञावान्’ भनेको तल्लो श्रेणीबाट स्रोतापन्न र माथिल्लो श्रेणीबाट अरहन्त क्षीणास्रवीलाई भनिएको हो । त्रिपिटक जम्मै जान्नेलाई पनि प्रज्ञावान् भनिदैन । किनभने उसले विपश्यनाद्वारा अनित्यादिलाई बोध गरेको हुन्छ । यस्तालाई विज्ञान-चरित्र हुने मात्र भन्दछन् भनी पपं. सू. II. पृ. २८२ : महावेदल्लसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“आवुसो ! ‘जान्दछ, जान्दछ’ भन्ने नै विज्ञान हो । के जान्दछ, भने- सुख^१ भनी जान्दछ, दुःख भनी जान्दछ, असुख अदुःख भनी जान्दछ । अतः, आवुसो ! ‘जान्दछ, जान्दछ’ भन्ने नै विज्ञान हो ।”

२. “आवुसो ! जो यो प्रज्ञा हो, जो यो विज्ञान हो- यी दुइ पदार्थहरू (= धर्महरू) परस्पर सम्बन्धित छन् वा असम्बन्धित छन् ? यसलाई अलग अलग पारी छुट्याएर भन्न सकिन्छ के ?”

“आवुसो ! जो यो प्रज्ञा हो, जो यो विज्ञान हो- यी दुइ पदार्थहरू परस्पर सम्बन्धित छन् (संसद्वा) असम्बन्धित छैनन् । यी धर्महरूलाई अलग अलग पारी छुट्याई भन्न सकिन्न । आवुसो ! जो जान्नु हो (पजानाति) त्यो बुझ्नु हो, जो बुझ्नु हो त्यो जान्नु हो । त्यसैले यी धर्महरू परस्पर सम्बन्धित छन् असम्बन्धित छैनन् । यी धर्महरू अलग अलग छुट्याई भन्न सकिन्न ।”

३. “आवुसो ! जो प्रज्ञा^२ हो, जो यो विज्ञान हो- यी

१. यहाँ ‘सुख’ भनेको सतिपट्टानभावनामा आएको जस्तै हो । सुखानुभूति हुँदा ‘सुखवेदना’ भनी जान्ने, दुःखवेदना हुँदा ‘दुःखवेदना’ भनी जान्नेलाई यहाँ विज्ञान भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २८२: महावेदल्लसुत्त-वण्णना ।

२. यहाँ प्रज्ञा र विज्ञान भनेको- मार्गप्रज्ञा, मार्गविज्ञान; विपश्यनाप्रज्ञा र विपश्यना विज्ञान हो । पपं. सू. II. पृ. २८४: महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

परस्पर सम्बन्धित भएका तथा असम्बन्धित नभएका धर्महरूको के भिन्नता (नानाकरण) छ, त ?”

“आवुसो ! जो यो प्रज्ञा हो, जो यो विज्ञान^१ हो— यी मध्ये भावितागर्नु पर्ने प्रज्ञा हो जान्नुपर्ने विज्ञान हो (पञ्चा भावितव्वा, विञ्चाणं परिञ्जेय्यं) । यिनको भिन्नता यति नै हो ।”

४. “आवुसो ! यहाँ ‘वेदना वेदना’ भनी भन्दछन् । आवुसो ! किन वेदना भनिएको हो ?”

“आवुसो ! ‘अनुभव भयो, अनुभव भयो’ (वेदेति वेदेति इति) भनी भनिने हुनाले ‘वेदना’ भनिएको हो । के अनुभव हुन्छ, त ? सुख पनि अनुभव हुन्छ, दुःख पनि अनुभव हुन्छ, र असुख अदुःख पनि अनुभव हुन्छ । आवुसो ! ‘अनुभव भयो, अनुभव भयो’ भनी भनिने हुनाले ‘वेदना’ भनिएको हो ।”

५. “आवुसो ! ‘संज्ञा संज्ञा’ भनी भन्दछन् । आवुसो ! किन संज्ञा भनिएको हो ?”

“आवुसो ! ‘पहिचान्छ, पहिचान्छ’ भनिन्छ । आवुसो ! त्यसैले ‘संज्ञा भनिएको हो । के पहिचान्छ ? नीलो पहिचान्छ, पहेंलो पहिचान्छ, रातो पहिचान्छ, सेतो पहिचान्छ (ओदातंपि सञ्जानाति); आवुसो ! त्यसैले ‘संज्ञा’ भनिएको हो ।”

१. यहाँ प्रज्ञा र विज्ञान भनेको लौकिक विषयमा आउँदा चित्त (= विज्ञान) प्रधान हुन्छ भने लोकोत्तर विषयमा पुरदा प्रज्ञा प्रधान हुन्छ । पपं. सू. II. पृ. २८३ : महावेदल्लसुत्तवण्णा ।

६. “आवुसो ! जो यो वेदना हो, जो यो संज्ञा हो र जो यो विज्ञान^१ हो— यी धर्महरू परस्पर सम्बन्धित छन् कि अथवा छैनन् ? यी धर्महरूलाई अलग अलग गरी छुट्याई देखाउन सकिन्छ, के ?”

“आवुसो ! जो यो वेदना हो, जो यो संज्ञा हो र जो यो विज्ञान हो— यी धर्महरू परस्पर सम्बन्धित छन् (संसद्धान्त) असम्बन्धित छैनन् । यिनीहरूलाई अलग अलग गरी छुट्याउन सकिन्न । आवुसो ! जो अनुभव हुन्छ, त्यो पहिचान्छ र जो पहिचान्छ, त्यो जान्दछ । आवुसो ! त्यसैले यी धर्महरू परस्पर सम्बन्धित छन् असम्बन्धित छैनन् । यी धर्महरूलाई अलग अलग गरी छुट्याउन सकिन्न ।”

मनः विज्ञानले के जान्नुपर्छ ?

१. “आवुसो ! पञ्चेन्द्रियबाट अलग भएको परिशुद्ध मनः विज्ञानले के जान्नुपर्छ (नेय्यं) ?”

“आवुसो ! पञ्चेन्द्रियबाट अलग भएको परिशुद्ध मनःविज्ञानले^२

-
१. यी वेदना, संज्ञा र विज्ञानको अर्थ लगाउँदै पपं. सू. II. पृ. २८६ : महावेदल्लसुत्तवण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ— जुन आरम्भण (= मनले ग्रहण गर्ने) लाई वेदनाले जान्दछ, संज्ञाले पनि सोही आरम्भणलाई जान्दछ । अनि जुन आरम्भणलाई संज्ञाले जान्दछ, सोही आरम्भणलाई विज्ञानले पनि जान्दछ । अतः ‘संज्ञाननं, पज्ञाननं तथा विज्ञाननं’ भन्ने ठाउँमा उपसर्ग मात्रा लागेको हो अर्थ चाहिँ ‘जाननं’ मात्र हो ।

संज्ञाले 'नीलो रातो' भन्ने आरम्भण मात्र जान्दछ । अनित्य दुःख अनात्म भनी लक्षण प्रतिवेध गर्न सक्तैन । विज्ञानले नीलादि वर्ण पनि जान्दछ अनित्यादि लक्षण पनि प्रतिवेध गराउन सक्छ । तर त्यसबाट उठाई मार्गमा पुऱ्याउन सक्तैन । प्रज्ञाले नीलादि वर्णलाई पनि जान्न सक्छ अनित्यादि लक्षण पनि प्रतिवेध गराउन सक्छ अनित्यसबाट उठाई मार्गमा पनि पुऱ्याउन सक्छ । जस्तै असर्फीको थुप्रो देखेर अज्ञानी बालकले दाम वा सुन भनी जान्दछ तर मानिसहरूको उपभोग गर्ने रूपैयाँ हो भन्ने जान्दैन । गाउँका मानिसहरूले यो पैसा हो भन्ने पनि जान्दछन् पहेंलो राम्रो भन्ने पनि जान्दछन् । यो बहुमूल्य सुन हो, यो असल हो, यो मभौला हो र यो उत्तम हो भन्ने चाहिँ जान्दैनन् । सुनको व्यापार गर्नेले चाहिँ यो पहेंलो रंग भनेर पनि, यो सुन हो भन्ने पनि जान्दछ । जस्तै छोएर, बजाएर धेरै जाने थोरै जाने भन्ने पनि जान्दछ । त्यस्तैगरी संज्ञा भनेको अज्ञानि बालकले जान्ने जस्तै, विज्ञान भनेको गाउँलेहरूले जान्ने जस्तै तथा प्रज्ञा भनेको सुनको व्यापारीले जान्ने जस्तै हो भन्ने कुरा बुझ्न सक्नुपर्छ । त्यसैले प्रज्ञाले अनित्यादि लक्षण प्रतिवेध गरी मार्गसम्म पुऱ्याइदिन सक्छ भनिएको हो ।

२. रूपावचर चतुर्थ ध्यानिकचित्तलाई यहाँ 'मनोविज्ञान' भनिएको हो ।
पपं. सू. II. पृ. २८७ : महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

‘आकाश अनन्त’ भनी आकाशानन्त्यायतनलाई जान्नुपर्छ, ‘विज्ञान अनन्त’ भनी विज्ञानानन्त्यायतनलाई जान्नुपर्छ, ‘केही छैन’ भनी आकिञ्चन्यायतनलाई जान्नुपर्छ ।”

२. “आवुसो ! जान्नुपर्ने (नेय्यं) धर्म केले जान्दछ त ?”

“आवुसो ! जान्नुपर्ने (नेय्यं) धर्म प्रज्ञाचक्षुले जान्दछ ।”

३. “आवुसो ! प्रज्ञा केको लागि हो त ?”

“आवुसो ! प्रज्ञा अभिज्ञाको लागि, परिज्ञाको लागि तथा प्रहाणको लागि हो ।”

सम्यक्दृष्टि

Dhamma.Digital

१. “आवुसो ! सम्यक्दृष्टि उत्पादनार्थ कति प्रत्यय (= हेतु) हुन्छन् ?”

“आवुसो ! सम्यक्दृष्टि^१ उत्पादनको निमित्त दुइ प्रत्ययहरू (=हेतु) हुन्छन् । (१) अर्कावाट सुन्ने (परतोघोस) र (२) ज्ञानपूर्वक विचार गर्ने (योनिशो मनसिकारो) । आवुसो ! सम्यक्दृष्टि उत्पादनको निमित्त यही दुइ प्रत्ययहरू हुन्छन् ।”

---

१. यहाँ सम्यक्दृष्टि भनेको विपश्यना-सम्यक्दृष्टि र मार्ग-सम्यक्दृष्टिलाई भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २८८ : महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

२. “आवुसो ! कति अङ्गले संगृहित (युक्त) सम्यक्दृष्टि चित्तविमुक्ति र चित्तविमुक्तिफलानिसंस तथा प्रज्ञाविमुक्ति^१ र प्रज्ञाविमुक्तिफलानिसंस हुन्छ ?”

“आवुसो ! पाँच अङ्गले अनुगृहित (युक्त) सम्यक्दृष्टि चित्तविमुक्ति र चित्तविमुक्तिफलानिसंस, प्रज्ञाविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिफलानिसंस हुन्छ । आवुसो ! यहाँ सम्यक्दृष्टि (१) शीलानुगृहित हुन्छ, (२) श्रुतिअनुगृहित हुन्छ, (३) साकच्छानुगृहित हुन्छ, (४) शमथानुगृहित हुन्छ तथा (५) विपश्यनानुगृहित हुन्छ । आवुसो ! यिनै पाँच अङ्गद्वारा अनुगृहित हुन्छ...।”

पुनर्भवमा उत्पन्न हुने

१. “आवुसो ! कति भवहरू छन् ?”

“आवुसो ! तीन भवहरू छन्— (१) कामभव, (२) रूपभव र (३) अरूपभव ।”

२. “आवुसो ! कसरी भवमा पुनः उत्पन्न हुन्छ ?”

“आवुसो ! अविदया, नीवरण, तृष्णा, संयोजनद्वारा त्यस त्यस

---

१. यहाँ चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्ति भनेको के हो भन्ने बारेमा लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ३२८ र बु. गृ. भा-३, पृ. १२६ को पादटिप्पणी हेर्नु ।

ठाउँमा अभिनन्दन गर्ने प्राणीहरू भविष्यमा भवमा (= संसार चक्रमा) पुनः उत्पन्न हुन्छन् ।”

“आवुसो ! अविदचालाई हटाई विदचा उत्पन्न गर्दा तृष्णा निरोध हुन्छ— यसैबाट भविष्यमा भवमा पुनः उत्पन्न हुन्छ ।”

प्रथमध्यान

(१) “आवुसो ! प्रथमध्यान भनेको के हो ?”

“आवुसो ! यहाँ भिक्षु कामविषयबाट अलग भई अकुशलबाट अलग भई सवितर्क सविचारयुक्त विवेकजः (= ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यानमा समाधिष्ठ भई बस्छ । आवुसो ! यही प्रथमध्यान हो ।”

“आवुसो ! प्रथमध्यानका कति अङ्गहरू छन् ?”

“आवुसो ! प्रथमध्यानका पाँच अङ्गहरू छन् । आवुसो ! प्रथमध्यानमा बस्ने भिक्षुको (१) वितर्क हुन्छ, (२) विचार हुन्छ, (३) प्रीति हुन्छ, (४) सुख हुन्छ र (५) चित्त एकाग्रता हुन्छ । आवुसो ! यसरी प्रथमध्यानका पाँच अङ्गहरू हुन्छन् ।”

---

१. उभतोभागविमुक्त (यसको अर्थ बु. ब्र. भा-१, पृ. २८३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ) भएका भिक्षुहरू कहिले काहिं निरोध-समापत्तिमा बस्छन् । निरोध-समापत्तिमा बस्ने भिक्षुले

(२) “आवुसो ! प्रथमध्यानमा कति अङ्गहरू हुन्नन् र कति अङ्गहरू हुन्छन् त ?”

“आवुसो ! प्रथमध्यानमा पाँच अङ्ग हुन्नन् र पाँच अङ्ग हुन्छन् । आवुसो ! प्रथमध्यानमा बस्ने भिक्षुको (१) कामच्छन्द हुन्न, (२) व्यापाद

ध्यानका अङ्गहरू जान्न सक्नुपर्छ । त्यसैले यहाँ महाकोटिक महास्थविरले त्यसका अङ्गहरूको बारेमा प्रश्न गर्नु भएको हो भनी पपं.सू. II. पृ. २९० : महावेदल्लसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यो प्रथमध्यान आदि चारवटा ध्यानहरू (१) कसैलाई चित्त एकाग्रताको निमित्त साधक हुन्छ; (२) कसैलाई विपश्यना ध्यानको निमित्त साधक हुन्छ; (३) कसैलाई अभिज्ञाको निमित्त साधक हुन्छ; (४) कसैलाई निरोध समापत्तिको निमित्त साधक हुन्छ भने (५) कसैलाई भवगमनको निमित्त साधक हुन्छ ।

यसमध्ये क्षीणास्रवीको निमित्त चित्त एकाग्रता पार्नको लागि हुन्छ । शैक्ष पृथग्जनहरूको निमित्त विपश्यना लाभार्थ हुन्छ । अष्टसमापत्ति लाभ गरी अभिज्ञाको अभिलाषा गर्नेलाई अभिज्ञाको लागि साधक हुन्छ । अष्टसमापत्ति लाभ गरी निरोधसमापत्तिमा बस्न चाहने क्षीणास्रवीको निमित्त निरोधसमापत्तिको निमित्त पनि साधक हुन्छ तथा जो समापत्ति लाभ गरी अतुच्छ ध्यानी भई ब्रह्मलोक जानेछु भन्ने इच्छा गर्छ उसको निमित्त अर्को भवमा (= लोकमा) जानको निमित्त साधक हुन्छ भनी पपं. सू. I. पृ. ११३ : भयभेरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

हुन्न, (३) धीनमिद्ध हुन्न, (४) उद्धच्चकुक्कुच्च हुन्न र (५) विचिकित्सा हुन्न ।
 (१) वितर्क हुन्छ, (२) विचार हुन्छ, (३) प्रीति हुन्छ, (४) सुख हुन्छ र
 (५) चित्त एकाग्रता हुन्छ । आवुसो ! यसरी प्रथमध्यानमा पाँच अङ्ग हुन्नन्
 र पाँच अङ्ग हुन्छन् ।”

पञ्चेन्द्रियको प्रतिशरण को हुन्छ ?

“आवुसो ! जो यी पञ्चेन्द्रिय हुन् यिनका भिन्न विषय र भिन्न भिन्न
 गोचर हुन्छन् । यिनीहरूमध्ये यौटाले अर्काको गोचर ग्रहण गर्दैन । जस्तै—
 चक्षुरिन्द्रिय, स्रोतेन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय तथा कायेन्द्रिय । यी भिन्न
 भिन्न गोचर ग्रहण गर्ने पञ्चेन्द्रियको प्रतिशरण (= उपकारक=आश्रय)
 केमा हुन्छ ? कसले उनीहरूको गोचर विषयलाई प्रत्यनुभव गर्छ ?”

“आवुसो ! यिनीहरूको प्रतिशरण मन हो । मनले उनीहरूको
 गोचर विषयलाई ग्रहण गर्छ ।”

पञ्चेन्द्रियको आधार के हो ?

(१) “आवुसो ! जो यी पञ्चेन्द्रिय हुन् ती केका आधारले (= कारणले)
 रहन्छन् ? (किं पटिच्च तिद्धति ?)

“आवुसो ! यी पञ्चेन्द्रियहरू आयुको आधारले रहन्छन् ।”

(२) “आवुसो ! आयु केको आधारले (= कारणले) रहन्छ ?”

“आवुसो ! आयु उष्णता (उष्मं) को आधारले रहन्छ ?”

(३) “आवुसो ! यो उष्णता केको आधारले रहन्छ ?”

“आवुसो ! यो उष्णता आयुको आधारले रहन्छ ।”

(४) “आवुसो ! अहिले भरखरै आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषण सुनें कि उष्णताको आधारले (= कारणले) आयु रहन्छ । आवुसो ! फेरि अहिले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषण सुनें कि आयुको आधारले उष्णता रहन्छ । आवुसो ! यस कुराको अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“आवुसो ! त्यसोभए उपमा बताउने छु । उपमाद्वारा पनि यहाँ केही बुद्धिवान् पुरुषहरूले यसको अर्थ बुझ्न सक्छन् । आवुसो ! जस्तै— बलिरहेको तेलको बत्तीको ज्वाला (अर्ची) को कारणले आभा (= प्रकाश) देखिन्छ । आभाको कारणले ज्वाला (अर्ची) देखिन्छ । आवुसो ! यस्तैगरी उष्णताको कारणले आयु र आयुको कारणले उष्णता रहन्छ ।”

संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्ति

(१) “आवुसो ! आयुसंस्कार (= आयु) र वेदनीय (= वेदना) धर्म एकै हो कि अथवा आयुसंस्कार भिन्नै वेदनीय धर्म भिन्नै हो ?”

“आवुसो ! आयुसंस्कार र वेदनीय धर्म एकै होइन । आवुसो ! यदि यी दुवै एकै हुँदाहुन् त संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्ने भिक्षु त्यसबाट उठ्न सक्ने थिएन । किन कि आयुसंस्कार र वेदनीय धर्म भिन्नाभिन्नै हुन्- त्यसैले संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्ने भिक्षु त्यसबाट उठ्न सकेको हो ।”

(२) “आवुसो ! के तत्वले छाड्दा मृत्युपछि यो शरीर अचेतन मूढा भैं सुत्छ ?”

“आवुसो ! जब यो शरीरलाई (१) आयु, (२) उष्णता तथा (३) विज्ञान^१- यी तीन तत्वले छाड्दछन् तब मृत्युपछि यो शरीर अचेतन मूढा भैं सुत्छ ।”

-
१. यहाँ आयु उष्णता तथा विज्ञान भनेको अर्को शब्दमा भन्ने हो भने- आयु भनेको रूपजीवितेन्द्रिय हो । उष्णता भनेको कर्मजः तेजधातु हो । विज्ञान भनेको चित्त हो । जब यी तीन तत्वले यो रूपकायलाई छाड्छन् तब यो शरीर अचेतन मूढा भैं सुत्छ । त्यसैले भनेको—

आयु उस्मा च विञ्जाणं यदा कायं जहन्तिमं ।
अपविद्धो तदा सेति परभत्तं अचेतनं' ति ॥”

पपं सूं II. पृ. २९२ : महावेदल्लसुत्तवण्णा ।

(३) “आवुसो □ जसको मृत्यु हुन्छ र जो भिक्षु संज्ञावेदयित निरोध^१ समापत्तिमा बस्छ- यिनीहरूमा के भिन्नता छ त ?”

“आवुसो ! जसको मृत्यु हुन्छ, उसको कायसंस्कार (= श्वासप्रश्वास) निरुद्ध हुन्छ, वचीसंस्कार निरुद्ध हुन्छ, र चित्तसंस्कार^२ पनि निरुद्ध हुन्छ । आयु क्षीण हुन्छ, उष्णता समाप्त हुन्छ, र इन्द्रियहरू उच्छिन्न हुन्छन् । जो त्यो भिक्षु संज्ञावेदयितनिरोध समापत्तिमा बस्छ, उसको पनि कायसंस्कार निरुद्ध हुन्छ, वचीसंस्कार निरुद्ध हुन्छ, तथा मनोसंस्कार निरुद्ध हुन्छ । तर आयु परिक्षीण भएको हुन्न, उष्णता समाप्त भएको हुन्न र इन्द्रियहरू परिशुद्ध हुन्छन् । आवुसो ! जसको मृत्यु हुन्छ, र जो संज्ञावेदयितनिरोध समापत्तिमा बस्ने भिक्षु हो- यी दुवैमा यही भिन्नता हुन्छ ।”

चित्तविमुक्ति समापत्ति

(१) “आवुसो ! सुखदुःख नभएको चित्तविमुक्ति समापत्तिको निमित्त (अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया) कति प्रत्ययहरू (पच्चया) छन् ?”

१. ‘संज्ञावेदयितनिरोध’ को अर्थ के हो भन्ने बारेमा लेखकको बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ३७५ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।
२. काय-चित्त-संस्कार भनेको आश्वास प्रश्वासलाई ‘कायसंस्कार’ भनिएको हो । वितर्क विचारलाई ‘वचीसंस्कार’ भनिएको हो । संज्ञा, वेदनालाई ‘चित्तसंस्कार’ भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. २९२ : महावेदल्लसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“आवुसो ! सुखदुःख नभएको चित्तविमुक्ति समापत्तिको निमित्त चारवटा प्रत्ययहरू (पच्चया) छन् । आवुसो ! यहाँ भिक्षु (१) सौमनस्य दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्तगरी (२) सुखदुःखलाई त्यागी (३) सुखदुःख नभएको (४) उपेक्षाद्वारा स्मृति परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ । आवुसो ! सुखदुःख नभएको चित्तविमुक्ति समापत्तिको निमित्त यिनै चारवटा प्रत्ययहरू हुन्छन् ।”

(२) “आवुसो ! अनिमित्तचित्त विमुक्ति^१ (अनिमित्ताय चेतोविमुक्तिया) समापत्तिको निमित्त कति प्रत्ययहरू हुन्छन् ?”

“आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति समापत्तिको निमित्त दुइवटा प्रत्ययहरू हुन्छन् । (१) सबै निमित्तको मनस्कार नगर्नु, (२) अनिमित्त धातुको मात्र मनस्कार गर्नु । आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति समापत्तिको निमित्त यिनै दुइवटा प्रत्ययहरू हुन्छन् ।”

(३) “आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति स्थितिको निमित्त कति प्रत्ययहरू हुन्छन् ?”

“आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति स्थितिको निमित्त तीन प्रत्ययहरू हुन्छन्— (१) सबै निमित्तहरूको मनस्कार नगर्नु, (२) अनिमित्त धातुको मात्र मनस्कार गर्नु र (३) पहिले नै समयको निश्चय गर्नु (पुब्बे च अभिसंखारो) । आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति स्थितिको निमित्त यिनै तीन प्रत्ययहरू हुन्छन् ।”

१. यसको अर्थ लेखकको बु. ब्र. भा-१, पृ. २८७ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

(४) “आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्तिवाट उठ्ठनको निमित्त कति प्रत्ययहरू हुन्छन् ?”

“आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्तिवाट उठ्ठनको निमित्त दुइ प्रत्ययहरू हुन्छन्— (१) सबै निमित्तहरूको मनस्कार गर्नु, (२) अनिमित्त धातुको^१ मनस्कार नगर्नु । आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्तिवाट उठ्ठनको निमित्त यिनै दुइ प्रत्ययहरू हुन्छन् ।”

(५) “आवुसो ! (१) जुन यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति हो, (२) जुन यो आकिञ्चन्य चित्तविमुक्ति हो, (३) जुन यो शून्यता चित्तविमुक्ति हो तथा (४) जुन यो अनिमित्त चित्तविमुक्ति हो— यी धर्महरू (= विषयहरू) नानार्थ र नाना व्यञ्जन हुन् कि अथवा एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना हुन् ?”

“आवुसो ! जुन यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति हो, जुन यो आकिञ्चन्य चित्तविमुक्ति हो, जुन यो शून्यता चित्तविमुक्ति हो तथा जुन यो अनिमित्त चित्तविमुक्ति हो— आवुसो ! त्यस्तो पर्याय पनि छ कि जुन पर्याय आउँदा यी धर्महरू नानार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्छन् तथा एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना पनि हुन्छन् ।”

(६) “आवुसो ! त्यो कुन पर्याय हो त जुन पर्यायमा आउँदा यी धर्महरू नानार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्छन् ?”

---

१. यहाँ ‘अनिमित्त धातु’ भनेको निर्वाण हो भनी पपं. सू. II. पृ. २९३ : महावेदल्लसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“आवुसो ! यहाँ भिक्षु मैत्रीसहगत चित्त एक दिशामा, द्वितीय दिशामा, तृतीय दिशामा तथा चतुर्थ दिशामा फैलाई बस्छ । यस्तैगरी उर्ध, अधो, तीर्य, सबै ठाउँमा, सबै प्रकारले, सबै लोकमा मैत्रीचित्त, अवैरचित्त, अद्वेषचित्त, विपुलचित्त, महानचित्त र अप्रमाणचित्त फैलाई बस्छ । यस्तै गरी करुणासहगतचित्त,...मुदितासहगतचित्त,...र उपेक्षासहगतचित्त एकदिशामा फैलाई बस्छ, द्वितीय, तृतीय तथा चतुर्थ दिशामा उपेक्षासहगतचित्त...र अप्रमाणचित्त फैलाई बस्छ । आवुसो ! यसैलाई अप्रमाण चित्तविमुक्ति भनिएको हो ।”

(७) “आवुसो ! आकिञ्चन्य चित्तविमुक्ति भनेको कुनचाहिं हो त ?”

“आवुसो ! यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले विज्ञानत्यायतनलाई अतिक्रमण गरी ‘केही छैन’ भनी आकिञ्चन्यायतनमा समाधिष्ठ भई बस्छ । आवुसो ! यसैलाई ‘आकिञ्चन्यायतन चित्तविमुक्ति’ भनिन्छ ।”

(८) “आवुसो ! शून्यता चित्तविमुक्ति भनेको कुनचाहिं हो त ?”

“आवुसो ! यहाँ भिक्षु अरण्यमा, वृक्ष मूलमा अथवा शून्यागारमा बसी यस्तो विचार गर्छ— ‘आत्माले अथवा आत्मात्वले शून्य छ ।’ आवुसो ! यसैलाई ‘शून्यता चित्तविमुक्ति’ भनिन्छ ।”

(९) “आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्त भनेको कुनचाहिं हो त ?”

“आवुसो ! यहाँ भिक्षु कुनै निमित्तलाई मनमा लिई नबसी ‘अनिमित्त चित्त समाधिमा’ समाधिष्ठ भई बस्छ । आवुसो ! यसैलाई ‘अनिमित्त चित्तविमुक्ति’ भनिन्छ । आवुसो ! यही पर्याय हो जुन पर्यायमा आउँदा यी धर्महरू नानार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्छन् ।”

(१०) “आवुसो ! त्यो कुन पर्याय हो त जुन पर्यायमा आउँदा यी धर्महरू एकार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्छन् ?”

(क) “आवुसो ! रागचित्त प्रमाणकारी हो^१, द्वेषचित्त प्रमाणकारी हो र मोहचित्त प्रमाणकारी हो । क्षीणास्रवी भिक्षुहरूमा ती प्रहीण भएका हुन्छन् । जरा उखेलिई सकेको छेदन गरेको तालवृक्ष भैं असम्भाव्य भई पुनः उत्पन्न हुन नसक्ने हुन्छन् । जतिसम्म अप्रमाण

-
१. भनी कि पर्वतको फेदीमा फोहरै फोहर भएको कालो वा नीलो भएको ठूलो पोखरीलाई देखा अति गहिरो जस्तो लाग्छ । तर त्यसमा लट्टी वा डोरी खसाली हेर्दा पैतालासम्म पनि पानी रहेन छ भन्ने थाहा पाउँछ । त्यस्तैगरी जबसम्म मानिसमा राग, द्वेष, मोह उत्पन्न हुन तबसम्म ऊ स्रोतापन्न भैं वा सकृदागामी भैं वा अनागामी भैं देखिन्छ । जब उसमा राग, द्वेष तथा मोह उत्पन्न हुन्छ तब उसलाई रागी, द्वेषी तथा मोही भनी जान्न सकिन्छ । अनि उसलाई ‘यस्तो रहेछ’ भनी उसको प्रमाण थाहा पाइने हुनाले रागलाई प्रमाणकारी भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. २९४ : महावेदल्लसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

चित्तविमुक्तिहरू छन्, त्यसमध्ये अकोप्य चित्तविमुक्ति (= अपरिवर्त्यरूपले चित्तविमुक्ति भैसकेको, अटल भएको) अर्थात् निर्वाणचित्त अग्र देखिन्छ। त्यो अकोप्य (= अपरिवर्त्य, अटल) चित्तविमुक्ति रागबाट पनि शून्य छ, द्वेषबाट पनि शून्य छ र मोहबाट पनि शून्य छ।”

(ख) “आवुसो ! रागचित्त प्रपञ्चकारी हो, द्वेषचित्त प्रपञ्चकारी हो र मोहचित्त पनि प्रपञ्चकारी हो। क्षीणास्रवी भिक्षुहरूमा ती प्रहीण भएका हुन्छन्। जरो उखेलिई सकेको, ...हुन्छन्। जतिसम्म आकिञ्चन्य चित्तविमुक्तिहरू छन् त्यसमध्ये अकोप्य चित्तविमुक्ति अर्थात् निर्वाणचित्त अग्र देखिन्छ। त्यो अकोप्य चित्तविमुक्ति रागबाट शून्य छ, द्वेषबाट शून्य छ तथा मोहबाट पनि शून्य छ।”

(ग) “आवुसो ! रागचित्त निमित्तकारी हो, द्वेषचित्त निमित्तकारी हो तथा मोहचित्त निमित्तकारी^१ हो। क्षीणास्रवी भिक्षुहरूमा यी प्रहीण

-
१. भनौं कि कुनै दुइजनाका दुइवटा बिलकुल उस्तै गाईका बाछा हुन्छन्। ती दुइहरूमध्ये कुन कसको हो भनी चिन्न सकिन्न। जब तिनीहरूमा कुनै चिनो (= निमित्त) लगाइन्छ तब यो फलानोको हो भन्ने चिनिन्छ। त्यस्तैगरी जबसम्म मानिसमा राग उत्पन्न हुन्छ तबसम्म ‘को आर्य हो, को पृथग्जन हो’ भनी चिन्न सकिन्न। जब राग उत्पन्न हुन्छ तब यो ‘रागी हो’ भनी चिनिन्छ। त्यसैले रागलाई निमित्तकारी भनिएको हो भनी पपं. सू. II. प. २९५ : महावेदल्लसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ।

भएका हुन्छन् । जरो उखेलिई सकेको,...हुन्छन् । जतिसम्म अनिमित्त चित्तविमुक्तिहरू छन् त्यसमध्ये अकोप्य चित्तविमुक्ति अर्थात् निर्वाण चित्त अग्र देखिन्छ । त्यो अकोप्य चित्तविमुक्ति रागबाट पनि शून्य छ, द्वेषबाट पनि शून्य छ तथा मोहबाट पनि शून्य छ ।”

“आवुसो ! जो त्यो अकोप्य चित्तविमुक्ति रागबाट शून्य छ, द्वेषबाट शून्य छ तथा मोहबाट पनि शून्य छ । आवुसो ! यही पर्याय हो जुन पर्यायमा आउँदा यी धर्महरू एकार्थ^१ र व्यञ्जन मात्र नाना हुन्छन् ।”

आयुष्मान् सारिपुत्रले यति भन्नुभएपछि सन्तुष्ट भएका आयुष्मान् महाकोट्टिकले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

X X X

Dhamma.Digital

१. यहाँ ‘एकार्थ’ भनेको विषय आरम्भणको हिसाबले एउटै विषयको हुनाले ‘एकार्थ’ (एकद्वा) भनिएको हो । अप्रमाण, आकिञ्चन्य, शून्यता, अनिमित्तता आदि सबै यिनीहरू निर्वाणकै नाम हुन् । अतः यस पर्यायले एकार्थ हो । अर्को ठाउँमा अप्रमाण, आकिञ्चन्य, शून्यता, अनिमित्तता भन्ने पर्यायले नाना व्यञ्जन हुन आउँछन् । पपं. सू. II. प. २९६ : महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

मूल सूत्र—

१३. सेवनीय र असेवनीय धर्महरू

यस्तो मैले सुनें” ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बसिरहनु भएको थियो । अनि त्यहाँ भगवानले “भिक्षु हो !” भनी भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो । “भदन्त” भनी ती भिक्षुहरूले प्रत्युत्तर दिएपछि भगवानले यस्तो भन्नुभयो— “भिक्षु हो ! सेवनीय र असेवनीय धर्मको बारेमा भन्नेछु । त्यसलाई सुन । राम्ररी मनमा राख भन्नेछु ।” “हवस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिएपछि भगवानले यसो भन्नुभयो—

(१) “भिक्षु हो ! कायसमाचार (= कायकर्म) पनि दुइ प्रकारका छन् भनी भन्दछु । सेवनीय र असेवनीय । त्यो अन्योन्य छ ।
(२) वचीसमाचार (= वचीकर्म) पनि दुइ प्रकारका छन्... (३) मनः-समाचार (= मनः कर्म) पनि दुइ प्रकारका छन्... (४) चित्त उत्पत्ति

---

१. म. नि. III. पृ. १०९ : सेवितव्वासेवितव्वसुत्तं, अ.क. IV. पृ. ७०.

पनि दुइ प्रकारका छन्... (५) संज्ञाप्रतिलाभ पनि दुइ प्रकारका छन्... (६) दृष्टि-प्रतिलाभ पनि दुइ प्रकारका छन्... (७) आत्मभावप्रतिलाभ पनि दुइ प्रकारका छन् भनी भन्दछु । सेवनीय र असेवनीय । त्यो अन्योन्य छ ।”

सारिपुत्रको व्याख्या

यस्तो भन्नुभएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो— “भन्ते ! भगवानले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भन्नुभएको यस कुराको अर्थ मैले यसरी विस्तृतरूपले बुझेको छु—

(१) “भगवानले जुन संक्षेपमा दुइ प्रकारका कायसमाचारहरू बताउनु भएको छ त्यसको मतलब के हो भने— भन्ते ! जुन कायसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो कायसमाचार सेवन गर्नुहुन्न । भन्ते ! जुन कायसमाचार सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो कायसमाचार सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो कायसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ (१) कुनै पुरुष प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ— ...^१ (२) अदिन्नादायी अर्थात् चोरी गर्ने हुन्छ— ...^१ (३) काम विषयमा मिथ्याचार गर्ने हुन्छ— ...^१ । भन्ते !

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. गृ. भा-२ को पृ. २८२ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

यस्तो कायसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो कायसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) प्राणी-घातलाई त्यागी प्राणीघातबाट विरत हुन्छ— ...^१ (२) अदिन्नादानलाई त्यागी अदिन्नादानबाट विरत हुन्छ— ...^१ (३) कामविषयको मिथ्याचार-लाई त्यागी काममिथ्याचारबाट विरत हुन्छ— ...^१ । भन्ते ! यस्तो कायसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । कायसमाचार पनि दुइ प्रकारका छन् सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवानले भन्नुभयो सो यसै कारणले भन्नुभएको हो ।”

(२) “भगवानले जुन संक्षेपमा दुइ प्रकारका वचीसमाचारहरू बताउनु भएको छ त्यसको मतलब के हो भने— भन्ते ! जुन वचीसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो वचीसमाचार सेवन गर्नुहुन्न । भन्ते ! जुन वचीसमाचार सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो वचीसमाचार सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो वचीसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) भूठ

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखको बु. गृ. भा-२, को पृ. २८६ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

बोल्ने हुन्छ- सभाको वीचमा...^१ (२) चुक्ली लगाउने हुन्छ- यहाँ सुनेर अमुकलाई कुरा सुनाउँछ...^१ (३) परुष बोली बोल्ने हुन्छ- जुन त्यो बोली काँढाले जस्तै घोच्छ...^१ (४) सम्प्रलापी हुन्छ- असमयमा बोल्ने, असत्य बोल्ने, अनर्थ बोल्ने...हुन्छ । भन्ते ! यस्तो वचीसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो वचीसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) भूटो बोलीलाई त्यागी भूटो बोलीबाट विरत रहन्छ...^२ (२) चुक्ली बोलीलाई त्यागी चुक्ली बोलीबाट विरत रहन्छ...^२ (३) परुष बोलीलाई त्यागी परुष बोलीबाट विरत रहन्छ...^२ (४) सम्प्रलापलाई त्यागी सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ...^२ । भन्ते ! यस्तो वचीसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । वचीसमाचार पनि दुइ प्रकारका छन् सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवानले भन्नुभयो सो यसै कारणले भन्नुभएको हो ।”

(३) “भगवानले जुन संक्षेपमा दुइ प्रकारका मनःसमाचार बताउनु भएको छ त्यसको मतलब के हो भने- भन्ते ! जुन मनः-

१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. गृ. भा-२, को पृ. २८३ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढनु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. गृ. भा-२, को पृ. २८६-८७ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढनु ।

समाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो मनःसमाचार सेवन गर्नु हुन्न । भन्ते ! जुन मनःसमाचार सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो मनःसमाचार सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो मनःसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) अभिध्यालु (= महालोभी) हुन्छ— ...^१ (२) व्यापन्न (द्वेषपूर्ण चित्त) हुने र द्वेषपूर्ण संकल्प गर्ने हुन्छ— ...^१ (३) मिथ्यादृष्टिक हुन्छ विपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ...^१ भन्ते ! यस्तो मनःसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । मनःसमाचार पनि दुइ प्रकारका छन् सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवानले भन्नुभयो सो यसै कारणले भन्नुभएको हो ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो मनःसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) अभिध्यालु हुन्न—...^२ (२) व्यापन्नचित्त राख्ने हुन्न र द्वेषपूर्ण संकल्प गर्ने हुन्न—...^२ । (३) सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र अविपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ...^२ । भन्ते ! यस्तो मनःसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । मनःसमाचार पनि दुइ प्रकारका छन् सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवानले भन्नुभयो सो यसै कारणले भन्नुभएको हो ।”

१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. गृ. भा-२, को पृ. २८४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाई पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. गृ. भा-२, को पृ. २८७ मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाई पढ्नु ।

(४) “भगवानले जुन संक्षेपमा दुइ प्रकारका चित्तोत्पाद बताउनु भएको छ त्यसको मतलब के हो भने- भन्ते ! जुन चित्तोत्पाद सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन्- त्यस्तो चित्तोत्पाद सेवन गर्नु हुन्न । भन्ते ! जुन चित्तोत्पाद सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्- त्यस्तो चित्तोत्पाद सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो चित्तोत्पाद सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष अभिध्यालु हुन्छ र अभिध्या सहगत चित्त लिई बस्छ, द्वेषी हुन्छ र द्वेष सहगत चित्त लिई बस्छ तथा दुःखदिने हुन्छ र दुःखदिने सहगत चित्त लिई बस्छ । भन्ते ! यस्तो चित्तोत्पाद सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो चित्तोत्पाद सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष अलोभी हुन्छ र अलोभ सहगत चित्त लिई बस्छ, अद्वेषी हुन्छ र अद्वेष सहगत चित्त लिई बस्छ तथा दुःख नदिने हुन्छ र दुःख नदिने सहगत चित्त लिई बस्छ । भन्ते ! यस्तो चित्तोत्पाद सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । चित्तोत्पाद पनि दुइ प्रकारका छन् सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवानले भन्नुभयो सो यसै कारणले भन्नुभएको हो ।”

(५) “भगवानले जुन संक्षेपमा दुइ प्रकारका संज्ञाप्रतिलाभ

बताउनु भएको छ त्यसको मतलब के हो भने— भन्ते ! जुन संज्ञाप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो संज्ञाप्रतिलाभ सेवन गर्न हुन्न । भन्ते ! जुन संज्ञाप्रतिलाभ सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो संज्ञाप्रतिलाभ सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो संज्ञाप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष अभिध्यालु हुन्छ र अभिध्या सहगत चित्त लिई बस्छ, द्वेषी हुन्छ र द्वेष सहगत चित्त लिई बस्छ । भन्ते ! यस्तो संज्ञाप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो संज्ञाप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष अलोभी हुन्छ र अलोभ सहगत संज्ञा चित्त लिई बस्छ, अद्वेषी हुन्छ र अद्वेष सहगत संज्ञा लिई तथा दुःख नदिने हुन्छ र दुःख नदिने सहगत संज्ञा लिई बस्छ । भन्ते ! यस्तो संज्ञाप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । यस्तो संज्ञाप्रतिलाभ पनि दुइ प्रकारका छन् सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवानले भन्नुभयो सो यसै कारणले भन्नुभएको हो ।”

(६) “भगवानले जुन संक्षेपमा दुइ प्रकारका दृष्टिप्रतिलाभ बताउनु भएको छ त्यसको मतलब के हो भने— भन्ते ! जुन दृष्टिप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो

दृष्टिप्रति लाभ सेवन गर्नु हुन्न । भन्ते ! जुन दृष्टिप्रतिलाभ सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्- त्यस्तो दृष्टिप्रतिलाभ सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो दृष्टिप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) दानको फल छैन, (२) यज्ञको फल छैन,..^१ (१०) यो लोकमा त्यस्तो कुनै श्रमण ब्राह्मण छैन जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सकोस् भन्ने दृष्टिक हुन्छ । भन्ते ! यस्तो दृष्टिप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो दृष्टिप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) दानको फल छ, (२) यज्ञको फल छ,..^२ (१०) यो लोकमा त्यस्तो कुनै श्रमण ब्राह्मण पनि छ जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सक्छ भन्ने दृष्टिक हुन्छ । भन्ते ! यस्तो दृष्टिप्रतिलाभ सेवन गर्दा

---

१. यहाँका अरू बाँकी कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. भा-३ को पृ. ३८१ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. यहाँका अरू बाँकी कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. भा-३ को पृ. ३८४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । दृष्टिप्रतिलाभ पनि दुइ प्रकारका छन् सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवानले भन्नुभयो सो यसै कारणले भन्नुभएको हो ।”

(७) “भगवानले जुन संक्षेपमा दुइ प्रकारका आत्मभाव प्रतिलाभ बताउनु भएको छ त्यसको मतलब के हो भने- भन्ते ! जुन आत्मप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन्- त्यस्तो आत्मप्रतिलाभ सेवन गर्नु हुन्न । भन्ते ! जुन आत्मप्रतिलाभ सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्- त्यस्तो आत्मभावप्रतिलाभ सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो आत्मभावप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! व्यापादयुक्त (सब्यापज्झं) आत्मभाव लाभले गर्दा भवचक्र नसिद्धिएको हुनाले अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् । व्यापादरहित (अब्यापज्झं) आत्मभाव लाभले गर्दा भवचक्र सिद्धिएको हुनाले अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । त्यसैले आत्मभावप्रतिलाभ पनि दुइ प्रकारका छन् सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवानले भन्नुभयो सो यसै कारणले भन्नुभएको हो ।”

“भन्ते ! भगवानले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भन्नुभएको यस कुराको अर्थ मैले विस्तृतरूपमा यसरी बुझेको छु ।”

“साधु ! सारिपुत्र ! साधु ! मैले विस्तृतरूपले नबताई संक्षेपरूपले बताएको यस कुराको अर्थ तिमिले विस्तृतरूपले यसरी बुझ्यौं ।”

(अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले भन्नुभएको कुरालाई दोह्याई त्यो त्यसै हो भनी भगवानले भन्नुभई पुनः यस्तो भन्नुभयो—)

“सारिपुत्र ! (१) चक्षुविज्ञेय (= चक्षुद्वारा जानिने) रूप पनि दुइ प्रकारका छन् भनी भन्दछु— सेवनीय र असेवनीय, (२) श्रोतविज्ञेय शब्द पनि...(३) घ्राणविज्ञेय गन्ध पनि...(४) जिह्वाविज्ञेय रस पनि... (५) कायविज्ञेय स्पर्श पनि...(६) मनोविज्ञेय धर्म (= मनको विषय) पनि दुइ प्रकारका छन् भनी भन्दछु— सेवनीय र असेवनीय ।”

यस्तो भन्नुभएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो— “भन्ते ! भगवानले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भन्नुभएको यस कुराको अर्थ मैले यसरी विस्तृतरूपले बुझेको छु ।”

“भगवानले जुन दुइ प्रकारका चक्षुविज्ञेय रूपहरू बताउनु भयो त्यसको मतलब के हो भने— भन्ते ! जुन प्रकारका (१) चक्षुविज्ञेय रूपहरू सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्ता चक्षुविज्ञेय रूपहरू सेवन गर्नु हुन्न । भन्ते ! जुन चक्षुविज्ञेय रूपहरू सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्ता चक्षुविज्ञेय रूपहरू सेवन गर्नुपर्छ । यसै कारणले भगवानले दुइ प्रकारका चक्षुविज्ञेय रूपहरू बताउनु भएको हो । भन्ते ! जुन प्रकारका (२) श्रोतविज्ञेय शब्दहरू...(३) घ्राणविज्ञेय गन्धहरू...(४) जिह्वाविज्ञेय रसहरू...(५) कायविज्ञेय स्पर्शहरू...(६) मनोविज्ञेय धर्महरू सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्ता मनोविज्ञेय धर्महरू सेवन गर्नु हुन्न । भन्ते ! जुन मनोविज्ञेय

धर्महरू सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्ता मनोविज्ञेय धर्महरू सेवन गर्नुपर्छ । यसै कारणले भगवानले दुइ प्रकारका मनोविज्ञेय धर्महरू बताउनु भएको हो ।”

“भन्ते ! विस्तृत नगरी संक्षेपमा भगवानले भन्नुभएको यस कुराको अर्थ मैले यसरी विस्तृतरूपले बुझेको छु ।”

“साधु ! सारिपुत्र ! साधु ! मैले विस्तृतरूपले नबताई संक्षेपरूपले बताएको यस कुराको अर्थ तिमिले विस्तृतरूपले यसरी बुझ्यौ ।”

(अनि भगवानले आयुष्मान् सारिपुत्रले भन्नुभएको कुरालाई दोहऱ्याई त्यो त्यस्तै हो भनी भन्नुभई पुनः यस्तो भन्नुभयो—)

“सारिपुत्र ! (१) चीवर पनि दुइ प्रकारका छन् भनी भन्दछु— सेवनीय र असेवनीय, (२) पिण्डपात्र (=भिक्षा भोजन) पनि...(३) शयनासन पनि...(४) गाउँ पनि...(५) निगम पनि...(६) नगर पनि...(७) जनपद पनि...(८) पुद्गल (= व्यक्ति) पनि दुइ प्रकारका छन् भनी भन्दछु— सेवनीय र असेवनीय ।”

यस्तो भन्नु भएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो— “भन्ते ! भगवानले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भन्नुभएको यसको अर्थ मैले यसरी विस्तृतरूपले बुझेको छु ।”

“भगवानले जुन दुइ प्रकारका (१) चीवरहरू बताउनुभयो त्यसको मतलब के हो भने— भन्ते ! जुन प्रकारको चीवर सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल घट्छन्— त्यस्तो चीवर सेवन

गर्नु हुन्न । भन्ते ! जुन चीवर सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो चीवर सेवन गर्नुपर्छ । यसै कारणले भगवानले दुइ प्रकारका चीवरहरू बताउनु भएको हो । भगवानले जुन प्रकारका (२) पिण्डपात्रहरू...(३) शयनासनहरू...(४) गाउँहरू...(५) निगमहरू...(६) नगरहरू...(७) जनपदहरू...(८) पुद्गलहरू बताउनुभयो त्यसको मतलब के हो भने— भन्ते ! जुन पुद्गल (= व्यक्ति) सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो पुद्गल सेवन गर्नु हुन्न । भन्ते ! जुन पुद्गल सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्— त्यस्तो पुद्गल सेवन गर्नुपर्छ । यसै कारणले भगवानले दुइ प्रकारका पुद्गलहरू बताउनु भएको हो ।”

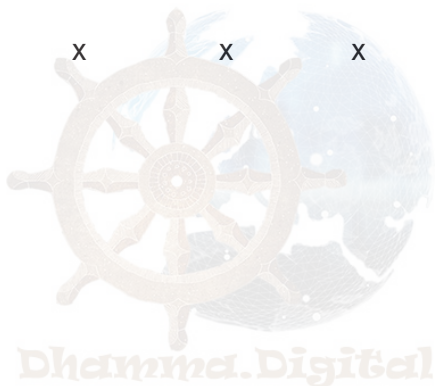
“साधु ! सारिपुत्र ! साधु ! मैले विस्तृतरूपले नबताई संक्षेपरूपले बताएको यस कुराको अर्थ तिमीले विस्तृतरूपले यसरी बुझ्यौ ।”

(अनि भगवानले आयुष्मान् सारिपुत्रले भन्नुभएको कुरालाई दोहोर्याई त्यो त्यस्तै हो भनी भन्नुभई पुनः यस्तो भन्नुभयो—)

“सारिपुत्र ! यदि सबै क्षत्रीहरूले मैले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भनेको यस कुराको अर्थ जानेका भए सबै क्षत्रीहरूको दीर्घकालिक हित र सुख हुने थियो । सारिपुत्र ! यदि सबै ब्राह्मणहरूले...सबै वैश्यहरूले...सबै शूद्रहरूले मैले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भनेको यस कुराको अर्थ जानेका भए शूद्रहरूको दीर्घकालिक हित र सुख हुने थियो ।

सारिपुत्र ! यदि देवसहित, मारसहित, ब्रह्मसहित, श्रमणसहित र ब्राह्मण प्रजाहरूले मैले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भनेको यस कुराको अर्थ जानेका भए सबै...ब्राह्मण प्रजाहरूको दीर्घकालिक हित र सुख हुने थियो ।”

भगवानले यति भन्नु भएपछि सन्तुष्ट भएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

मूल सूत्र—

१४. रोगग्रस्त अनाथपिण्डकलाई उपदेश

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको गृहपतिको जेतवनाराममा भगवान बसिरहनु भएको थियो ।

त्यसबखत अनाथपिण्डक गृहपति रोगले पीडित भई सारै दुःखी थिए ।...

(यस सूत्रको अनुवाद लेखकको बु. गृ. भा-१, पृ. १२६ मा भइसकेको हुँदा जान्न चाहने पाठकले उही हेर्नु ।)

X

X

X

---

१. म. नि. III. पृ. ३४५ : अनाथपिण्डकोवादसुत्तं, अ. क. IV. पृ. २०४.

मूल सूत्र—

१५. मैनाको जस्तो हुने सारिपुत्र

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बसिरहनु भएको थियो^१ । त्यसबखत आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, समादपित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । उहाँको भाषण शुद्ध उच्चारण (पोरि), स्पष्ट (विस्सट्ठ), निर्दोषपूर्ण, (अनेल गला) तथा अर्थ विज्ञापनीय थियो । ती भिक्षुहरूले पनि ध्यान दिई (अट्टिकत्वा) मन लगाई सबै ध्यान केन्द्रित पारी धर्म सुने । अनि आयुष्मान् वङ्गीसलाई यस्तो लाग्यो—

“यी आयुष्मान् सारिपुत्र धार्मिक कथाद्वारा भिक्षुहरूलाई सन्दर्शित, समादपित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुहुन्छ । उहाँको भाषण शुद्ध उच्चारण, स्पष्ट, निर्दोषपूर्ण तथा अर्थविज्ञापनीय छ । ती भिक्षुहरूले पनि ध्यान दिई मन लगाई सबै ध्यान केन्द्रित पारी

---

१. सं. नि. I. पृ. १८९ : सारिपुत्तसुत्तं, वङ्गीससंयुत्तं, अ. क. I. पृ. २१२.

कान दिई धर्म सुन्छन् । किन मैले आयुष्मान् सारिपुत्रको सन्मुखमा सारूप्य गाथाद्वारा स्तुति नगरूँ ।”

अनि आसनबाट उठी उत्तरासँग एकांश पारी आयुष्मान् सारिपुत्रलाई नमस्कार गरी आयुष्मान् वङ्गीसले यस्तो भने— “आवुसो ! सारिपुत्र ! मलाई (केही) भन्न मन लाग्छ । आवुसो सारिपुत्र ! मलाई (केही) भन्न मन लाग्छ ।”

“आवुसो वङ्गीस ! भन, ठीक छ...।”

अनि आयुष्मान् वङ्गीसले आयुष्मान् सारिपुत्रको सन्मुखमा सारूप्य गाथाद्वारा स्तुति गरे—

१. “गम्भीरपञ्चो मेधावी, मग्गामग्गस्स कोविदो ।
सारिपुत्तो महापञ्चो, धम्मं देसेति भिक्खुनं ॥”
२. “सङ्घित्तेनपि देसेति, वित्थारेनपि भासति ।
सालिकायिव^१ निग्घोसो, पटिपान^२ उदीरयि ॥”
३. “तस्स तं देसयन्तस्स, सुणन्ति मधुरं गिरं ।
सरेन रजनीयेन, सवनीयेन वग्गुना ।
उदग्गचित्ता मुदिता, सोतं ओधेन्ति भिक्खवो^३ति ।”

१. ‘सालिकाविय’ स्या. ।

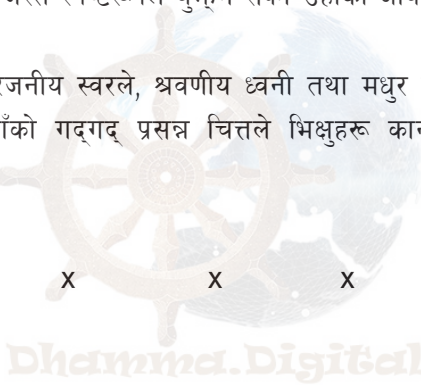
२. ‘परिमाणं’ सिं. स्या. ।

अर्थ—

१- “गम्भीर प्रज्ञा हुनु भएका, मेधावी तथा मार्गामार्ग जान्ने, महाप्रज्ञावान् सारिपुत्र भिक्षुहरूलाई धर्मदेशना गर्नुहुन्छ ।”

२- “संक्षेपले पनि देशना गर्नुहुन्छ, विस्तारले पनि बोल्नु हुन्छ र मैनाको स्वर जस्तै स्पष्टरूपले बुझ्न सक्ने उहाँको आवाज छ ।”

३- “रजनीय स्वरले, श्रवणीय ध्वनी तथा मधुर स्वरले देशना गर्नुहुन्छ उहाँको गद्गद् प्रसन्न चित्तले भिक्षुहरू कान थापी धर्म सुन्दछन् ।”

मूल सूत्र—

१६. भगवानको उपोसथ पवारणा

एक समय श्रावस्तीस्थित पूर्वाराम मृगारमाता प्रासादमा पाँचशय महान् अरहन्त भिक्षुहरूका साथ भगवान बस्नु भएको थियो^१ । त्यसबखत पूर्णिमाको उपोसथको दिनमा भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्त भई भगवान खुला ठाउँमा बस्नु भएको थियो । अनि तूष्णी भई बसेका भिक्षुहरूलाई हेर्नुभई भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “भिक्षु हो ! तिमीहरूसँग म पवारण गर्छु । यदि मेरो कायिक वा वाचिक कर्ममा कुनै दोष (गरहा) छ भने भन ।”

यस्तो भन्नुहुँदा आसनबाट उठी उत्तरासङ्ग एकांश पारी भगवानलाई विन्ति गरी आयुष्मान् सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो— “भन्ते ! हामी भगवानको कायिक वा वाचिक कर्मलाई निन्दा (गरहा) गर्दैनौं । भन्ते ! भगवानचाहिँ अनुत्पन्न मार्गको उत्पादक हुनुहुन्छ,

१. सं. नि. I. पृ. १९०: पवारणासुत्तं, वङ्गीससंयुत्तं, अ. क. I. पृ. २१३.

नभएको मार्गलाई बनाइदिने हुनुहुन्छ र नबनाएको मार्ग बनाइदिने हुनुहुन्छ । तपाईं मार्गज्ञ, मार्गविद् तथा मार्ग कोविद हुनुहुन्छ । भन्ते ! अहिले श्रावकहरू तपाईं जानु भएको बाटोमा गइरहेका छन् । भन्ते ! म पनि भगवानसँग पवारणा गर्छु । यदि मेरो कायिक वा वाचिक कर्ममा कुनै दोष (गरहा) छ भने भन्नुहोस् ।”

“सारिपुत्र ! तिम्रो कायिक वा वाचिक कर्मलाई म निन्दा (गरहा) गर्दिन । (१) सारिपुत्र ! तिमी पण्डित हौ, (२) सारिपुत्र तिमी महाप्रज्ञावान् हौ, (३) सारिपुत्र ! तिमी पृथुलप्राज्ञ हौ, (४) सारिपुत्र ! तिमी महाप्राज्ञ हौ, (५) सारिपुत्र ! तिमी जवनप्राज्ञ हौ, (६) सारिपुत्र ! तिमी तीक्ष्ण प्राज्ञ हौ, (७) सारिपुत्र ! तिमी निर्वेधप्राज्ञ (निब्बेधपञ्जो) हौ । सारिपुत्र ! जस्तै चक्रवर्ती राजाको जेठो पुत्रले बाबुले प्रवर्तित चक्र सम्यक् रूपले अनुप्रवर्तन गर्नसक्छ, त्यस्तै सारिपुत्र ! तिमीले पनि मैले प्रवर्तन गरेको धर्मचक्र सम्यक् रूपले अनुप्रवर्तन गर्न सक्छौ ।”

“भन्ते ! यदि भगवानले मेरो कायिक वा वाचिक कर्मलाई निन्दा गर्नुहुन्न भने भन्ते ! यी पाँचशय भिक्षुहरूको कायिक वा वाचिक कर्ममा कुनै दोष छ भने भन्नुहोस् ।”

“सारिपुत्र ! यी पाँचशय भिक्षुहरूको पनि म कुनै कायिक वा वाचिक कर्मलाई निन्दा गर्दिन (न गरहामि) । सारिपुत्र ! यी पाँचशय भिक्षुहरूमध्येमा साठीजना भिक्षुहरू त्रैविदच छन्, साठीजना भिक्षुहरू

षडभिन्नं छन्, साठी जना भिक्षुहरू उभतोभावविमुक्त^१ छन् र अरूहरू प्रज्ञाविमुक्त^२ छन् ।”

अनि आसनबाट उठी उत्तरासङ्ग एकांश पारी हातजोरी आयुष्मान् वङ्गीसले भगवानसँग विन्तिगरे— “भगवान मलाई (केही) भन्न मनलाग्छ । भगवान ! मलाई (केही) भन्न मनलाग्छ ।”

“वङ्गीस ! भन, हुन्छ” भनी भगवानले भन्नुभयो ।

अनि आयुष्मान् वङ्गीसले भगवानको सन्मुख सारूप्य गाथाद्वारा स्तुति गर्नुभयो—

१. “अज्ज पन्तरसे विसुद्धिया, भिक्खू पञ्चसता समागता ।
संयोजनबन्धनच्छिदा, अनीघा खीणपुनब्भवा इसी ॥”

२. “चक्कवती यथा राजा, अमच्चपरिवारितो ।
समन्ता अनुपरियेति, सागरन्तं महिं इमं ॥”

---

१. अरूपावचर समापत्तिद्वारा रूपकायबाट विमुक्त र अग्रमार्गद्वारा नामकायबाट विमुक्त । सं. नि. अ. क. I. पृ. २१५ : पवारण-सुत्तवर्णना ।

२. प्रज्ञाद्वारा मुक्त भएका र त्रैविद्य नहुने क्षीणास्रवीहरू । सं. नि. अ. क. I. पृ. २१५ : ‘उभतोभावविमुक्त’ भन्ने शब्दको व्याख्या अं. अ. क. II. पृ. ६९८ : पुग्गलसुत्तं, सत्तकनिपात, अनुसयवग्गोमा उल्लेख भएको छ ।

३. “एवं विजितसङ्गामं, सत्थवाहं अनुत्तरं ।
सावका पयिरूपासन्ति, तेविज्जा मच्चुहायिनो ॥”

४. “सब्बे भगवतो पुत्ता, पलापेत्थ न विज्जति ।
तण्हासल्लस्स हन्तारं, वन्दे आदिच्चबन्धुनंति ॥”

अर्थ—

१- “विशुद्धिका निमित्त संयोजन बन्धन चुडिएका, दुःख नभएका तथा क्षीणस्रवी पाँचशय ऋषी भिक्षुहरू आज पूर्णिमामा एकत्रित भएका छन् ।”

२- ३- “जस्तै अमात्यहरू परिवृत्त चक्रवर्ती राजाले सागरपर्यन्त चारैतिर विजय गर्छन् त्यस्तै गरी संग्रामजित् सार्थवाह अनुत्तर बुद्धसंग मृत्यु नभएका त्रैविदच श्रावकहरू सत्संगत गर्छन् ।”

४- “यी सबै भगवानका पुत्रहरू हुन् जसमा ढोंगिपन छैन; तृष्णारूपी काँडा भाँच्ने आदित्य बन्धुलाई वन्दना छ ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

१७. आयुष्मान् भूमिजको प्रश्न

(एक समय भगवान) श्रावस्तीमा वस्नु भएको थियो^१ ।

आयुष्मान् भूमिज सन्ध्यासमयमा ध्यानबाट उठी जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गर्नुभयो । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिए पछि एक छेउमा वस्नुभयो । एक छेउमा वस्नु भएका आयुष्मान् भूमिजले आयुष्मान् सारिपुत्रसँग यस्तो भन्नुभयो—

कर्मवादीहरू

(१) “आवुसो सारिपुत्र ! केही कर्मवादी श्रमण-ब्राह्मणहरू छन् जो ‘स्वयंकृत सुखदुःख हुन्’ (= आफैले सुखदुःख बनाएका हुन्) भनी भन्दछन् । (२) आवुसो सारिपुत्र ! केही कर्मवादी श्रमण

---

१. स. नि. II. पृ. ३३ : भूमिजसुत्तं, निदानसंयुत्तं; अ. क. II. पृ. ४३.

ब्राह्मणहरू छन् जो 'परकृत सुखदुःख हुन्' (= अर्काले सुखदुःख बनाएका हुन्) भनी भन्दछन् । (३) आवुसो सारिपुत्र ! केही कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू छन् जो 'स्वयं पनि परकृत पनि सुखदुःख हुन्' (= आफैले सुखदुःख बनाएको पनि हो र अर्काले सुखदुःख बनाएको पनि हो) भनी भन्दछन् । (४) आवुसो सारिपुत्र ! केही कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू छन् जो 'नस्वयंकृत हो, न परकृत हो बल्कि आपसे आप सुखदुःख उत्पन्न भएका हुन्' (= आफैले बनाएको पनि होइन र अर्काले बनाएको पनि होइन बल्कि आपसे आप सुखदुःख उत्पन्न भएका हुन्) भनी भन्दछन् । आवुसो सारिपुत्र ! यसविषयमा हाम्रा भगवान के वादी हुनुहुन्छ ? कस्तो भन्नुहुन्छ ? कस्तो बताउँदा हामीले भगवानले बताए भैं बताएको हुन्छ ? कस्तो बताउँदा हामीले भगवानलाई असत्य कुराद्वारा भूठा आरोप लगाएको हुने छैन ? कस्तो बताउँदा धर्मानुकूल बताएको पनि हुनेछ ? कस्तो बताउँदा कुनै सहधर्मीसँग वादानुपात गरेको पनि हुन नपाओस् र कसैको निन्दा पनि हुन नपाओस् ?”

स्पर्शको कारणले सुखदुःख हुन्छ

a- “आवुसो ! भगवानले 'सुखदुःखलाई प्रतियसमुत्पन्न' (= हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न) भनी भन्नुभएको छ । के प्रत्ययले भने ?- स्पर्शको प्रत्ययले ।- यस्तो बताउँदा भगवानले बताउनु भए जस्तै बताएको हुनेछ, भगवानलाई असत्य कुराद्वारा भूठा आरोप लगाएको पनि हुने छैन, धर्मानुकूल बताएको पनि हुनेछ, कुनै सहधर्मीसँग वादानुपात पनि हुने छैन र कसैको निन्दा हुने कारण पनि हुने छैन ।”

b- “१- आवुसो ! त्यहाँ जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- ‘स्वयंकृत सुखदुःख हुन्’ भनी बताउँछन्- त्यसको कारण पनि स्पर्श नै हो । २- जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- ‘परकृत सुखदुःख हुन्’ भनी बताउँछन्- त्यसको कारण पनि स्पर्श नै हो । ३- जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- ‘स्वयंकृत पनि परकृत पनि सुखदुःख हुन्’ भनी बताउँछन्- त्यसको कारण पनि स्पर्श नै हो । ४- जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- ‘न स्वयंकृत हो, न परकृत हो बल्कि आपसे आप सुखदुःख उत्पन्न भएका हुन्’ भनी बताउँछन्- त्यसको कारण पनि स्पर्श नै हो ।”

c- “१- आवुसो ! त्यहाँ जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- ‘स्वयंकृत सुखदुःख हुन्’ भनी बताउँछन्- उनीहरूले स्पर्श बाहेक अरू कुनै कारणद्वारा (सुखदुःख) प्रतिसंविदित गर्छन् भन्ने कुनै कारण छैन । २- जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- ‘परकृत सुखदुःख हुन्’ भनी बताउँछन्- उनीहरूले पनि स्पर्श बाहेक अरू कुनै कारणद्वारा (सुखदुःख) प्रतिसंविदित गर्छन् । ३- जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- ‘स्वयंकृत पनि परकृत पनि सुखदुःख हुन्’ भनी बताउँछन्- उनीहरूले पनि स्पर्श बाहेक अरू कुनै कारणद्वारा (सुखदुःख) प्रतिसंविदित गर्छन् भन्ने कुनै कारण छैन । ४- जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- ‘न स्वयंकृत हो, न परकृत हो बल्कि आपसे आप सुखदुःख उत्पन्न भएका हुन्’ भनी बताउँछन्- उनीहरूले पनि सपर्श बाहेक अरू कुनै कारणद्वारा (सुखदुःख) प्रतिसंविदित गर्छन् भन्ने कुनै कारण छैन ।”

स्पर्श बाहेक सुखदुःखको कारण छैन

आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् भूमिजका बीच यस्तो कुराकानी भएको आयुष्मान् आनन्दले सुन्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले जे जति कुराकानी आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् भूमिजका बीच भएको थियो ती सबै कुराहरू भगवानलाई सुनाउनुभयो ।

(क) “आनन्द ! जति राम्रोसँग भन्नुपर्ने हो त्यति नै राम्रोसँग सारिपुत्रले भने । साधु ! साधु !! आनन्द ! मैले पनि सुखदुःखलाई प्रतिय समुत्पन्न हो भनेको छु । के प्रत्ययले भने ?— स्पर्शको प्रत्ययले । यस्तोभन्दा मैले भनेको जस्तै भनेको हुन्छ, मलाई असत्यद्वारा भूटा आरोप लगाएको पनि हुने छैन, धर्मानुकूल बताएको पनि हुनेछ, कुनै सहधर्मीसँग वादानुपात पनि हुने छैन र कसैको निन्दाको कारण पनि हुने छैन ।”

(ख) “(१) आनन्द ! त्यहाँ जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू ‘स्वयंकृत सुखदुःख हुन्’ भनी बताउँछन्— त्यसको कारण पनि स्पर्श नै हो । (२) जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू— ‘परकृत सुखदुःख हुन्’ भनी बताउँछन्— त्यसको कारण पनि स्पर्श नै हो । (३) जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू— ‘स्वयंकृत पनि परकृत पनि सुखदुःख

हुन्' भनी बताउँछन्- त्यसको कारण पनि स्पर्श नै हो । (४) जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- 'न स्वयं कृत हो न परकृत हो बल्कि आपसे आप सुखदुःख उत्पन्न भएका हुन्' भनी बताउँछन्- त्यसको कारण पनि स्पर्श नै हो ।”

(ग) “(१) आनन्द ! त्यहाँ जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- 'स्वयंकृत सुखदुःख हुन्' भनी बताउँछन्- उनीहरूले स्पर्श बाहेक अरू कुनै कारणद्वारा (सुखदुःख) प्रतिसंविदित गर्छन् भन्ने कुनै कारण छैन । (२) जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- 'परकृत सुखदुःख हुन्' भनी बताउँछन्- उनीहरूले पनि स्पर्श बाहेक अरू कुनै कारणद्वारा (सुखदुःख) प्रतिसंविदित गर्छन् भन्ने कुनै कारण छैन । (३) जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- 'स्वयंकृत पनि परकृत पनि सुखदुःख हुन्' भनी बताउँछन्- उनीहरूले पनि स्पर्श बाहेक अरू कुनै कारणद्वारा (सुखदुःख) प्रतिसंविदित गर्छन् भन्ने कुनै कारण छैन । (४) जो ती कर्मवादी श्रमण ब्राह्मणहरू- 'न स्वयंकृत हो न परकृत हो बल्कि आपसे आप सुखदुःख उत्पन्न भएका हुन्' भनी बताउँछन्- उनीहरूले पनि स्पर्श बाहेक अरू कुनै कारणद्वारा (सुखदुःख) प्रतिसंविदित गर्छन् भन्ने कुनै कारण छैन ।”

त्रैद्वारिक सञ्चेतना

a. “(१) आनन्द ! काय (= कायद्वार) रहेको खण्डमा- कायसञ्चेतनाको हेतुले- भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (२) आनन्द !

वाचा (वचीद्वार) रहेको खण्डमा— वाचीसञ्चेतनाको हेतुले— भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (३) आनन्द ! मन (= मनःद्वार) रहेको खण्डमा— मनःसञ्चेतनाको हेतुले— भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन्— अविदचाको कारणले पनि ।”

b. “(१) आनन्द ! आफैले वा (अरूले) त्यो कायसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ (= बनाउँछ)— जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (२) आनन्द ! अरूले वा (आफैले) त्यो कायसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ— जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (३) आनन्द ! जानेर वा (नजानेर) त्यो कायसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ— जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (४) आनन्द ! नजानेर वा (जानेर) त्यो कायसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ— जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् ।”

Dhamma.Digital

c. “(१) आनन्द ! आफैले वा (अरूले) त्यो वचीसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ— जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (२) आनन्द ! अरूले वा (आफैले) त्यो वचीसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ— जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (३) आनन्द ! जानेर वा (नजानेर) त्यो वचीसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ— जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (४) आनन्द ! नजानेर वा (जानेर) त्यो वचीसंस्कार

अभिसंस्करण गर्छ- जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् ।”

d. “(१) आनन्द ! आफैले वा (अरूले) त्यो मनःसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ- जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (२) आनन्द ! अरूले वा (आफैले) त्यो मनःसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ- जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (३) आनन्द ! जानेर वा (नजानेर) त्यो मनःसंस्कार र अभिसंस्करण गर्छ- जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । (४) आनन्द ! नजानेर वा (जानेर) त्यो मनःसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ- जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् ।”

e. “आनन्द ! यी धर्महरू (= चेतनाहरू) मा अविदया अनुपतित छ (= भित्र छ) । त्यसो हुनाले अविदयाकै निरवशेष विराग, निरोध भएमा- त्यो काय (= कायद्वार) हुने छैन- जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । त्यो वाचा (= वचीद्वार) पनि हुने छैन- जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । त्यो मन (= मनः-द्वार) पनि हुने छैन- जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । त्यो विपाक (= विपाक उत्पन्न हुने कर्मक्षेत्र) पनि हुने छैन- जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । त्यो वस्तु

(= कर्म रहने ठाउँ) पनि हुने छैन— जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । त्यो आयतन (= षडायतन) पनि हुने छैन— जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् । त्यो अधिकरण (= भगडा) पनि हुने छैन— जसको कारणले उसलाई त्यो भित्री सुखदुःख उत्पन्न हुन्छन् ।”

मूल सूत्र—

१८. सारिपुत्रसँग भगवानको प्रश्न

एक समय भगवान श्रावस्तीमा बस्नु भएको थियो^१ । त्यहाँ भगवानले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“सारिपुत्र ! मैले ‘पारायन’^२, अजित प्रश्नमा^३ यस्तो भनेको छु—

‘ये च सङ्घातधम्मासे, ये च सेक्खा’^४ पृथू इध ।

तेसं मे निपको इरियं, पुट्ठो पब्रूहि^५ मारिसा’ति ॥’

अर्थ—

‘जो धर्मविद्हरू छन् (सङ्घात धम्मासे), जो यहाँ पृथक्

१. सं. नि. II. पृ. ४१ : भूतसुत्तं, निदानसुत्तं; अ. क. पृ. ४५.

२. रोमनमा: ‘पारायन’

३. सुत्त. नि. पृ. ४२४ : अजित माणव पुच्छा ।

४. सिंहल र रोमनमा: ‘सेखा’ ।

५. स्याममा: ‘च ब्रू हि’, रोमनमा: ‘मे ब्रू हि’ ।

शैक्षहरू^१ छन्, हे प्रजावान् मारिस ! तिनीहरूका चर्यावारे म सोध्दछु भन ।’

“सारिपुत्र ! यो संक्षेपमा भनेको कुराको अर्थ कसरी विस्तारपूर्वक बुझ्ने होला ?”

यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सारिपुत्र चुप लाग्नुभयो ।

दोस्रो पटक पनि भगवानले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“सारिपुत्र ! मैले ‘पारायन, अजित प्रश्नमा’ यस्तो भनेको छु”—

‘ये च सङ्खात धम्मासे, ...’ इत्यादि ।

“सारिपुत्र ! यो संक्षेपमा भनेको कुराको अर्थ कसरी विस्तारपूर्वक बुझ्ने होला ?”

दोस्रो पटक पनि आयुष्मान् सारिपुत्र चुप लाग्नु भयो ।

तेस्रो पटक पनि भगवानले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“सारिपुत्र ! मैले ‘पारायन, अजित प्रश्नमा’ यस्तो भनेको छु”—

‘ये च सङ्खात धम्मासे, ...’ इत्यादि ।

---

१. शैक्ष भन्ने कस्ता हुन् भन्ने वारेमा बु. गृ. पृ. २९६ मा हेर्नु ।

“सारिपुत्र ! यो संक्षेपमा भनेको कुराको अर्थ कसरी विस्तारपूर्वक बुझ्ने होला ?”

तेस्रो पटक पनि आयुष्मान् सारिपुत्र चुप लाग्नुभयो^१ ।

आहार निरोधद्वारा स्कन्ध निरोध

“सारिपुत्र ! यो ‘स्कन्ध (= भूत) हो भनी देख्दछौं के ?”

(क) “(१) भन्ते ! यो ‘स्कन्ध’ (= भूत) हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देख्दछ । (२) यो ‘स्कन्ध’ हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देखेपछि— स्कन्धको निर्वेदको निमित्त, विरागको निमित्त, निरोधको निमित्त प्रतिपन्न हुन्छ । (३) त्यो स्कन्ध ‘आहार प्रभव’ हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देख्दछ । (४) त्यो ‘आहार प्रभव’ हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देखेपछि— आहार प्रभवको निर्वेदको निमित्त, विरागको निमित्त, निरोधको निमित्त प्रतिपन्न हुन्छ । (५) त्यो आहार निरोध भएपछि जो स्कन्ध हो त्यो पनि ‘निरोध-धर्म’ हो भनी यथार्थत सम्यक्

-
१. सारिपुत्र महास्थविर, भगवान बुद्धले सोध्नु भएको प्रश्नको उत्तर नजानी चुप लाग्नु भएको होइन । अनेक प्रकारबाट उत्तर दिन सकिन्थ्यो तर भगवान बुद्ध कुन प्रकारको उत्तर सुन्न चाहनु हुन्छ भन्ने मनोभाव बुझ्न नसकी उहाँ चुप लाग्नु भएको हो । जब बुद्धले ‘स्कन्ध’ भन्ने शब्द प्रयोग गर्नुभयो तब उहाँको राय बुझेपछि सारिपुत्र महास्थविरले उत्तर दिनुभएको हो । सं. नि. अ. क. II. पृ. ४५ भूतसुत्तं ।

प्रज्ञाले देख्दछ । (६) त्यो आहार निरोध भएपछि जो स्कन्ध हो त्यो पनि 'निरोध-धर्म' हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देखेपछि— निरोधधर्मको, निर्वेदको निमित्त, विरागको निमित्त, निरोधको निमित्त प्रतिपन्न हुन्छ ।
भन्ते ! यसरी शैक्ष हुन्छ ।”

(ख) “**भन्ते ! कसरी धर्मविद् हुन्छ भने ?**— (१) भन्ते ! यो 'स्कन्ध' हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देख्दछ । (२) यो 'स्कन्ध' हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देखेपछि, स्कन्धको निर्वेदगरी विरागगरी निरोधगरी उपादान^१ रहित विमुक्त हुन्छ । (३) त्यो 'आहारप्रभव' हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देख्दछ । (४) त्यो 'आहारप्रभव' हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देखेपछि, आहार प्रभवको निर्वेद गरी विराग गरी निरोध गरी उपादान रहित विमुक्त हुन्छ । (५) त्यो आहार निरोध भएपछि जो 'स्कन्ध' हो त्यो पनि 'निरोध धर्म' हो भनी यथार्थत सम्यक् देख्दछ । (६) त्यो आहार निरोध भएपछि जो 'स्कन्ध' हो त्यो पनि 'निरोध-धर्म' हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देखेपछि, निरोध-धर्मको निर्वेदगरी विराग गरी निरोध गरी उपादान रहित विमुक्त हुन्छ । **भन्ते ! यसरी धर्मविद् हुन्छ ।”**

“भन्ते ! जो त्यो भगवानले 'पारायन, अजित प्रश्नमा' यस्तो भन्नुभयो”—

---

१. यहाँ चारप्रकारका उपादानहरूलाई 'उपादान' भनिएको हो । हेर बु. प. पृ. ३९३.

‘ये च सङ्घात सम्मासे, ये च सेक्ख पुथू इध ।
तेसं मे निपको इरियं, पुट्ठो पब्रूहि मारिसा’ति ॥’

अर्थात्—

‘जो यहाँ पृथक् पृथक् शैक्षहरू छन्, जो धर्मविद्हरू छन्, हे प्रज्ञावान् मारिस ! तिनीहरूका चर्याबारे म सोध्दछु भन ।’

“भन्ते ! तपाईंले संक्षिप्तमा बताउनु भएको यस कुराको अर्थ यसरी विस्तारपूर्वक म बुझ्दछु ।”

“साधु ! साधु ! सारिपुत्र ! (१) यो ‘स्कन्ध’ (= भूत) हो भनी यथार्थत सम्यक्प्रज्ञाले देख्दछ । (२) यो ‘स्कन्ध’ हो भनी यथार्थत सम्यक्प्रज्ञाले देखेपछि— स्कन्धको निर्वेदको निमित्त, विरागको निमित्त निरोधको निमित्त प्रतिपन्न हुन्छ ।...^१(६) त्यो आहार निरोध भएपछि जो स्कन्ध हो त्यो पनि ‘निरोध-धर्म’ हो भनी यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाले देखेपछि— निरोध-धर्मको निर्वेदको निमित्त, विरागको निमित्त, निरोधको निमित्त प्रतिपन्न हुन्छ । सारिपुत्र ! यसरी शैक्ष हुन्छ ।”

“सारिपुत्र ! कसरी धर्मविद् हुन्छ भने ?— (१) सारिपुत्र ! यो ‘स्कन्ध’ हो भनी यथार्थत सम्यक्प्रज्ञाले देख्दछ । (२) यो ‘स्कन्ध’ हो भनी यथार्थत सम्यक्प्रज्ञाले देखेपछि, स्कन्धको निर्वेदगरी विराग-गरी निरोधगरी उपादान रहित विमुक्त हुन्छ ।...^२ (६) त्यो आहार

१. अरू बाँकी कुरा माथि पृ. १५१ को दफा (क) मा उल्लिखित ३ देखि ५ सम्म दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. माथि पृ. १५२ को दफा (ख) मा ३ देखि ५ सम्म उल्लेख भएका दोहऱ्याई पढ्नु ।

निरोध भएपछि यो 'स्कन्ध' हो त्यो पनि 'निरोध-धर्म' हो भनी यथार्थत सम्म्यक्प्रज्ञाले देखेपछि निरोध-धर्मको निर्वेद गरी विराग गरी निरोध गरी उपादान रहित विमुक्त हुन्छ । सारिपुत्र ! यसरी धर्मविद् हुन्छ ।”

“सारिपुत्र ! जो त्यो 'पारायन, अजित प्रश्नमा' मैले यस्तो भने”—

‘ये च सङ्घातधम्मासे, ये च सेक्ख पुथू इध ।
तेसं मे निपको इरियं, पुट्ठो पब्रूहि मारिसा’ति ॥’

“सारिपुत्र ! संक्षिप्तरूपले भनेको यस कुराको अर्थ यसरी विस्तार-पूर्वक बुझ्नुपर्छ ।”

X X X

Dhamma.Digital

मूल सूत्र—

१९. कलारक्षत्री भिक्षुको प्रश्न

(एक समय) भगवान् श्रावस्तीमा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यस समय कलारक्षत्री (कलारखत्तियो) भिक्षु जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कलारक्षत्री भिक्षुले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भने—

“आवुसो सारिपुत्र ! मोलियफग्गुन भिक्षु शिक्षा छाडी (= चीवर छाडी) गृहस्थी भएर गए । अवश्य पनि उनले यस धर्म विनयमा कुनै आश्वासन^२ पाउन सकेन होलान् । के आयुष्मान् सारिपुत्रले यस धर्म-विनयमा आश्वासन पाउनु भएको छ ?”

१. सं. नि. II. पृ. ४३ : कलारसुत्तं, निदानसंयुत्तं; अ. क. II. पृ. ४६.

२. यहाँ आश्वासन भनेको कस्तो हो भन्ने बारेमा बु. प. पृ. ३७९ मा हेर्नु ।

“आवुसो ! यसमा मलाई कुनै शंका छैन ।”

“आवुसो ! भविष्यको^१ निमित्त नि ?”

“आवुसो ! यसमा पनि मलाई कुनै सन्देह छैन ।”

त्यसपछि कलारक्षत्री भिक्षु आसनबाट उठी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कलारक्षत्री भिक्षुले भगवानसँग यस्तो बित्ति गरे—

“भन्ते ! आयुष्मान् सारिपुत्रले— ‘जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पुरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकें र अब उप्रान्त केही गर्न बाँकी छैन भन्ने पनि जान्दछु’ भनी अरहत्व (अञ्जा) व्याकरण गर्नुभयो ।”

सारिपुत्रसँग बुद्धको प्रश्न

अनि भगवानले एक भिक्षुलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षु ! तिमी यता आऊ । सारिपुत्रलाई— ‘आवुसो सारिपुत्र ! शास्ताले तिमीलाई बोलाउँदै छन्’ भनी मेरो वचनले बोलाऊ ।”

---

१. कलारक्षत्री भिक्षुले यस प्रश्नमा भविष्यमा जन्मिनु नपर्ने गरी तपाईंले अरहत्व प्राप्त गर्नु भएको छ त भन्ने आशय लिई आयुष्मान् सारिपुत्रसँग प्रश्न सोधेका हुन् । सं. नि. अ. क. II. पृ. ४६.

“हवस्, भन्ते ! भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई सो भिक्षु जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई— ‘आवुसो सारिपुत्र ! शास्ताले तपाईंलाई बोलाउँदै हुनुहुन्छ’ भनी भन्यो ।”

“हुन्छ, आवुसो !” भनी सो भिक्षुलाई प्रत्युत्तर दिई आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

(क) प्र— “सारिपुत्र ! तिमीले— ‘जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पुरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसके र अब उप्रान्त केही गर्न बाँकी छैन भन्ने पनि जान्दछु’ भनी अरहत्व सम्बन्धमा व्याकरण गरेको साँच्चै हो के ?”

उ— “भन्ते ! यी पदद्वारा, यी व्यञ्जनद्वारा अर्थ प्रकट गरिएको छैन ।”

“सारिपुत्र ! कुलपुत्रले जुनसुकै पर्यायद्वारा अरहत्व (अञ्जा) सम्बन्धमा व्याकरण गरेता पनि त्यो व्याकरण व्याकरण नै गरेको सम्झनु पर्दछ ।”

“भन्ते ! मैले पनि यस्तै भन्दछु— ‘भन्ते ! यी पदद्वारा, यी व्यञ्जन-द्वारा अर्थ प्रकट गरिएको छैन’ ।”

प्रतित्यसमुत्पाद

प्र- “सारिपुत्र ! यदि तिमीसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! कसरी जानेर कसरी देखेर तिमीले जन्म क्षीणभयो, ब्रह्मचर्यवास पुरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकें तथा अब उप्रान्त केही गर्न बाँकी छैन भन्ने जान्दछु भनी भन्ने छौ त ?’- सारिपुत्र ! यस्तो सोध्दा तिमीले कस्तो जवाफ दिने छौ त ?”

उ- “भन्ते ! यदि मसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! कसरी जानेर कसरी देखेर तिमीले जन्म क्षीणभयो, ब्रह्मचर्यवास पुराभयो, गर्नुपर्ने गरिसकें तथा अब उप्रान्त केही गर्न बाँकी छैन भन्ने जान्दछु भनी भन्ने छौ त ?’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु- ‘आवुसो ! जुन निदान (= हेतु) बाट जन्म हुन्छ- सो निदानको क्षय भएपछि मैले त्यो निदान ‘क्षय भइसक्यो’ भन्ने जान्नेछु । सो निदान ‘क्षय भइसक्यो’ भन्ने जानेपछि- ‘जन्म क्षीणभयो, ब्रह्मचर्यवास पुराभयो, गर्नुपर्ने गरिसकें तथा अब उप्रान्त केही गर्नुपर्ने बाँकी छैन भनी जान्दछु ।’- भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु ।”

प्र- “सारिपुत्र ! यदि तिमीसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! जन्मको निदान के हो’ केको समुदय हो, कहाँबाट उत्पन्न भएको हो तथा के प्रभव हो त ?’ सारिपुत्र ! यस्तो सोध्दा तिमीले कस्तो जवाफ दिने छौ त ?”

उ- “भन्ते ! यदि मसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र !

जन्मको निदान के हो, केको समुदय हो, कहाँबाट उत्पन्न भएको हो तथा के प्रभव हो त ?’- भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु- ‘आवुसो ! जन्मको निदान भव हो, भवसमुदय हो, भवबाट उत्पन्न भएको हो तथा भव प्रभव हो ।’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु ।”

प्र- “सारिपुत्र ! यदि तिमीसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! भवको निदान के हो त,...के प्रभव हो त ?’ सारिपुत्र ! यस्तो सोध्दा तिमीले कस्तो जवाफ दिने छौ त ?”

उ- “भन्ते ! यदि मसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! भवको निदान के हो त,...के प्रभव हो त ?’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु- ‘आवुसो ! भवको निदान उपादान हो,...उपादान प्रभव हो ।’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु ।”

प्र- “सारिपुत्र ! यदि तिमीसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! उपादानको निदान के हो त,...के प्रभव हो त ?’ सारिपुत्र ! यस्तो सोध्दा तिमीले के जवाफ दिने छौ त ?”

उ- “भन्ते ! यदि मसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! उपादानको निदान के हो त,...के प्रभव हो त ?’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले जवाफ दिनेछु- ‘आवुसो ! उपादानको निदान तृष्णा हो,...तृष्णा प्रभव हो ।’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु ।”

प्र- “सारिपुत्र ! यदि तिमीसँग यस्तो सोधेमा- ‘सारिपुत्र !

तृष्णाको निदान के हो त, ...के प्रभव हो त ?' सारिपुत्र ! यस्तो सोध्दा तिमीले कस्तो जवाफ दिने छौ त ?”

उ- “भन्ते ! यदि मसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! तृष्णाको निदान के हो त, ...के प्रभव हो त ?’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु- ‘आवुसो ! तृष्णाको निदान वेदना हो, ...वेदना प्रभव हो ।’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु ।”

प्र-“सारिपुत्र ! यदि तिमीसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! ‘कसरी जानेर कसरी देखेर वेदनामा जुन राग रहन्छ त्यो रहँदैन त ?’ सारिपुत्र ! यस्तो सोध्दा तिमीले कस्तो जवाफ दिनेछौ त ?”

उ- “भन्ते ! यदि मसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! कसरी जानेर कसरी देखेर वेदनामा जुन राग रहन्छ त्यो रहँदैन त ?’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु- ‘आवुसो ! यी वेदनाहरू तीन प्रकारका छन । कुन तीन भने ?- (१) सुखवेदना, (२) दुःखवेदना तथा (३) असुख अदुःख वेदना । आवुसो ! यी तीनै वेदनाहरू अनित्य हुन् । जुन अनित्य हुन् ती दुःख हुन् भनी जान्दा- वेदनामा जुन राग हुन्छ त्यो रहँदैन ।’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु ।”

“साधु ! साधु !! सारिपुत्र ! यी पनि - ‘जे जति अनुभव गरिन्छन् ती सबै दुःखमै अन्तर्गत हुन्छन्’ भन्ने अर्थ व्यक्त गरिने पर्यायको एक संक्षिप्त अर्थ हो ।”

(ख) प्र- “सारिपुत्र ! यदि तिमिसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! कुन प्रकारले मुक्त भई तिमिले- ‘जन्म क्षीणभयो, ब्रह्मचर्यवास पुराभयो, गर्नुपर्ने गरिसकें तथा अब उप्रान्त केही गर्न बाँकी छैन भनी अरहत्व (अञ्जा) सम्बन्धमा व्याकरण गरेको त ?’ सारिपुत्र ! यस्तो सोध्दा तिमिले कस्तो जवाफ दिनेछौ त ?”

उ- “भन्ते ! यदि मसँग यस्तो सोधेमा- ‘आवुसो सारिपुत्र ! कुन प्रकारले मुक्त भई तिमिले- ‘जन्म क्षीणभयो, ब्रह्मचर्यवास पुराभयो, गर्नुपर्ने गरिसकें तथा अब उप्रान्त केही गर्न बाँकी छैन’ भनी अरहत्व सम्बन्धमा व्याकरण गरेको त ? भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु- ‘आवुसो ! भित्री विमुक्ति प्राप्त गरी सबै उपादानहरू क्षय गरी स्मृतिमान् भई म विहार गर्छु। जुन स्मृतिमान् भई विहार गर्दा आस्रवहरू^१ अनुस्रव हुँदैनन् र आफूलाई पनि अवमानित गर्दिन ।’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले यस्तो जवाफ दिनेछु ।”

“साधु ! साधु !! सारिपुत्र ! श्रमण (= बुद्ध) ले जुन आस्रवहरूको सम्बन्धमा बताएका छन् ‘त्यसमा मलाई शंका छैन; ती (आस्रवहरू) प्रहीण भइसके भन्नेमा पनि मलाई सन्देह छैन’ भनी अर्थ व्यक्त गर्ने पर्याय मध्येको यो पनि एक संक्षिप्त अर्थ हो ।”- यति भगवानले भन्नुभयो । यति भन्नु भएपछि सुगत (= राम्रो बाटोमा लाग्ने भगवान बुद्ध) आसनबाट उठी विहार (= कोठा) भित्र पस्नुभयो ।

१. कामा-स्रव, भवास्रव, दृष्टि-आस्रव तथा अविदचास्रव । विभं. पा. पृ.

४४८ : चतुक्कमातिकनिद्देशो, खुद्दकविभङ्गो ।

सारिपुत्रको सिंहनाद

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान जानु भएको केही छिन पछि
भिक्षुरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“आवुसो ! भगवानले जुन पहिलो प्रश्न मसँग सोध्नु भएको थियो—
त्यो मलाई थाहा थिएन^१ । त्यसैले ममा केही ढिलाइपन आएको हो ।
आवुसो ! जब भगवानले मेरो पहिलो प्रश्नको उत्तरलाई अनुमोदन
गर्नुभयो तब मलाई यस्तो लाग्यो— ‘यदि भगवानले मसँग दिनभरी नै
अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले यसको अर्थ सोध्नु भएको
भए मैले पनि भगवानलाई दिनभरी नै यसको अर्थ अन्यमन्य पदहरूले
वा अन्यमन्य पर्यायले व्याकरण गर्ने थिएँ । यदि भगवानले मसँग रातभरी
नै अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले यसको अर्थ सोध्नु भएको

-
१. यहाँ ‘पहिलो प्रश्न’ भनेको माथि पृ. १५८ को ‘प्रतित्य समुत्पाद’
शीर्षकमा लेखिएका दफा (क) का जम्मै प्रश्नहरू हुन् । सर्वप्रथम
सारिपुत्र महास्थविरले भगवानको आशय बुझ्न चाहनुहुन्थ्यो कि
भगवान कुन प्रकारको उत्तर सुन्न चाहनुहुन्छ । जब भगवानले
पहिलो प्रश्नको उत्तरलाई अनुमोदन गर्नु भई ‘साधुकार’ दिनुभयो ।
तब उहाँले भगवानको मनको आशय बुझ्नुभयो । त्यसैले उहाँले
आफूमा केही ढिलाइपन भएको कारण प्रकट गर्नु भएको हो र
भगवानको मनको आशय बुझ्न नसकेकाले ‘मलाई थाहा थिएन’
भन्ने कुरा उल्लेख भएको हो । सं. नि. अ. क. II. पृ. ४९.

भए मैले पनि भगवानलाई रातभरी नै यसको अर्थ अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले व्याकरण गर्ने थिएँ । यदि भगवानले मसँग रातदिन भरी नै,...दुइरात दुइदिनभरी नै,...तीनरात तीनदिनभरी नै,...चाररात चारदिनभरी नै,...पाँचरात पाँचदिनभरी नै,... छरात छदिनभरी नै,...सात रात सातदिनभरी नै अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले यसको अर्थ सोध्नु भएको भए मैले पनि भगवानलाई रातदिनभरी नै,...दुइरात दुइदिनभरी नै,...तीनरात तीनदिनभरी नै,...चाररात चारदिनभरी नै,...पाँच रात पाँचदिनभरी नै,... छरात छदिनभरी नै,...सातरात सातदिनभरी नै यसको अर्थ अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले व्याकरण गर्ने थिएँ ।”

सारिपुत्रले धर्मधातु सुप्रतिवेध गरेका छन्

अनि कलारक्षत्री भिक्षु आसनबाट उठी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कलारक्षत्री भिक्षुले भगवानलाई यस्तो भने—

“भन्ते ! आयुष्मान् सारिपुत्रले सिंहनाद गर्नुभयो— ‘आवुसो ! भगवानले जुन पहिलो प्रश्न मसँग सोध्नु भएको थियो— त्यो मलाई थाहा थिएन । त्यसैले ममा केही ढिलाइपन आएको हो । आवुसो ! जब भगवानले मेरो पहिलो प्रश्नको उत्तरलाई अनुमोदन गर्नुभयो तब मलाई यस्तो लाग्यो— यदि भगवानले मसँग दिनभरी नै अन्यमन्य

पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले यसको अर्थ सोध्नु भएको भए मैले पनि भगवानलाई दिनभरी नै यसको अर्थ अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले व्याकरण गर्ने थिएँ । यदि भगवानले मसँग रातभरी नै अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले यसको अर्थ सोध्नु भएको भए मैले पनि भगवानलाई रातभरी नै यसको अर्थ अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले व्याकरण गर्ने थिएँ । यदि भगवानले मसँग रातदिन भरी नै, ...दुइरात दुइदिन भरी नै, ...तीनरात तीनदिनभरी नै, ...चाररात चार दिनभरी नै, ...पाँचरात पाँचदिनभरी नै, ...छ रात छदिनभरी नै, ...सात रात सातदिनभरी नै अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले यसको अर्थ सोध्नु भएको भए मैले पनि भगवानलाई रातदिन भरी नै, ...दुइरात दुइ दिनभरी नै, ...तीनरात तीनदिनभरी नै, ...चाररात चारदिनभरी नै, ...पाँच रात पाँचदिनभरी नै, ...छरात छदिनभरी नै, ...सातरात सातदिनभरी नै यसको अर्थ अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले व्याकरण गर्ने थिएँ ।”

“हे भिक्षु ! सारिपुत्रले त्यो धर्मधातु (= धर्म विनय) लाई सुप्रतिवेध (= ज्ञान) गरिसकेका छन्, जुन धर्मधातुको सुप्रतिवेध गरि सकेको हुँदा— यदि मैले सारिपुत्रसँग दिनभरी नै अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले यसको अर्थ सोधेको भए— सारिपुत्रले पनि मलाई दिनभरी नै यसको अर्थ अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले व्याकरण गरे होलान् । यदि मैले सारिपुत्रसँग रातभरी नै अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले यसको अर्थ सोधेको भए— सारिपुत्रले पनि रातभरी नै मलाई यसको अर्थ अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले व्याकरण गरे होलान् । यदि मैले सारिपुत्रसँग रात-दिनभरी नै, ...दुइरात दुइदिनभरी नै, ...तीनरात तीनदिनभरी नै, ...

चाररात चारदिनभरी नै,...पाँचरात पाँचदिनभरी नै,...छरात छदिनभरी नै,...सातरात सातदिनभरी नै अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले यसको अर्थ सोध्नु भएको भए मैले पनि भगवानलाई रातदिनभरी नै,...दुइ रात दुइदिनभरी नै,...तीनरात तीनदिनभरी नै,...चाररात चारदिनभरी नै,...पाँचरात पाँचदिनभरी नै,... छरात छदिनभरी नै,...सातरात सात दिनभरी नै यसको अर्थ अन्यमन्य पदहरूले वा अन्यमन्य पर्यायले व्याकरण गर्ने थिएँ ।”

मूल सूत्र—

२०. आयुष्मान् महामौद्गल्यायनसँग

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् महामौद्गल्यायन राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा एकै विहारमा बस्नुभएको थियो । अनि आयुष्मान् सारिपुत्र सन्ध्यासमयमा ध्यानबाट उठी जहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनसँग सम्मोदन गर्नुभयो । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो मौद्गल्यायन ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न देखिन्छन् र तपाईंको मुखवर्ण पनि परिशुद्ध तथा उज्वल देखिन्छ ।

१. सं. नि. II. पृ. २२८: घटसुत्तं, भिक्खुसंयुत्तं; अ. क. II. पृ. १७१.

अवश्य पनि आज आयुष्मान् महामौद्गल्यायन शान्तपूर्वक विहार गर्नुभएको होला ।”

“आवुसो ! आज मैले ओलारिक (= मोटामोटी) ध्यानमा बसी दिन विताएँ । किन्तु मेरो धार्मिक वार्तालाप भएको थियो ।”

“आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको कोसँग धार्मिक वार्तालाप भएको थियो त ?”

“आवुसो ! भगवानसँग मेरो धार्मिक वार्तालाप भएको थियो ।”

“आवुसो ! अहिले त भगवान धेरै टाढा श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको छ । के आयुष्मान् महामौद्गल्यायन ऋद्धिद्वारा भगवानकहाँ पुग्नुभयो कि अथवा भगवान ऋद्धिद्वारा आयुष्मान् महामौद्गल्यायनकहाँ आउनुभयो ?”

“आवुसो ! न म ऋद्धिद्वारा भगवानकहाँ गएँ न त भगवान नै ऋद्धिद्वारा मकहाँ आउनुभयो । किन्तु जहाँ भगवान हुनुहुन्छ त्यहाँसम्म मेरो दिव्यचक्षु र दिव्यस्रोतधातु विशुद्ध छ अर्थात् त्यहाँसम्म मेरो दिव्यस्रोतधातु पुग्न सक्छ । जहाँ म छु त्यहाँसम्म भगवानको पनि दिव्यचक्षु र दिव्यस्रोतधातु विशुद्ध छ । अर्थात् त्यहाँसम्म भगवानको पनि दिव्यस्रोतधातु पुग्न सक्छ ।”

“आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको भगवानसँग कस्तो धार्मिक कथा भयो त ?”

“आवुसो ! यहाँ मैले भगवानलाई यस्तो विन्तिगरेँ— ‘भन्ते !

कसरी वा कहिलेसम्ममा वीर्यवान् हुन सक्तछ ?' यस्तो विन्ति गर्दा भगवानले मलाई यस्तो भन्नुभयो— 'मौद्गल्यायन ! यहाँ— 'चाहे मेरा छात्रा, नसाहरू तथा हाडहरू मात्रै किन बाँकी नहुनु; शरीरको मासु र रगत नै किन नसुकुन् किन्तु जो त्यो पुरुष शक्तिले, पुरुष बलले तथा पुरुष पराक्रमले प्राप्त गर्नुपर्ने हो— त्यो प्राप्त गर्नुपर्ने हो— त्यो प्राप्त नगरिकन वीर्यको बसाइ हुने छैन' भनी भिक्षुले वीर्य गर्छ। मौद्गल्यायन ! यसरी वीर्यवान् हुन्छ ।' आवुसो ! यसरी भगवानसँग मेरो धार्मिक कथा भएको थियो ।”

“आवुसो ! जस्तै हिमवत् पर्वत्राजको चारैतिर ढुंगाका गीर्खाहरू जति थुपारे पनि थोरै नै देखिन्छन् त्यस्तै आयुष्मान् महामौद्गल्यायनका अगाडि हामीहरू पनि स्याने छौं । आयुष्मान् महामौद्गल्यायन साँच्चैकै महर्दिक तथा महानुभाव सम्पन्न हुँनुहुदो रहेछ यदि चाहेको खण्डमा आयुष्मान् कल्पसम्म पनि बस्न सक्तु हुनेछ ।”

“आवुसो ! जस्तै नूनको ठूलो घडाको वरिपरि नूनका स्याना स्याना ढीकाहरू हुन्छन्— त्यस्तै आयुष्मान् सारिपुत्रका अगाडि हामीहरू छौं । आयुष्मान् सारिपुत्र त स्वयं भगवानद्वारा पनि अनेक प्रकारले प्रशंसित तथा वर्णित हुनुहुन्छ—

सारिपुत्रोव पञ्चाय, सीलेन उपसमेन च ।

योपि पारङ्गतो^१ भिक्षु, एतावपरमो^२ सिया^३ति ।”

१. स्याममा: 'पारगतो'

२. स्याममा: 'एव सो परमो'; रोमनमा: 'एसो परमो' ।

अर्थ—

“जुन भिक्षुहरू प्रज्ञाद्वारा तथा उपशमद्वारा पारङ्गत भए— तिनीहरू मध्येमा सारिपुत्र नै सर्वश्रेष्ठ छन् ।”

यसरी ती उभय महापुरुष (= नाग) हरूले अन्योन्य सुभाषित र सुकथाको अनुमोदन गर्नुभयो ।

मूल सूत्र—

२१. यमक भिक्षुको गलत धारणा

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यस समय यमक नामक भिक्षुको यस्तो गलत धारणा उत्पन्न भएको थियो—

“भगवानले— ‘क्षीणास्रवी भिक्षु शरीर छाडेपछि उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ तथा मरण पछि हुन्न’ भन्ने धर्मोपदेश गर्नुभएको कुरा मलाई थाहा छ’ ।”

Dhamma.Digital

केही भिक्षुको यमक भिक्षुको यस्तो गलत धारणा उत्पन्न भएको छ भन्ने कुरा सुने— “भगवानले— ‘क्षीणास्रवी भिक्षु शरीर छाडेपछि उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ तथा मरण पछि हुन्न’ भन्ने धर्मोपदेश गर्नु भएको कुरा मलाई थाहा छ ।”

अनि ती भिक्षुहरू जहाँ आयुष्मान् यमक हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् यमकसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुरा-

१. सं. नि. II. पृ. ३३१ : यमकसुत्तं, खन्धसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. २२६.

कानी सिद्धिए पछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् यमकलाई यस्तो भने—

“आवुसो यमक ! साँच्चै हो के तपाईंमा यस्तो गलत धारणा उत्पन्न भएको छ— ‘भगवानले— क्षीणास्रवी भिक्षु शरीर छाडेपछि उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ तथा मरण पछि हुन्न’ भन्ने धर्मोपदेश गर्नु भएको कुरा तपाईंलाई थाहा छ ?”

“आवुसो ! हो । भगवानले त्यस्तो धर्मोपदेश गर्नुभएको मलाई थाहा छ कि— ‘क्षीणास्रवी भिक्षु शरीर छाडेपछि उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ तथा मरण पछि हुन्न ।”

“आवुसो यमक ! यस्तो नभन्नुहोस, भगवानलाई भूटो आरोप लगाउनु राम्रो होइन । भगवानले यस्तो बताउनु हुने छैन कि— ‘क्षीणास्रवी भिक्षु शरीर छाडेपछि उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ तथा मरण पछि हुन्न’ ।”

ती भिक्षुहरूले यस्तोभन्दा पनि आयुष्मान् यमकले आफ्नो गलत धारणालाई त्यसैगरी दृढताका साथ लिई त्यही आग्रहमै बसेर यस्तो भने— “भगवानले— ‘क्षीणास्रवी भिक्षु शरीर छाडेपछि उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ तथा मरण पछि हुन्न’ भन्ने धर्मोपदेश गर्नुभएको कुरा मलाई थाहा छ ।”

जब ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् यमकलाई त्यो गलत धारणाबाट हटाउन सकेनन् तब ती भिक्षुहरू आसनबाट उठी जहाँ आयुष्मान्

सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो निवेदन गरे—

“आवुसो सारिपुत्र ! यमक भन्ने भिक्षुमा यस्तो गलत धारणा उत्पन्न भएको छ कि— ‘भगवानले— ‘क्षीणास्रवी भिक्षु शरीर छाडेपछि उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ, तथा मरण पछि हुन्न’ भन्ने धर्मोपदेश गर्नुभएको मलाई थाहा छ ।’ अतएव आयुष्मान् सारिपुत्र यमक भिक्षुकहाँ अनुकम्पापूर्वक जानुभए वेश हुने थियो ।”

आयुष्मान् सारिपुत्रले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र संध्यासमयमा ध्यानवाट उठी जहाँ आयुष्मान् यमक हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् यमकसँग सम्मोदन गर्नुभयो । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिए पछि एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् यमकलाई यसो भन्नुभयो—

“आवुसो यमक ! साँच्चै हो के तपाईंको त्यस्तो गलत धारणा उत्पन्न भएको छ— ‘भगवानले— ‘क्षीणास्रवी भिक्षु शरीर छाडेपछि उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ, तथा मरण पछि हुन्न’ भन्ने धर्मोपदेश गर्नुभएको तपाईंलाई थाहा छ ?”

“आवुसो ! हो । भगवानले त्यस्तो धर्मोपदेश गर्नुभएको मलाई थाहा छ कि— ‘क्षीणास्रवी भिक्षु शरीर छाडेपछि उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ, तथा मरण पछि हुन्न’ ।”

सारिपुत्र महास्थविरको प्रश्न

(क) “आवुसो यमक ! के ठान्नुहुन्छ नि, रूप नित्य हो कि अनित्य हो त ?”

“अनित्य हो, आवुसो !”

“आवुसो यमक ! वेदना,...संज्ञा,...संस्कार,...विज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?”

“अनित्य हो, आवुसो !”

“आवुसो ! त्यसो हुनाले नै जुनसुकै रूप भएपनि— चाहे त्यो अतीत-अनागत-वर्तमानको होस्, चाहे त्यो भित्री वा बाहिरी होस्, चाहे त्यो स्थूल, सूक्ष्म हीन वा प्रणीत होस् र चाहे टाढा वा नजिकका होस्— सबै रूपहरू— ‘न त्यो मेरो हो न त्यो महुँ न त्यो मेरा आत्मा हो’ भनी यस प्रकार यथार्थत सम्पक्प्रज्ञाले हेर्न सक्नुपर्छ । जुनसुकै वेदना,... संज्ञा,...संस्कार,...तथा विज्ञान भए पनि— चाहे त्यो अतीत-अनागत-वर्तमानको होस्,...चाहे टाढा वा नजिकको होस्— सबै विज्ञानहरू— ‘न त्यो मेरो हो न त्यो म हुँ न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी यस प्रकार यथार्थत सम्पक्प्रज्ञाले हेर्न सक्नुपर्छ ।”

“आवुसो ! यसरी हेर्ने श्रुतवान् आर्यश्रावक रूपबाट पनि निर्वेद हुन्छ, वेदनाबाट पनि निर्वेद हुन्छ, संज्ञाबाट पनि निर्वेद हुन्छ, संस्कारबाट पनि निर्वेद हुन्छ र विज्ञानबाट पनि निर्वेद हुन्छ । निर्वेद भएपछि विरक्त हुन्छ, विरक्त भएपछि विमुक्त हुन्छ र विमुक्त भएपछि ‘विमुक्त भएँ’

भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । अनि 'जन्मक्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पुराभयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ अब उप्रान्त केही गर्नुपर्ने छैन' भन्ने पनि जान्दछ ।”

(ख) “आवुसो यमक ! के ठान्नुहुन्छ नि, रूप सत्व हो भनी देख्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! देख्दैन ।”

“वेदना सत्व हो भनी देख्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! देख्दैन ।”

“संज्ञा,...संस्कार,...विज्ञान सत्व हो भनी देख्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! देख्दैन ।”

(ग) “आवुसो यमक ! के ठान्नुहुन्छ नि, रूपमा सत्व छ भनी देख्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! देख्दैन ।”

“रूपबाट अलग्गै-रूपमा सत्व छ भनी देख्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! देख्दैन ।”

“वेदनामा,...संज्ञामा,...संस्कारमा,...विज्ञानमा सत्व छ भनी देख्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! देख्दैन ।”

“वेदनाबाट अलग्गै...संज्ञाबाट अलग्गै...संस्कारबाट अलग्गै...तथा विज्ञानबाट अलग्गै- विज्ञानमा सत्व छ भनी देख्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! देख्दैन ।”

(घ) “आवुसो यमक ! के ठान्नुहुन्छ नि- रूप, वेदना, संज्ञा संस्कार तथा विज्ञान सत्व हो भनी देख्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! देख्दिन ।”

(ङ) “आवुसो यमक ! के ठान्नुहुन्छ नि, जो यो अरूपी, अवेदी, असंज्ञी, असंस्कारी अथवा अविज्ञानी हो त्यो सत्व हो भनी देख्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! देख्दिन ।”

यमक भिक्षुलाई धर्मावबोध

“आवुसो यमक ! जब कि तपाईंलाई यसै जीवनमा सत्यपूर्वक स्थिरपूर्वक सत्व नै उपलब्ध भएन भने- के तपाईंले यस्तो भन्नु उचित छ त ?- ‘भगवानले त्यस्तो धर्मोपदेश गर्नुभएको मलाई थाहा छ कि- क्षीणस्रवी भिक्षु शरीर छोडेपछि उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ तथा मरण पछि हुन्न’ ।”

-
१. यमक भिक्षुले धारणालाई यसकारणले गलत भनिएको हो कि- बुद्धधर्मका दृष्टि अनुसार ‘सत्व=आत्मा’ भन्ने नै उपलब्ध हुँदैन । ‘सत्व=आत्मा’ भन्ने दृष्टि वा धारणा हुनेहरूले-‘मरणपछि हुन्छ’ भनी भन्ने भैं ‘सत्व=आत्मा’ छैन भन्ने धारणा हुनेले-‘मरणपछि सत्व हुन्न, उच्छिन्न हुन्छ’ भन्ने आदि कुरा भन्दछन् । तर बुद्ध-

“आवुसो सारिपुत्र ! अधि म अविदर्शी भएकोले ममा त्यो गलत धारणा थियो । अब आयुष्मान् सारिपुत्रको यो धर्मदेशना सुनेर जुन त्यो मेरो गलत धारणा हो त्यो प्रहीण भयो । धर्म पनि मैले अबबोध गरें ।”

“आवुसो यमक ! यदि तपाईंसँग कसैले यस्तो सोधेमा— ‘आवुसो यमक ! जो त्यो अरहन्त क्षीणास्रवी हो उसको शरीर छाडी मरण पछि के हुन्छ ?’ आवुसो यमक ! यस्तो सोध्दा तपाईंले कस्तो जवाफ दिनुहुने छ नि ?”

“आवुसो ! यदि मसँग कसैले यस्तो सोधेमा— ‘आवुसो यमक ! जो त्यो अरहन्त क्षीणास्रवी हो उसको शरीर छाडी मृत्युपछि के हुन्छ ?’ आवुसो ! यस्तो सोध्दा जवाफ दिनेछु— ‘आवुसो ! रूप अनित्य हो जो अनित्य हो त्यो दुःख हो जो दुःख हो त्यो निरोध भयो र त्यसको अन्तर्धान भयो । वेदना अनित्य हो, ...संज्ञा अनित्य हो, ...संस्कार अनित्य हो, ...विज्ञान अनित्य हो, जो अनित्य हो त्यो दुःख हो, जो दुःख हो त्यो निरोध भयो र त्यसको अन्तर्धान भयो ।’

“आवुसो ! यस्तो सोध्दा यस्तो जवाफ दिनेछु ।”

धर्मको दृष्टिकोण अनुरूप यस्तोभन्दा पनि मिथ्यादृष्टिमा नै अन्तर्गत हुनजान्छ । अतएव ‘संस्कार उत्पन्न हुन्छ, निरोध हुन्छ र पुनः हुन्छ’ इत्यादि भन्नुमा आपत्ति छैन र यस्तो भन्दा कुनै प्रकारका मिथ्यादृष्टि अन्तर्गत पनि नहुने भएकोले यही नै बुद्धदर्शन अनुरूप भएको हुन्छ ।
सं. नि. अ. क. II. पृ. २२६.

बधकको उपमा

“आवुसो यमक ! साधु, साधु !! अब यसै अर्थको बढी जानकारिको लागि (= स्पष्टिकरणको लागि) तपाईंलाई उपमा बताउने छु । आवुसो यमक ! भनौं कि यहाँ एक धनी महाधनी महाभोगी गृहपति वा गृहपतिपुत्र छ । ऊ आरक्षा सम्पन्न छ । उसको अनर्थ, अहित, विनाश तथा ज्यान लिन चाहने कोइ एक पुरुष छ । उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘यो गृहपति वा गृहपतिपुत्र धनी महाधनी महाभोगी छ । ऊ आरक्षा सम्पन्न छ । जबर्जस्ती गरी उसको ज्यान लिन सक्ने छैन । अतः उसको घरमा घुसी क्रमशः उसको ज्यान किन नलेऊँ ।’ यति विचार गरी ऊ त्यो गृहपति वा गृहपति पुत्रकहाँ गई यसो भन्छ— ‘भन्ते ! म तपाईंको उपस्थान गर्नेछु ।’ अनि त्यो गृहपति वा गृहपति पुत्रले उसलाई उपस्थान गर्न लगाउँछ । अनि अधि उठ्ने, पछि सुत्ने, के गर्नुपर्छ भनी सोध्पूछ, गर्ने तथा मनपर्ने गरी प्रियवादी भई उसले उपस्थान (= सेवाटहल) गर्छ । गृहपति वा गृहपति पुत्रको उसमाथि यस्तो बिध्न विश्वास हुन्छ कि— उसको (उपस्थापकको) बारेमा कुनै साथी मित्रहरूले सुनाएको कुनै पनि कुरा विश्वास गर्दैन । आवुसो ! अनि जब उसलाई (= उपस्थापकलाई) यस्तो लाग्छ— ‘अब भने गृहपति वा गृहपतिपुत्रले ममाथि ठूलो विश्वास राख्दछ ।’ तब उसले एकान्तमा पारी धार भएको शस्त्रले त्यसको ज्यान लिन्छ ।”

“आवुसो यमक ! के भन्नुहुन्छ त ? जहिले गृहपति वा गृहपतिपुत्रकहाँ गई उसले यस्तो भन्यो— ‘भन्ते ! म तपाईंको उपस्थान

गर्नेछु उहिले पनि ऊ बधक नै थियो । बधक भएर पनि त्यसले उसलाई 'बधक' भनी जान्न सकेन । जहिले ऊ अधि उठ्ने पछि सुत्ने के गर्नुपर्छ भनी सोध्पूछ गर्ने र मनपर्ने गरी प्रियवादीभई उसले उपस्थान गऱ्यो उहिले पनि ऊ बधक नै थियो । बधक भएर पनि त्यसले उसलाई 'बधक' भनी जान्न सकेन । जब उसले एकान्तमा पारी धार भएको शस्त्रले त्यसको ज्यान लियो उहिले पनि ऊ बधक नै थियो । बधक भएर पनि त्यसले उसलाई 'बधक' भनी जान्न सकेन होइन त ?”

“आवुसो ! हो ।”

अश्रुतवान्ले 'रूप' आत्मा भनी ठान्दछ

१- “आवुसो ! त्यस्तै आर्यहरूलाई नदेख्ने, आर्य-धर्ममा दक्षता नहुने, आर्य-धर्ममा अविनीत हुने; सत्पुरुषहरूलाई नदेख्ने, सत्पुरुष धर्ममा दक्षता नहुने तथा सत्पुरुष धर्ममा अविनीत हुने अश्रुतवान् पृथक्जनले— (१) रूपलाई आफू (= आत्मा) भनी देख्दछ अथवा (२) रूपत्वलाई आफू भनी देख्दछ वा (३) आफूमा रूप देख्दछ अथवा (४) रूपमा आफूलाई देख्दछ । वेदनालाई...संज्ञालाई...संस्कारलाई तथा (१) विज्ञानलाई आफू भनी देख्दछ वा (२) विज्ञानत्वलाई आफू भनी देख्दछ वा (३) आफूमा विज्ञान देख्दछ अथवा (४) विज्ञानमा आफूलाई देख्दछ ।”

२- “उसले (१) अनित्य-रूपलाई 'अनित्य-रूप हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (२) अनित्य-वेदनालाई 'अनित्य-वेदना हो' भनी

यथार्थत जान्दैन । (३) अनित्य-संज्ञालाई 'अनित्य-संज्ञा हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (४) अनित्य-संस्कारलाई 'अनित्य-संस्कार हो' भनी यथार्थत जान्दैन तथा (५) अनित्य-विज्ञानलाई 'अनित्य-विज्ञान हो' भनी यथार्थत जान्दैन ।”

३- “उसले (१) दुःख रूपलाई 'दुःख-रूप हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (२) दुःख वेदनालाई 'दुःख वेदना हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (३) दुःख-संज्ञालाई 'दुःख-संज्ञा हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (४) दुःख-संस्कारलाई 'दुःख-संस्कार हो' भनी यथार्थत जान्दैन तथा (५) दुःख-विज्ञानलाई 'दुःख-विज्ञान हो' भनी यथार्थत जान्दैन ।”

४- “उसले (१) अनात्म-रूपलाई 'अनात्म-रूप हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (२) अनात्म-वेदनालाई 'अनात्म-वेदना हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (३) अनात्म-संज्ञालाई 'अनात्म-संज्ञा हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (४) अनात्म-संस्कारलाई 'अनात्म-संस्कार हो' भनी यथार्थत जान्दैन तथा (५) अनात्म-विज्ञानलाई 'अनात्म विज्ञान हो' भनी यथार्थत जान्दैन ।”

५- “उसले (१) संस्कारित-रूपलाई 'संस्कारित रूप हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (२) संस्कारित-वेदनालाई 'संस्कारित-वेदना हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (३) संस्कारित-संज्ञालाई 'संस्कारित-संज्ञा हो' भनी यथार्थत जान्दैन । (४) संस्कारित-संस्कारलाई 'संस्कारित-संस्कार हो' भनी यथार्थत जान्दैन तथा (५) संस्कारित-विज्ञानलाई 'संस्कारित विज्ञान हो' भनी यथार्थत जान्दैन ।”

६- “उसले (१) बधक-रूपलाई ‘बधक रूप हो’ भनी यथार्थत जान्दैन । (२) बधक-वेदनालाई ‘बधक-वेदना हो’ भनी यथार्थत जान्दैन । (३) बधक-संज्ञालाई ‘बधक-संज्ञा हो’ भनी यथार्थत जान्दैन । (४) बधक-संस्कारलाई ‘बधक-संस्कार हो’ भनी यथार्थत जान्दैन तथा (५) बधक-विज्ञानलाई ‘बधक विज्ञान हो’ भनी यथार्थत जान्दैन ।”

७- “ऊ (१) रूपलाई ‘आत्मा हो’ भन्नेतिर लाग्छ, उपादान गर्छ र निश्चिन्त रहन्छ । (२) वेदनालाई... (३) संज्ञालाई... (४) संस्कारलाई... तथा (५) विज्ञानलाई ‘आत्मा हो’ भन्नेतिर लाग्छ, उपादान गर्छ र निश्चिन्त रहन्छ ।”

“यसरी यो पञ्चोपादानस्कन्धलाई (दृष्टिद्वारा) ग्रहण गर्दा उपादान गर्दा दीर्घकालसम्म उसको अहित र दुःख हुन्छ ।”

श्रुतवान्ले ‘आत्मा हो’ भन्ने ठान्दैन

१- “आवुसो ! तर आर्यहरूलाई देख्ने, आर्यधर्ममा दक्षता हुने, आर्यधर्ममा विनीत हुने; सत्पुरुषहरूलाई देख्ने, सत्पुरुष धर्ममा दक्षता हुने, सत्पुरुष धर्ममा विनीत हुने श्रुतवान् आर्यश्रावले- (१) रूपलाई आफू (= आत्मा) भनी देख्दैन वा (२) रूपत्वलाई आफू भनी देख्दैन वा (३) आफूमा रूप देख्दैन अथवा (४) रूपमा आफूलाई देख्दैन । वेदनालाई... संज्ञालाई... संस्कारलाई... तथा (१) विज्ञानलाई आफू भनी देख्दैन वा (२) विज्ञानत्वलाई आफू भनी देख्दैन वा (३) आफूमा विज्ञान देख्दैन अथवा (४) विज्ञानमा आफूलाई देख्दैन ।”

२- “उसले (१) अनित्य-रूपलाई ‘अनित्य-रूप हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (२) अनित्य-वेदनालाई ‘अनित्य-वेदना हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (३) अनित्य-संज्ञालाई ‘अनित्य-संज्ञा हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (४) अनित्य-संस्कारलाई ‘अनित्य-संस्कार हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, तथा (५) अनित्य-विज्ञानलाई ‘अनित्य-विज्ञान हो’ भनी यथार्थत जान्दछ ।”

३- “उसले (१) दुःख-रूपलाई ‘दुःख-रूप हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (२) दुःख-वेदनालाई ‘दुःख-वेदना हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (३) दुःख-संज्ञालाई ‘दुःख-संज्ञा हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (४) दुःख-संस्कारलाई ‘दुःख-संस्कार हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, तथा (५) दुःख-विज्ञानलाई ‘दुःख-विज्ञान हो’ भनी यथार्थत जान्दछ ।”

४- “उसले (१) अनात्म-रूपलाई ‘अनात्म-रूप हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (२) अनात्म-वेदनालाई ‘अनात्म-वेदना हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (३) अनात्म-संज्ञालाई ‘अनात्म-संज्ञा हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (४) अनात्म-संस्कारलाई ‘अनात्म-संस्कार हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, तथा (५) अनात्म-विज्ञानलाई ‘अनात्म-विज्ञान हो’ भनी यथार्थत जान्दछ ।”

५- “उसले (१) संस्कारित-रूपलाई ‘संस्कारित-रूप हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (२) संस्कारित-वेदनालाई ‘संस्कारित-वेदना हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (३) संस्कारित-संज्ञालाई ‘संस्कारित-संज्ञा हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । (४) संस्कारित-संस्कारलाई ‘संस्कारित-संस्कार

हो' भनी यथार्थत जान्दछ, तथा (५) संस्कारित-विज्ञानलाई 'संस्कारित-विज्ञान हो' भनी यथार्थत जान्दछ ।”

६- “उसले (१) बधक-रूपलाई 'बधक-रूप हो' भनी यथार्थत जान्दछ । (२) बधक-वेदनालाई 'बधक-वेदना हो' भनी यथार्थत जान्दछ । (३) बधक-संज्ञालाई 'बधक-संज्ञा हो' भनी यथार्थत जान्दछ । (४) बधक-संस्कारलाई 'बधक-संस्कार हो' भनी यथार्थत जान्दछ तथा (५) बधक-विज्ञानलाई 'बधक-विज्ञान हो' भनी यथार्थत जान्दछ ।”

७- “ऊ (१) रूपलाई 'आत्मा हो' भन्नेतिर लाग्दैन, उपादान गर्दैन निश्चिन्त हुँदैन । (२) वेदनालाई... (३) संज्ञालाई... (४) संस्कारलाई... तथा (५) विज्ञानलाई 'आत्मा हो' भन्नेतिर लाग्दैन, उपादान गर्दैन निश्चिन्त हुँदैन ।”

“यसरी यो पञ्चोपादानस्कन्धलाई (दृष्टिद्वारा) ग्रहण नगर्दा उपादान नगर्दा दीर्घकालसम्म उसको हित र सुःख हुन्छ ।”

“आवुसो सारिपुत्र ! जसको- आयुष्मान्हरू जस्ता अनुकम्पिक, अर्थकामी, ओवादक (= अर्तिबुद्धि दिने) र अनुसासिक सब्रह्मचारीहरू हुन्छन्- त्यसको यस्तै हुन्छ ।”

“आयुष्मान् सारिपुत्रको यो धर्मोपदेश सुनेर उपादान रहित आस्रवहरूबाट मेरो चित्त पनि विमुक्त भयो ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

२२. प्रथमध्यानमा बस्छु

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरी पात्रचीवर ग्रहण गरी भिक्षाटनको निमित्त श्रावस्तीमा जानुभयो । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरिसक्नु भएपछि भोजनोपरान्त दिवाविहारको लागि जहाँ अन्धवन^२ हो त्यहाँ जानुभयो ।

१. सं. नि. II. पृ. ४५० : विवेकजसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं, अ.क. II.पृ. २५२

२. यो 'अन्धवन' भन्ने जङ्गल श्रावस्तीको दक्षिण भागमा पर्दछ र श्रावस्तीदेखि करिब एक गाउत जति टाढा पर्छ । यो जङ्गल आरक्षा सम्पन्न थियो । एकान्तमा बस्न चाहने भिक्षु-भिक्षुणीहरू त्यस जङ्गलमा दिवा-विहारको निमित्त जाने गर्छन् । सं. नि. अ. क. I. पृ. १४८: आलविकासुत्तवण्णना, भिक्खुनीसंयुत्तं ।

यस जङ्गललाई किन अन्धवन भनिएको हो भन्ने बारेमा सबै कुरा लेखकको बु. श्रावि. च. पृ. २६७ उत्पलवर्णा कथामा हेर्नु ।

त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र संध्यासमयमा ध्यानबाट उठी जहाँ अनार्थपिण्डकको जेतवनाराम हो त्यहाँ जानुभयो । आयुष्मान् आनन्दले टाढैदेखि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आइरहनु भएको देख्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो सारिपुत्र ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न देखिन्छन् । तपाईंको मुखवर्ण पनि परिशुद्ध तथा उज्वल देखिन्छ । आयुष्मान् सारिपुत्र आज कुनचाहिं ध्यानमा विहार गर्नुभयो नि ?”

“आवुसो ! कामनारहित अकुशलरहित सवितर्क-सविचार समाधिज प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यानमा समाधिष्ठ भई आज मैले विहार गरेँ । आवुसो ! त्यो ध्यान (त्यो ध्यानमा बस्दा) न मलाई यस्तो लाग्छ— ‘म प्रथमध्यानमा बसेको छु, म प्रथमध्यानमा समाधिष्ठ छु अथवा म प्रथमध्यानबाट उठेँ ।’— यस्तो पनि मलाई लाग्दैन ।”

“आयुष्मान् सारिपुत्रको अहंकार ममंकार मानानुशय सबै धेरै दिनदेखि राम्रैसँग समुच्छेद भइ नै सकेको छ त्यसैले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तै नलागेको— ‘म प्रथमध्यानमा बसेको छु, म प्रथमध्यानमा समाधिष्ठ छु अथवा म प्रथमध्यानबाट उठेँ’ इत्यादि ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

२३. द्वितीयध्यानमा बस्थु

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरी पात्रचीवर ग्रहण गरी भिक्षाटनकोनिमित्त श्रावस्तीमा जानुभयो । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरिसक्नु भएपछि भोजनोपरान्त दिवाविहारको लागि जहाँ अन्धवन हो त्यहाँ जानुभयो ।

त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र संध्यासमयमा ध्यानबाट उठी जहाँ अनाथपिण्डिकको जेतवनाराम हो त्यहाँ जानुभयो । आयुष्मान् आनन्दले टाढैदेखि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आइरहनु भएको देख्नु भयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

---

१. सं. नि. II. पृ. ४५० : अवितक्कसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं ।

“आवुसो सारिपुत्र ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न देखिन्छन्। तपाईंको मुखवर्ण पनि परिशुद्ध तथा उज्वल देखिन्छ। आयुष्मान् सारिपुत्र आज कुनचाहिं ध्यानमा विहार गर्नुभयो नि ?”

“आवुसो ! विवर्तक-विचारलाई शान्तगरी अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्रगरी विवर्तक-विचार रहित समाधिज प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यानमा समाधिष्ठ भई आज मैले विहार गरें। आवुसो ! त्यो ध्यान (त्यो ध्यान बस्दा) न मलाई यस्तो लाग्छ— ‘म द्वितीयध्यानमा बसेको छु, म द्वितीयध्यानमा समाधिष्ठ छु अथवा म द्वितीयध्यानबाट उठें।’— यस्तो पनि मलाई लाग्दैन।”

“आयुष्मान् सारिपुत्रको अहंकार ममंकार मानानुशय सबै धेरै दिनदेखि राम्रैसँग समुच्छेद भइ नै सकेको छ त्यसैले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो नलागेको— ‘म द्वितीयध्यानमा बसेको छु, म द्वितीयध्यानमा समाधिष्ठ छु अथवा म द्वितीयध्यानबाट उठें’ इत्यादि।

X

X

X

मूल सूत्र—

२४. तृतीयध्यानमा बस्छु

श्रावस्ती निदान^१ ।...

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र संध्यासमयमा ध्यानवाट उठी जहाँ अनाथपिण्डिकको जेतवनाराम हो त्यहाँ जानुभयो । आयुष्मान् आनन्दले टाढैदेखि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आइरहनु भएको देख्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

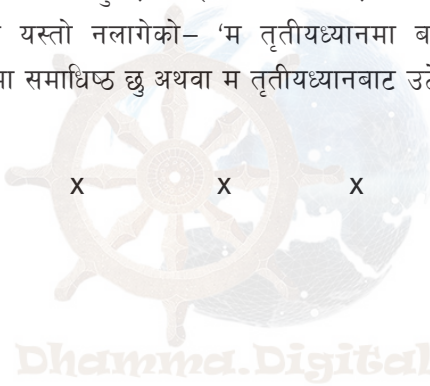
“आवुसो सारिपुत्र ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न देखिन्छन् । तपाईंको मुखवर्ण पनि परिशुद्ध तथा उज्वल देखिन्छ । आयुष्मान् सारिपुत्र आज कुनचाहिं ध्यानमा विहार गर्नुभयो नि ?”

“आवुसो ! प्रीति पनि रहित उपेक्षी भई स्मृतिसम्प्रजन्य भई कायद्वारा सुख पनि अनुभव हुने— जसलाई ‘उपेक्षी स्मृतिमान् सुख विहारी’ भनी आर्यहरू भन्दछन्— त्यस्तो तृतीयध्यानमा समाधिष्ठ

१. सं. नि. II. पृ. ४५१ : पीतिसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं ।

भई आज मैले विहार गरें । आवुसो ! त्यो ध्यान (त्यो ध्यानमा बस्दा) न मलाई यस्तो लाग्छ- ‘म तृतीयध्यानमा बसेको छु, म तृतीयध्यानमा समाधिष्ठ छु अथवा म तृतीयध्यानबाट उठें ।’- यस्तो पनि मलाई लाग्दैन ।”

“आयुष्मान् सारिपुत्रको अहंकार ममंकार मानानुशय सबै धेरै दिनदेखि राम्रैसँग समुच्छेद भइ नै सकेको छ त्यसैले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो नलागेको- ‘म तृतीयध्यानमा बसेको छु, म तृतीयध्यानमा समाधिष्ठ छु अथवा म तृतीयध्यानबाट उठें’ इत्यादि ।”

मूल सूत्र—

२५. चतुर्थध्यानमा बस्थु

श्रावस्ती निदान^१ ।...

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र संध्यासमयमा ध्यानवाट उठी जहाँ अनाथपिण्डकको जेतवनाराम हो त्यहाँ जानुभयो । आयुष्मान् आनन्दले टाढैदेखि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आइरहनु भएको देख्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो सारिपुत्र ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न देखिन्छन् । तपाईंको मुखवर्ण पनि परिशुद्ध तथा उज्वल देखिन्छ । आयुष्मान् सारिपुत्र आज कुनचाहिं ध्यानमा विहार गर्नुभयो नि ?”

“आवुसो ! सौमनस्य-दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्तगरी सुख र दुःखलाई पनि त्यागी— सुख र दुःख नभएको— स्मृति तथा उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यानमा समाधिष्ठ भई आज मैले विहार गरें ।

---

१. सं. नि. II. पृ. ४५१ : उपेक्खासुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं ।

“आवुसो ! त्यो ध्यान (त्यो ध्यानमा बस्दा) न मलाई यस्तो लाग्छ— ‘म चतुर्थध्यानमा बसेको छु, म चतुर्थध्यानमा समाधिष्ठ छु अथवा म चतुर्थध्यानबाट उठें ।’— यस्तो पनि मलाई लाग्दैन ।”

“आयुष्मान् सारिपुत्रको अहंकार ममंकार मानानुशय सबै धेरै दिनदेखि राम्रैसँग समुच्छेद भइ नै सकेको छ, त्यसैले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो नलागेको— ‘म चतुर्थध्यानमा बसेको छु, म चतुर्थध्यानमा समाधिष्ठ छु अथवा म चतुर्थध्यानबाट उठें’ इत्यादि ।”

मूल सूत्र—

२६. आकाशानन्त्यायतनमा बस्छु

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरी पात्रचीवर ग्रहणगरी भिक्षाटनकोनिमित्त श्रावस्तीमा जानुभयो । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरिसक्नु भएपछि, भोजनोपरान्त दिवाविहारको लागि जहाँ अन्धवन हो त्यहाँ जानुभयो ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र संध्यासमयमा ध्यानबाट उठी जहाँ अनाथपिण्डिकको जेतवनाराम हो त्यहाँ जानुभयो । आयुष्मान् आनन्दले टाढैदेखि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आइरहनु भएको देख्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

---

१. सं. नि. II. पृ. ४५२ : आकासानञ्चायतनसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं ।

“आवुसो सारिपुत्र ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न देखिन्छन् । तपाईंको मुखवर्ण पनि अति परिशुद्ध तथा उज्वल देखिन्छ । आयुष्मान् सारिपुत्र आज कुनचाहिं ध्यानमा विहार गर्नुभयो नि ?”

“आवुसो ! सर्वतो रूपसंज्ञालाई समतिक्रमगरी प्रतिघ (=मानसिक द्वेषभाव) संज्ञालाई अन्तगरी नानात्वसंज्ञालाई मनन नगरी— ‘अनन्त आकाश हो’ भनी आकाशानन्त्यायतन (ध्यान) मा बसी आज मैले विहार गरें । आवुसो ! त्यो ध्यान (त्यस समाधिमा बस्दा) न मलाई यस्तो लाग्छ— ‘म आकाशानन्त्यायतन (समाधि) मा बसेको छु, म आकाशानन्त्यायतनमा समाधिष्ठ छु अथवा म आकाशानन्त्यायतनबाट उठें ।’— यस्तो पनि मलाई लाग्दैन ।”

“आयुष्मान् सारिपुत्रको अहंकार ममंकार मानानुशय सबै धेरै दिनदेखि राम्रैसँग समुच्छेड भइ नै सकेको छ, त्यसैले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो नलागेको— ‘म आकाशानन्त्यायतनमा बसेको छु, म आकाशानन्त्यायतनमा समाधिष्ठ छु अथवा म आकाशानन्त्यायतनबाट उठें’ इत्यादि ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

२७. विज्ञानन्त्यायतनमा बस्यु

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।...

अनि आयुष्मान् आनन्दले टाढैदेखि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आइरहनुभएको देख्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो सारिपुत्र ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न देखिन्छन्, तपाईंको मुखवर्ण पनि अति परिशुद्ध तथा उज्वल देखिन्छ । आयुष्मान् सारिपुत्रले आज कुनचाहिं ध्यानमा विहार गर्नुभयो नि ?”

“ आवुसो ! सर्वतो आकाशानन्त्यायतनलाई समतिक्रमण गरी विज्ञानन्त्यायतन (समाधि) मा बसी आज मैले विहार गरें । आवुसो ! त्यो ध्यान न मलाई यस्तो लाग्छ— ‘म विज्ञानन्त्यायतन

---

१. सं. नि. II. पृ. ४५२ : विज्ञानञ्चायतनसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं ।

(समाधि) मा बसेको छु, म विज्ञानन्त्यायतनमा समाधिष्ठ छु अथवा म विज्ञानन्त्यायतनबाट उठें ।’- यस्तो पनि मलाई लाग्दैन ।”

“आयुष्मान् सारिपुत्रको अहंकार ममंकार मानानुशय सबै धेरै दिनदेखि राम्रैसँग समुच्छेद भइ नै सकेको छ; त्यसैले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो नलागेको- ‘म विज्ञानन्त्यायतनमा बसेको छु, म विज्ञानन्त्यायतनमा समाधिष्ठ छु अथवा म विज्ञानन्त्यायतनबाट उठें’ इत्यादि ।”

मूल सूत्र—

२८. आकिञ्चन्यायतनमा बसू

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।...

अनि आयुष्मान् आनन्दले टाढैदेखि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आइरहनुभएको देख्नुभयो । त्यसपछि, आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

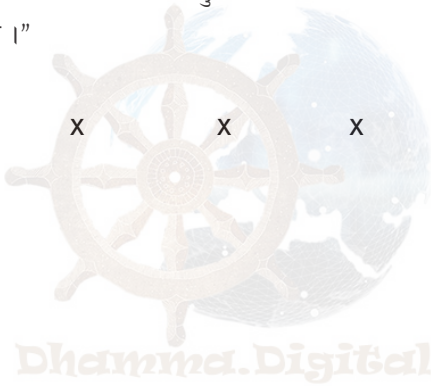
“आवुसो सारिपुत्र ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न देखिन्छन्, तपाईंको मुखवर्ण पनि अति परिशुद्ध तथा उज्वल देखिन्छ । आयुष्मान् सारिपुत्रले आज कुनचाहिं ध्यानमा विहार गर्नुभयो नि ?”

“ आवुसो ! सर्वतो विज्ञानन्त्यायतनलाई समतिक्रमण गरी ‘केही छैन’ भनी आकिञ्चन्यायतन (समाधि) मा बसी आज मैले विहार गरें । आवुसो ! न मलाई त्यो (ध्यान) यस्तो लाग्छ— ‘म आकिञ्चन्यायतन (समाधि) मा बसेको छु, म आकिञ्चन्यायतनमा

१. सं. नि. II. पृ. ४५२ : आकिञ्चन्यायतनसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं ।

समाधिष्ठ छु अथवा म आकिञ्चन्यायतनबाट उठें ।’- यस्तो पनि मलाई लाग्दैन ।”

“आयुष्मान् सारिपुत्रको अहंकार ममंकार मानानुशय सबै धेरै दिनदेखि राम्रैसँग समुच्छेद भइ नै सकेको छ; त्यसैले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो नलागेको- ‘म आकिञ्चन्यायतनमा बसेको छु, म आकिञ्चन्यायतनमा समाधिष्ठ छु अथवा म आकिञ्चन्यायतन- बाट उठें’ इत्यादि ।”

मूल सूत्र—

२९. नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा बस्थु

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।...

अनि आयुष्मान् आनन्दले टाढैदेखि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आइरहनुभएको देख्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो सारिपुत्र ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न देखिन्छन्, तपाईंको मुखवर्ण पनि अति परिशुद्ध तथा उज्वल देखिन्छ । आयुष्मान् सारिपुत्रले आज कुनचाहिं ध्यानमा विहार गर्नुभयो नि ?”

“ आवुसो ! सर्वतो आकिञ्चन्यायतनलाई समतिक्रमण गरी नैवसंज्ञानासंज्ञायतन (ध्यान) मा बसी आज मैले विहार गरें । आवुसो ! न मलाई त्यो (ध्यान) यस्तो लाग्छ— ‘म नैवसंज्ञानासंज्ञायतन (समाधि) मा बसेको छु, म नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा समाधिष्ठ छु अथवा म नैवसंज्ञानासंज्ञायतनबाट उठें ।’— यस्तो पनि मलाई लाग्दैन ।”

१. सं. नि. II. पृ. ४५२ : नेवसञ्जानासञ्जायतनसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं ।

“आयुष्मान् सारिपुत्रको अहंकार ममंकार मानानुशय सबै धेरै दिनदेखि राम्रैसँग समुच्छेद भइ नै सकेको छ; त्यसैले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो नलागेको— ‘म नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा बसेको छु, म नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा समाधिष्ठ छु अथवा म नैवसंज्ञानासंज्ञायतनबाट उठें’ इत्यादि ।”

मूल सूत्र—

३०. निरोधसमापत्तिमा बस्छु

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।...

अनि आयुष्मान् आनन्दले टाढैदेखि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आइरहनुभएको देख्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो सारिपुत्र ! तपाईंका इन्द्रियहरू अति प्रसन्न देखिन्छन्, तपाईंको मुखवर्ण पनि अति परिशुद्ध तथा उज्वल देखिन्छ । आयुष्मान् सारिपुत्रले आज कुनचाहिं ध्यानमा विहार गर्नुभयो नि ?”

“आवुसो ! सर्वतो नैवसंज्ञासंज्ञायतनलाई समतिक्रमण गरी संज्ञावेदयितनिरोध (समापत्ति) मा बसी आज मैले विहार गरें । आवुसो ! न मलाई त्यो समापत्ति यस्तो लाग्छ— ‘म संज्ञावेदयित-निरोध (समापत्ति) मा बसेको छु, म संज्ञावेदयितनिरोधमा समाधिष्ठ छु अथवा म संज्ञावेदयितनिरोधबाट उठें ।’— यस्तो पनि मलाई लाग्दैन ।”

१. सं. नि. II. पृ. ४५३ : निरोधसमापत्तिसुत्तं, सारिपुत्तसंयुत्तं ।

“आयुष्मान् सारिपुत्रको अहंकार ममंकार मानानुशय सबै धेरै दिनदेखि राम्रैसँग समुच्छेद भइ नै सकेको छ; त्यसैले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो नलागेको— ‘म संज्ञावेदयितनिरोध (समापत्ति) मा बसेको छु, म संज्ञावेदयितनिरोधमा समाधिष्ठ छु अथवा म संज्ञावेदयित निरोधबाट उठें’ इत्यादि ।”

मूल सूत्र—

३१. आयुष्मान् सारिपुत्रसँग बस्ने भिक्षु

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।...

अनि एक भिक्षु जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सो भिक्षुले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भने—

Dhamma.Digital

“आवुसो सारिपुत्र ! सँगै बस्ने भिक्षु शिक्षा छाडी गृहस्थी भएर गए ।”

“आवुसो ! इन्द्रियसंयम नहुने, भोजनमा मात्रा-ज्ञान नहुने तथा जाग्रततामा असंलग्न हुने (भिक्षु) त्यस्तै हुन्छ । आवुसो ! इन्द्रिय संयम नहुने, भोजनमा मात्रा-ज्ञान नहुने तथा जाग्रततामा असंलग्न हुने

---

१. सं. नि. III. पृ. ९५ : सारिपुत्रसद्धिविहारिकयुत्तं, सलायतनसंयुत्तं ।

त्यो भिक्षुले जीवनभर परिपूर्णरूपले परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्न सक्ला भनी भन्ने कारण हुँदैन । आवुसो ! इन्द्रिय संयम हुने, भोजनमा मात्रा-ज्ञान हुने तथा जाग्रततामा संलग्न हुने भिक्षुले जीवनभर परिपूर्णरूपले परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्न सक्ला भनी भन्ने कारण हुन्छ ।”

“आवुसो ! कसरी भोजनमा मात्रा-ज्ञान हुन्छ भने ?— आवुसो ! यहाँ भिक्षुले रूपलाई देखेर निमित्तग्राही^१ हुन्न...^२ चक्षुरिन्द्रियलाई वशमा राख्छ । आवुसो ! यसरी इन्द्रिय संयम हुन्छ ।”

“आवुसो ! कसरी भोजनमा मात्रा-ज्ञान हुन्छ भने ?— आवुसो ! यहाँ भिक्षु प्रतिसंख्यान गरी ज्ञानपूर्वक आहार ग्रहण गर्छ...^३ निरवदचपूर्वक जीवन यापन पनि हुने छ र आरामदायी पनि । आवुसो ! यसरी भोजनमा मात्रा-ज्ञान हुन्छ ।”

आवुसो ! कसरी भिक्षु जाग्रततामा संलग्न हुन्छ भने ?— आवुसो ! यहाँ भिक्षु दिनभरी आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशुद्ध गरी चंक्रमण गरी अथवा आसनमा बसी समय बिताउँछ । रातको

१. निमित्तग्राही भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा बु. रा. भा-१ पृ. ४३८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

२. यस ठाउँका कुराहरू बु. गृ. भा-१ पृ. २५२ मा उल्लेख भएका छन् ।

३. यस ठाउँका कुराहरू बु. गृ. भा-१ पृ. २५३-५४ मा उल्लेख भएका छन्, त्यस्तै बु. प्र. भा-१ पृ. मा तथा बु. ब्रा. भा-१ पृ. २८५ र २६२ मा ।

प्रथम याममा पनि...^१ रातको अन्तिम याममा पनि...^१ आसनमा बस्छ ।
आवुसो ! यसरी जाग्रततामा संलग्न हुन्छ ।”

X

X

X

१-१. यस ठाउँका बाँकी कुराहरू बु. गृ. भा-१ पृ. २५४ मा उल्लेख भएका छन् ।

मूल सूत्र—

३२. कल्याणमित्रता

श्रावस्तीमा^१ ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो—

“भन्ते ! यी सबै ब्रह्मचर्य (= मार्गज्ञान) हरू— कल्याणमित्र, कल्याणसहायक तथा कल्याणचिन्तक कै आश्रयबाट उपलब्ध गर्न सकिन्छ ।”

“साधु ! साधु !! सारिपुत्र ! सारिपुत्र ! यी सबै ब्रह्मचर्यहरू— कल्याणमित्र, कल्याणसहायक तथा कल्याणचिन्तककै आश्रयबाट उपलब्ध गर्न सकिन्छ । सारिपुत्र ! कल्याणमित्र, कल्याणसहायक तथा

१. सं. नि. IV. पृ. ५ सारिपुत्तसुत्तं, मग्गसुत्तं, अ. क. III. पृ. १०९

कल्याणचिन्तक भिक्षुले नै आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको भाविता गर्नेछ, आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको बहुलिकृत गर्नेछ, भन्ने आशा लिन सकिन्छ । **सारिपुत्र !** कसरी कल्याणमित्र, कल्याणसहायक तथा कल्याणचिन्तक भिक्षुले आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको बहुलिकृत गर्छ भने ?- **सारिपुत्र !** यहाँ भिक्षुले विवेक निश्चित, वैराग्य निश्चित, निरोध निश्चित तथा उत्सर्ग-परिनामी सम्यक्दृष्टि, सम्यक्संकल्प, सम्यक्वाचा, सम्यक्कर्मान्त, सम्यक्आजीव, सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृति तथा सम्यक्समाधिको भाविता गर्छ र बहुलिकृत गर्छ । **सारिपुत्र !** यसरी कल्याणमित्र, कल्याणसहायक तथा कल्याणचिन्तक भिक्षुले आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको भाविता गर्छ । यसरी आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको बहुलिकृत गर्छ । **सारिपुत्र !** यस पर्यायले पनि बुझ्नुसक्नु पर्छ कि यी सबै ब्रह्मचर्यहरू- कल्याणमित्र, कल्याणसहायक तथा कल्याणचिन्तककै आश्रयबाट उपलब्ध गर्न सकिन्छ ।”

“**सारिपुत्र !** म जस्तो कल्याणमित्रकहाँ आएर जन्मिने सत्वहरू जन्मबाट परिमुक्त हुन्छन्; जराजीर्ण हुने सत्वहरू जराजीर्णताबाट परिमुक्त हुन्छन्; शोक परिदेव दुःख दौर्मनस्य हुने सत्वहरू शोक परिदेव दुःख दौर्मनस्यताबाट परिमुक्त हुन्छन् । **सारिपुत्र !** यस पर्यायले पनि बुझ्न सक्नुपर्छ कि यी सबै ब्रह्मचर्यहरू- कल्याणमित्र, कल्याणसहायक तथा कल्याणचिन्तककै आश्रयबाट उपलब्ध गर्न सकिन्छ ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

३३. सप्तबोध्यङ्ग

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “आवुसो भिक्षु हो !”

“आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो ! यी सात बोध्यङ्गहरू^२ हुन् ।

-
१. सं. नि. IV. पृ. ६७ : वत्थुसुत्तं, बोज्झङ्गसंयुत्तं; अ. क. III. पृ. १२६; पिटि. म. पा. पृ. ३७३, अ. क. पृ. ४३०.
  २. ‘बोध्यङ्ग’ शब्दको विग्रह हो—बोधि + अङ्ग = बोध्यङ्ग । ‘सम्बोध्यङ्ग’ को शब्दार्थ हो—राम्रो, श्रेष्ठ, उत्तम बोधिको अङ्ग = सम्बोध्यङ्ग । बोधि हुने अङ्ग भएकोले पनि बोध्यङ्ग, बोधिलाई बुझ्ने अङ्ग भएकोले पनि बोध्यङ्ग, बुझ्ने अङ्ग भएकोले पनि

कुन सात भने ?- (१) स्मृति-सम्बोध्यङ्ग^१, (२) धर्मविचय-सम्बोध्यङ्ग^२, (३) वीर्य-सम्बोध्यङ्ग^३, (४) प्रीति-सम्बोध्यङ्ग^४, (५) प्रशब्धि (= पस्सद्वि) सम्बोध्यङ्ग^५, (६) समाधिसम्बोध्यङ्ग^६, तथा (७) उपेक्षा-सम्बोध्यङ्ग^७।
आवुसो ! यीनै सात बोध्यङ्गहरू हुन् ।

बोध्यङ्ग, बुभूनसक्ने अङ्ग भएकोले पनि बोध्यङ्ग, चतुरार्यसत्यलाई बोध गर्ने अङ्ग भएकोले पनि बोध्यङ्ग भनिएको हो भन्ने आदि अनेक प्रकारले 'बोध्यङ्ग' को अर्थहरू पटि. म. पा. पृ. ३६३-७२ : वोज्झङ्ग कथामा र सम्मोहविनोदनी पृ. २१७ : वोज्झङ्गविभङ्गको अर्थवर्णनाले उल्लेख गरेका पाइन्छन् ।

१. स्मृति-सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो-स्मृतिद्वारा बोध गर्न सक्ने असल अङ्ग भएकोले-स्मृति-सम्बोध्यङ्ग भनिएको हो । यसको परिभाषा विभङ्गपालि, सुत्तन्तविभाजनीयमा यसप्रकार दिइएको छ—

“इध भिक्खु सतिमा होति परमेन सतिनेप्पक्केन समन्नागतो, चिरकतं पि चिरभासितं पि सरिता होति अनुस्सरिता-अयं वुच्चति सतिसम्बोज्झङ्गो” अर्थात्- यहाँ भिक्षु स्मृतिमान् हुन्छ, परम प्रज्ञासहित स्मृति युक्त हुन्छ, चिर-कृत चिर-भाषितलाई पनि अनुस्मरण गर्न सक्ने हुन्छ- यसैलाई स्मृति-सम्बोध्यङ्ग भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २७६ : वोज्झङ्गविभङ्गो ।

‘उपद्धानट्ठेन सतिसम्बोज्झङ्गो अभिञ्जेय्यं’ भनी पटि. म. पा. पृ. २५ मा उल्लेख भए भै स्मृतिको लक्षण हो- खडा भएर वस्तु अथवा जाग्रत भई वस्तु ।

अभिधर्म भाजनीय अनुसार यसको परिभाषा यसरी दिइएको छ—

“या सति अनुस्सति पटिस्सति सति सरणता धारणता अपिलापनता असम्मुस्सनता सति सतिन्द्रियं सतिबलं सम्मासति सतिबोज्झङ्गे मग्गङ्गं मग्गपरियापन्न— अयं वुच्चति सतिसम्बोज्झङ्गे” अर्थात्— जो स्मृति, अनुस्मृति, प्रतिस्मृति, स्मृति, स्मरण गर्ने, धारणा गर्न, नभुले, नभुले स्वभाव— स्मृति; स्मृतिइन्द्रिय, स्मृति-बल, सम्यक्-स्मृति, स्मृति-बोध्यङ्ग, मार्गाङ्ग, मार्ग-चित्त अन्तर्गत हो— यही नै ‘स्मृति-सम्बोध्यङ्ग’ हो ।”

सुत्तन्त भाजनीयमा लौकिक, लौकिक-लोकोत्तर मिश्रितरूपमा तथा अभिधर्म भाजनीयमा शुद्ध लोकोत्तरको रूपमा अर्थ प्रकाश गरिएका छन् । सम्मो. वि.पृ. २२३.

२. धर्मविचय-सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो— धर्मको खोज गर्नु र बटुल्नु । धर्मको खोज गर्नु र बटुल्नु पनि बोधिको अङ्ग भएकोले— धर्मविचय-सम्बोध्यङ्ग भनिएको हो । यसको परिभाषा यसप्रकार दिइएको छ—

“सो तथा सतो विहरन्तो तं धम्मं पञ्जाय पविचिनति पविचरति परिवीमसमापज्जति— अयं वुच्चति धम्मविचय-सम्बोज्झङ्गे ।” विभं. पा. पृ. २७६: सुत्तन्तभाजनीयं, बोज्झङ्ग-विभङ्गो । अर्थात्— ऊ त्यसरी स्मृति सम्पन्न भई विहार गरी

चतुरार्यसत्यादि तथा अनित्यादि धर्महरूको प्रज्ञाद्वारा खोज गर्छ—
यसैलाई धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग भन्दछन् । विभं. अ. क. पृ. २१९; पटि.
म. अ. क. पृ. २६४.

अभिधर्म भाजनीय अनुसार यसको परिभाषा यसप्रकार छ—

“या पञ्चा पजानना विचयो पविचयो धम्मविचयो सल्लक्खणा
उपलक्खणा पच्चुपलक्खणा पण्डिच्चं कोसल्लं नेपुञ्चं वेभव्या चिन्ता
उपपरिक्खा भूरी मेघा परिणायका विपस्सना सम्पजञ्चं पतोदो पञ्चा
पञ्चिन्द्रियं पञ्चाबलं पञ्चासत्थं पञ्चापासादो पञ्चाआलोको
पञ्चाओभासो पञ्चापज्जोतो पञ्चारतनं अमोहो धम्मविचयो सम्मादिट्ठि
धम्मविचयसम्बोज्झङ्गो मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं— अयं वुच्चति
धम्मविचयसम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा. पृ. २७९: अभिधम्म भाजनीयं,
बोज्झङ्गविभङ्गो; धम्म सं. पा. पृ. ८३. अर्थात्— जो प्रज्ञा हो, जो
राम्ररी जान्ने हो,...जो अनित्यादि लक्षणहरू जान्ने हो, जो पाण्डित्यता
हो, कौशलता हो, निपुणता हो,...उपपरीक्षा हो, महानप्रज्ञा हो, मेघा
हो, परिणामिका हो, विपश्यना सम्प्रज्ञान हो,...जो प्रज्ञेन्द्रिय हो,...प्रज्ञाबल
हो,...प्रज्ञारत्न हो, अमोह हो, धर्मको खोज हो, जो सम्यकदृष्टि हो,
जो धर्मविचयको सम्बोधि अङ्ग हो र जो मार्ग अन्तर्गत हो— त्यही नै
धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग हो । अत्थ. सा. पृ. १४६.

३. वीर्यसम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो—बोधिकोनिमित्त अङ्ग हुने वीर्य । यसको परिभाषा यसरी दिइएको छ—

“तस्स तं धम्मं पञ्चाय पविचिनतो पविचरतो परि-
वीमंसमापज्जतो आरद्धं होति विरियं असल्लीनं— अयं वुच्चति
विरियसम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा. पृ. २७६ : सुत्तन्तभाजनीयं,
बोज्झङ्गविभङ्गो । अर्थात्— उसको त्यो धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा खोज गर्दा
निरालसी भई वीर्य बलियो हुन्छ, र वीर्य परिपूर्ण हुन्छ । सम्मो. वि.
पृ. २१९; ग्रहण गर्ने लक्षणलाई वीर्य भनिएको हो भनी पटि. म. पा.
पृ. ८२ ले उल्लेख गरेको छ ।

अभिधर्म भाजनीय अनुसार—“यो चेतसिक विरिया-रम्भो
निक्कमो परक्कमो उय्यामो वायामो उस्साही उस्सोल्ही थामो धिति
असिथिलपरक्कमता अनिक्खित्त छन्दता अनिक्खित्त धुरता धुरसम्पग्गाहो
विरियं विरियिन्द्रियं विरियबलं सम्मावायामो विरियसम्बोज्झङ्गो मग्गङ्गं
मग्गपरियापन्नं— अयं वुच्चति विरियसम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा. पृ.
२७९; धम्म. सं. पा. पृ. ७९; अर्थात्— जो चेतसिक वीर्यारम्भ
हो...जो कोशिश हो, उदचम हो, व्यायाम हो, उत्साह हो, बल हो,
धर्म हो, निरालसता हो, छन्द नहटेको हो, प्राप्त गर्न पर्ने प्राप्त
नगरेसम्म प्रयत्न नछोडेको हो; वीर्य, वीर्येन्द्र, वीर्यबल हो, सम्यक
व्यायाम हो, वीर्यसम्बोध्यङ्ग हो; मार्गाङ्ग र मार्ग अन्तर्गत भएको हो—
यसैलाई वीर्यसम्बोध्यङ्ग भनिएको हो । अत्थ. सा. पृ. १४५.

४. प्रीतिसम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो- प्रीतिले युक्त सम्बोध्यङ्ग । यसको परिभाषा यसप्रकार दिइएको छ—

“आरद्वविरियस्स उप्पज्जति पीति निरामिसा-अयं वुच्चति पीतिसम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा. पृ. २७६: सुत्तन्तभाजनीयं, बोज्झङ्गविभङ्गो । अर्थात्- वीर्य पूरा हुनेलाई अथवा वीर्य परिपूर्ण हुनेलाई निरामिष-प्रीति उत्पन्न हुन्छ- यसैलाई प्रीतिसम्बोध्यङ्ग भन्दछन् ।

अभिधर्म भाजनीय अनुसार- “या पीति पामोज्जं आमोदना पमोदना हासो पहासो वित्ति ओदग्यं अत्तमनता चित्तस्स पीतिसम्बोज्झङ्गो- अयं वुच्चति पीतिसम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा. पृ. २७९ : अभिधम्म भाजनीयं, बोज्झङ्गविभङ्गो । अर्थात्- जो प्रीति-प्रामोदच हो, जो आमोद-प्रमोद हो, जो हर्षित-प्रहर्षित हो, जो मानसिक प्रामोदच-सम्पत्ति, गद्गद, चित्तको सन्तुष्टिता हो र जो प्रीतिसम्बोध्यङ्ग हो- यसैलाई प्रीतिसम्बोध्यङ्ग भनिएको हो । अत्थ. सा. पृ. १४३: स्फरण हुने लक्षण भएकोले प्रीति भनिएको हो भनी पाटि. म. पा. पृ. ८२ ले उल्लेख गरेको छ ।

५. प्रशब्धि सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो- शारीरिक तथा मानसिक शान्तिले युक्त अङ्ग । यसको परिभाषा यसरी दिइएको छ—

“पीतिमनस्स कायो पि पस्सम्भति, चित्तं पि पस्सम्भति- अयं वुच्चति पस्सद्विसम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा. पृ. २७६ :

सुत्तन्तभाजनीयं, वोज्झङ्गविभङ्गो । अर्थात्- प्रीतिमन हुनेको काय पनि चित्त पनि शान्त-शीतल हुन्छ- यसैलाई प्रशब्धिसम्बोध्यङ्ग भन्दछन् । सम्मो. वि. पृ. २१९; अत्थ. सा. पृ. १४८; उपशान्त हुने लक्षणलाई प्रशब्धि भनिएको हो भनी पटि. म. पा. पृ. ८२ ले उल्लेख गरेको छ ।

अभिधर्म भाजनीय अनुसार- “या वेदनाक्खन्धस्स सञ्जाक्खन्धस्स सङ्गारक्खन्धस विञ्जाणक्खन्धस पस्सद्धि पटिपस्सद्धि पस्सम्भना पटिप्पस्सम्भना पटिपस्सम्भिततं पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गो- अयं वुच्चति पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा. पृ. २७९: अभिधम्मभाजनीयं, वोज्झङ्गविभङ्गो । अर्थात्- जुन वेदनास्कन्ध, संज्ञास्कन्ध, संस्कारस्कन्ध तथा विज्ञानस्कन्धको शान्तपन...शान्त हुनु...प्रतिशान्त हुनु, प्रतिशान्तता, प्रशब्धि सम्बोध्यङ्ग हो- यसैलाई प्रशब्धि सम्बोध्यङ्ग भनिएको हो ।

६. समाधिसम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो- समाधिले युक्त बोधिअङ्ग । यसको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ—

“पस्सद्दकायस्स सुखिनो चित्तं समाधियति- अयं वुच्चति समाधिसम्बोज्झङ्गो ।” विभं पा. पृ. २७६: सुत्तन्तभाजनीयं, वोज्झङ्गविभङ्गो । अर्थात्- प्रशब्धिकाय हुनेको चित्त सुखी भई समाधिष्ठ हुन्छ- यसैलाई समाधिसम्बोध्यङ्ग भन्दछन् । विक्षिप्त नहुने लक्षणलाई समाधि भनिएको हो भनी पटि. म. पा. पृ. ८२ ले उल्लेख गरेको छ ।

अभिधर्म भाजनीय अनुसार- “या चित्तस्स ठिति सण्ठिति अवट्ठिति अविसाहारो अविक्खेपो अविसाहटमानसता समथो समाधिन्द्रिय समाधिबलं सम्मासमाधि समाधिसम्बोज्झङ्ग मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं- अयं वुच्चति समाधिसम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा. पृ. २७९ : अभिधम्मभाजनीयं, बोज्झङ्गविभङ्गो । अर्थात्- जो चित्तको स्थिरपन हो, संस्थिरपन हो, जो अविचलितपन हो, जो चंचलता र सन्देहरूपी विषम आहार रहित हो, जो अविक्षेप विषम आहार रहित चित्त हो, जो अविचलित पारीराख्ने समाधि इन्द्रिय हो, जो समाधिबल हो, जो सम्यक् समाधि हो, जो समाधिसम्बोध्यङ्ग हो र जो मार्गाङ्ग तथा मार्ग अन्तर्गत हो- यसैलाई समाधिसम्बोध्यङ्ग भनिएको हो । सम्मो वि. पृ. २१९ : अत्थ. सा. पृ. १४३.

७. उपेक्षा सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो- मध्यस्थभावले युक्त बोधिअङ्ग । यसको परिभाषा यसप्रकार दिएको छ-

“सो तथा समाहितं चित्तं साधुकं अज्झुपेक्खिता होति- अयं वुच्चति उपेक्खासम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा. पृ. २७६: सुत्तन्तभाजनीयं, बोज्झङ्गविभङ्गो । अर्थात्- ऊ यसरी समाहित भएको चित्तलाई राम्रोसँग आभ्यन्तरिक दृष्टिले मध्यस्थ भई हेर्छ- यसैलाई उपेक्खासम्बोध्यङ्ग भन्दछन् । सम्मो. वि. प. २१९.

अभिधर्म भाजनीय अनुसार- “या उपेक्खा उपेक्खना अज्झुपेक्खना मज्झत्तता चित्तस्स उपेक्खा सम्बोज्झङ्गो- अयं

वुच्चति उपेक्खासम्बोज्झो ।” विभं. पा. पृ. २७९ : अभिधम्म भाजनीयं, बोज्झविभञ्जे । अर्थात्— जुन उपेक्षा, उपेक्षा गर्नु, राम्ररी आभ्यन्तरिक दृष्टिले मध्यस्थ भई हेर्नु, जुन चित्तको मध्यस्थता भएको उपेक्षा सम्बोधि हो— यही नै उपेक्षासम्बोध्यङ्ग हो । सम्मो. व. पृ. २२२; तटस्थ भई होस राखी बस्ने लक्षणलाई नै उपेक्षा भनिएको हो भनी पटि. म. पा. पृ. ८२ ले उल्लेख गरेको छ ।

द्रष्टव्य— यी सप्तबोध्यङ्ग-धर्महरू अति गम्भीर छन् । यसको परिभाषा लोकोत्तर ध्यानबाट उपलब्ध हुने अङ्गहरू हुन् । यसको विभाजन विविधाकारले गरिएको छ । गम्भीररूपले अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासुहरूले केही निम्न सूत्रहरू हेर्नु वेश हुने छ ।

यी बोध्यङ्गहरू एकविध, द्विविध तथा तृविधाकारले विभाजन गरेका कुराहरू विभं. पा. पृ. २७७-७८ मा र लोकोत्तरको हिसाबले बताइएका कुराहरू पनि उही पृ. २७८-८४ मा उल्लेख भएका पाइन्छन् ।

यी बोध्यङ्गहरू कसरी उत्पन्न गर्ने र उत्पन्न भएका बोध्यङ्गहरूलाई कसरी रक्षा गरी राख्ने भन्ने आदि कुराहरूको सम्बन्धमा सं. नि. IV. पृ. ९३ : बोज्झङ्गसंयुक्तको आहारसुत्तमा उल्लेख भएको पाइन्छ । यी सात बोध्यङ्गसंयुक्तको दुइ दुइ प्रकार हुने हुनाले १४ बोध्यङ्ग पनि हुन्छन् भन्ने कुरा उही पृ. ९९ को

परियायसूत्रमा समुल्लेख भएको छ । कुन अवस्थामा कुन बोध्यङ्गको भावना गर्नुपर्छ भन्ने बारेका कुराहरू पनि उही नै पृ. १०० को अगिसुत्तमा राम्ररी वर्णित गरिएको छ ।

११ कारणहरूद्वारा धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग उत्पन्न हुन्छ; ११ कारणद्वारा प्रीतिसम्बोध्यङ्ग उत्पन्न हुन्छ; ७ कारणद्वारा प्रशब्धिसम्बोध्यङ्ग उत्पन्न हुन्छ; ११ कारणद्वारा समाधिसम्बोध्यङ्ग उत्पन्न हुन्छ; ५ कारणद्वारा उपेक्षासम्बोध्यङ्ग उत्पन्न हुन्छ भन्ने जस्ता अनेक कारणहरूका कुराहरू विशुद्धिमार्गको पृथ्वीकसिण निर्देश-४ पृ. ९७-१०० मा विस्तृत रूपले उल्लेख भएका पाइन्छन् ।

पटि. म. पा. पृ. ३७५ को बोज्झङ्गकथाले आठ कारणहरूले स्मृतिसम्बोध्यङ्ग स्थिर रहने र आठ कारणले स्मृति विस्मरण हुने कुरा तथा यस्तैगरी उपेक्षा भावना स्थिर रहने र नरहने कारणहरू पनि समुल्लेख गरेको छ ।

अङ्गुत्तरनिकायको दशकनिपातको पृ. १९१ को अविज्जासूत्रले यो प्रत्यय सहित भएको कुरा र उही पृ. २७० को बोज्झङ्गसूत्रले बोध्यङ्ग भावनाद्वारा तीन विदद्या प्राप्त गर्न सक्ने कुरा पनि उल्लेख गरेको छ ।

यस्तै गरी सं. नि. IV. पृ. ६६ : सीलसूत्रले बोध्यङ्ग भावना गर्नेलाई सातवटा फल पाइने कुरामा यस बोध्यङ्गको पनि

जुन बोध्यङ्ग चाहन्छु उसैमा बस्नसक्छु

“आवुसो ! यी सात बोध्यङ्गरूमध्येमा जुन जुन बोध्यङ्गमा बसी पूर्वान्ह समय विताउन चाहन्छु— उही उही बोध्यङ्गले युक्त भई म पूर्वान्ह समय विताउँछु; जुन जुन बोध्यङ्गमा बसी मध्यान्ह समय विताउन चाहन्छु— उही उही बोध्यङ्गले युक्त भई म मध्यान्ह समय विताउँछु; जुन बोध्यङ्गमा बसी सन्ध्या समय विताउन चाहन्छु— उही उही बोध्यङ्गले युक्त भई म सन्ध्या समय विताउँछु ।”

प्रत्यय भएका कुराहरू पनि उही पृ. ६३: कामसुत्तले उल्लेख गरेको छ । त्यस्तैगरी आस्रवक्षय हुनसक्ने कुराको सम्बन्धमा उही पृ. ६८ को भिक्खुसुत्तमा तथा उही पृ. ६८ को कुण्डलिसुत्तले बोध्यङ्गद्वारा के के फलहरू पाउन सकिन्छ भन्ने कुराहरू पनि कुण्डलीय परिव्राजकलाई प्रष्ट गरी बताइएको छ । यस सम्बन्धमा अरू पनि केही निम्नलिखित सूत्रहरू अध्ययन गर्न योग्य हुने छन्—

सं. नि. IV. सङ्गारवसुत्तं, पृ. १११ : अभयसुत्तं, पृ. २८६ :
दुतीयभिक्खुसुत्तं तथा पृ. ६१-१२१: वोज्झङ्गसंयुत्तं ।

दी. नि. II. महासतिपट्टानसुत्तं ।

म. नि. I. पृ. १६ : सब्वासवसुत्तं, पृ. ८६ : सतिपट्टानसुत्तं; म.
नि. III. पृ. १४९: आनापानासुत्तं, पृ. ३६८-७४ : नन्दकोवादसुत्तं
तथा पृ. ३९१: महासलायतनिकसुत्तं ।

“आवुसो ! (१) यो स्मृतिसम्बोध्यङ्ग अप्रमाण^१ छ भनी म जान्दछु, सुपरिपूर्ण छ भनी म जान्दछु र स्थिर रहेको बेलामा ‘स्थिर छ’ भन्ने पनि म जान्दछु । च्युत भएमा ‘यस कारणले च्युत भयो’ भन्ने पनि म जान्दछु । (२) यो धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग अप्रमाण छ भनी म जान्दछु, सुपरिपूर्ण छ भनी म जान्दछु र स्थिर रहेको बेलामा ‘स्थिर छ’ भन्ने पनि म जान्दछु । च्युत भएमा ‘यस कारणले च्युत भयो’ भन्ने पनि म जान्दछु । (३) यो वीर्यसम्बोध्यङ्ग अप्रमाण छ भनी म जान्दछु, सुपरिपूर्ण छ भनी म जान्दछु र स्थिर रहेको बेलामा ‘स्थिर छ’ भन्ने पनि म जान्दछु । च्युत भएमा ‘यस कारणले च्युत भयो’ भन्ने पनि म जान्दछु । (४) यो प्रीतिसम्बोध्यङ्ग,...(५) यो प्रशब्धि सम्बोध्यङ्ग अप्रमाण छ...(६) यो समाधिसम्बोध्यङ्ग अप्रमाण छ...(७) यो उपेक्षासम्बोध्यङ्ग अप्रमाण छ भनी म जान्दछु, सुपरिपूर्ण छ

१. सबै क्लेशहरू तथा राग, द्वेष र मोह चित्तलाई ‘प्रमाण’ अथवा ‘प्रमाणकर’ भन्दछन् । जुन क्लेश रहित अराग, अद्वेष तथा अमोहचित्त हुन् ती सबैलाई ‘अप्रमाण’ अथवा ‘अप्रमाणकर’ भनी भन्दछन् । हेर लेखकको बु. गृ. भा-१ पृ. १६७ मा । यहाँ उल्लेख भएको स्मृतिसम्बोध्यङ्ग लोकोत्तर भएकोले र राग, द्वेष र मोहबाट मुक्त भएकोले यसलाई ‘अप्रमाण’ भनीएको हो । विशेष गरी यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्रले वीर्यसम्बोध्यङ्गलाई प्रधानता दिई अरू बोध्यङ्गका कुराहरू बताउनु भएको छ । सं. नि. अ. क. III. पृ. १२६; पटि. म. अ. क. पृ. ४३१.

भनी म जान्दछु र स्थिर रहेको बेलामा 'स्थिर छ' भन्ने पनि म जान्दछु ।
च्युत भएमा 'यस कारणले च्युत भयो' भन्ने पनि म जान्दछु ।”

दृष्टान्त— “आवुसो ! जस्तै राजा वा राजमहामात्यको नानाप्रकारका—
राता राता वस्त्रहरूले भरिएको सन्दूक हुन्छ । जुन वस्त्र उसले पूर्वान्ह
समयमा लगाउँन चाहन्छ उही वस्त्र उसले पूर्वान्ह समयमा लगाउँछ ।
जुन वस्त्र उसले मध्यान्ह समयमा लगाउँन चाहन्छ उही वस्त्र उसले
मध्यान्ह समयमा लगाउँछ । जुन वस्त्र उसले सन्ध्या समयमा लगाउन
चाहन्छ उही वस्त्र उसले सन्ध्या समयमा लगाउँछ । आवुसो ! यस्तैगरी
म पनि यी सात बोध्यङ्गहरूमध्येमा जुन बोध्यङ्गमा बसी पूर्वान्ह समय
विताउन चाहन्छु उही बोध्यङ्गमा बसी पूर्वान्ह समय विताउँछु । जुन
बोध्यङ्गमा बसी मध्यान्ह समय विताउन चाहन्छु उही बोध्यङ्गमा बसी
मध्यान्ह समय विताउँछु । जुन बोध्यङ्गमा बसी सन्ध्या समय विताउन
चाहन्छु उही बोध्यङ्गमा बसी सन्ध्या समय विताउँछु । आवुसो ! यो
स्मृतिबोध्यङ्ग अप्रमाण छ भनी म जान्दछु , सुपरिपूर्ण छ भनी म जान्दछु
र स्थिर रहेको बेलामा 'स्थिर छ' भन्ने पनि म जान्दछु । च्युत भएमा 'यस
कारणले च्युत भयो' भन्ने पनि म जान्दछु । यो धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग...यो
वीर्यसम्बोध्यङ्ग...यो प्रीतिसम्बोध्यङ्ग...यो प्रशब्धिसम्बोध्यङ्ग...यो
समाधिसम्बोध्यङ्ग...यो उपेक्षासम्बोध्यङ्ग अप्रमाण छ भनी म जान्दछु,
सुपरिपूर्ण छ भनी म जान्दछु; र स्थिर रहेको बेलामा 'स्थिर छ' भन्ने पनि
म जान्दछु । च्युत भएमा 'यस कारणले च्युत भयो' भन्ने पनि म
जान्दछु ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

३४. कहिले महापुरुष हुनसकछ ?

श्रावस्ती निदान^१ ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो—

“भन्ते ! ‘महापुरुष महापुरुष’ भनी भन्दछन् । भन्ते कहिले महापुरुष हुनसकछ ?”

Dhamma.Digital

“सारिपुत्र ! विमुक्तचित्त भएकोलाई ‘महापुरुष’ भन्दछु । अविमुक्तचित्त भएकोलाई ‘महापुरुष’ भन्दैन ।”

“सारिपुत्र ! कसरी विमुक्तचित्त हुन्छ भने ?— (१) सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षु आतप्त गरी (आतापी) सम्प्रज्ञानी भई स्मृतिमान् भई कायमा कायानुपश्यी भई लोकमा^२ अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाई विहार

१. सं. नि. IV. पृ. १३५ : महापुपरिससुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं ।

२. यसै शरीरमा पपं. सू. I. पृ. २२०.

गर्छ। कायमा कायानुपशयी भई विहार गर्दा उसको चित्त राग रहित हुन्छ र उपादान रहित भई आस्रवबाट विमुक्त हुन्छ। (२) यहाँ भिक्षु...वेदनामा वेदनानुपशयी भई लोकमा (= यसै शरीरमा) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाई विहार गर्छ। वेदनामा वेदनानुपशयी भई विहार गर्दा उसको चित्त राग रहित हुन्छ र उपादान रहित भई आस्रवबाट विमुक्त हुन्छ। (३) यहाँ भिक्षु...चित्तमा चित्तानुपशयी भई लोकमा (= यसै शरीरमा) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाई विहार गर्छ। चित्तमा चित्तानुपशयी भई विहार गर्दा उसको चित्त राग रहित हुन्छ र उपादान रहित भई आस्रवबाट विमुक्त हुन्छ। (४) यहाँ भिक्षु...धर्ममा^१ धर्मानुपशयी भई लोकमा (= यसै शरीरमा) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाई विहार गर्छ। धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गर्दा उसको चित्त राग रहित हुन्छ र उपादान रहित भई आस्रवबाट विमुक्त हुन्छ।”

“सारिपुत्र ! यसरी विमुक्तचित्त हुन्छ। सारिपुत्र ! विमुक्तचित्त हुनेलाई म ‘महापुरुष’ भन्दछु। अविमुक्तचित्त हुनेलाई ‘महापुरुष’ भन्दैन।”

X

X

X

---

१. यो सतिपट्टान सूत्रमा ‘काय’ भन्नाले रूपस्कन्ध, ‘वेदना’ भन्नाले वेदनास्कन्ध, ‘चित्त’ भन्नाले विज्ञानस्कन्धलाई भनिएको हो। अतः यहाँ ‘धर्म’ भन्नाले संज्ञा र संस्कारस्कन्धलाई भनिएको हो भनी बुझ्नु पर्छ। पपं. सू. I. पृ. २५३ : सतिपट्टानसुत्तवण्णना।

मूल सूत्र—

३५. श्रद्धेन्द्रियको भाविताद्वारा अमृतमा पुग्छ

यस्तो मैले सुनेँ ।

एक समय श्रावस्तीको पुब्बकोट्टकमा^१ भगवान बस्नुभएको थियो । अनि भगवानले त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “सारिपुत्र ! तिमी विश्वास गर्छौं के श्रद्धेन्द्रियको भाविता बहुलिकृत गर्दा अमृतमा पुग्छ, अमृतपरायण हुन्छ तथा अमृतपर्यवसान हुन्छ ? वीर्येन्द्रिय...स्मृतेन्द्रिय...समाधेन्द्रिय...प्रज्ञेन्द्रियको भाविता

Dhamma.Digital

१. सं. नि. IV. पृ. १९१. पुब्बकोट्टकसुत्तं, इन्द्रियसंयुत्तं; अ. क. III. पृ. १९५.

२. ‘पुब्बकोट्टक’ भनेको श्रावस्तीको पूर्वतिर रहेको अचिरवती नदीमा छुट्याइएको नुहाउने ठाउँ हो भनी पपं. सू II. पृ. १३८ : पासरासियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । भरतसिंह उपाध्यायले आफ्नो बु. भा. भू. पृ. २४३-४४ मा पुब्बकोट्टक भनेको श्रावस्तीको पूर्वतिरको ढोकाको खापा (फाटक) भनी लेखेका छन् ।

बहुलिकृत गर्दा अमृतमा पुग्छ, अमृतपरायण हुन्छ, तथा अमृतपर्यवसान हुन्छ ?”

“भन्ते ! यस विषयमा म भगवान प्रतिको श्रद्धाले मात्र विश्वास गर्दिन कि श्रद्धेन्द्रियको भाविता बहुलिकृत गर्दा अमृतमा पुग्छ...। भन्ते ! जसले यसलाई प्रज्ञाद्वारा जानेको छैन, देखेको छैन, अनुभूति गरेको छैन, साक्षात्कार गरेको छैन र स्पर्श गरेको छैन— त्यस्ताले मात्र त्यहाँ अर्काको श्रद्धामा लाग्छन्...। भन्ते ! जसले यसलाई प्रज्ञाद्वारा जानेको छ, देखेको छ, अनुभूति गरेको छ, साक्षात्कार गरेको छ र स्पर्श गरेको छ— उनीहरू त्यहाँ निसन्देही तथा निशंकी हुन्छन् कि श्रद्धेन्द्रियको भाविता बहुलिकृत गर्दा अमृतमा पुग्छ...। भन्ते ! मैले पनि यसलाई प्रज्ञाद्वारा जानिसकेको छु, देखिसकेको छु, अनुभूति गरिसकेको छु, साक्षात्कार गरिसकेको छु र स्पर्श गरिसकेको छु । म त्यस विषयमा निसन्देही तथा निशंकी छु...।”

“साधु सारिपुत्र ! साधु !!; सारिपुत्र ! जसले प्रज्ञाद्वारा यसको ज्ञान गरेको छैन, देखेको छैन, अनुभूति गरेको छैन, साक्षात्कार गरेको छैन र स्पर्श गरेको छैन— उनीहरू त्यहाँ अर्काको विश्वासमा लाग्नेछन्...। सारिपुत्र ! जसले प्रज्ञाद्वारा यसको ज्ञान गरेको छ, ...स्पर्श गरेको छ— उनीहरू त्यसमा निसन्देही तथा निशंकी हुनेछन्... ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

३६. कति गुणले स्रोतापन्न हुन्छ ?

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् आनन्द श्रावस्तीको अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ । अनि आयुष्मान् आनन्द संध्यासमयमा ध्यानवाट उठ्नुभई जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गर्नुभयो । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसक्नु भएपछि एक छेउमा बस्नुभयो । अनि एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रसँग यस्तो सोध्नुभयो— “आवुसो सारिपुत्र ! कति गुणले युक्त हुनेलाई स्रोतापन्न अविनिपाती निश्चिन्तरूपले सम्बोधि-परायण हुने भनी हामी प्रजालाई भगवानले भन्नुभएको छ ?”

“आवुसो ! चार गुणले सुसम्पन्न भयो भने स्रोतापन्न अविनिपाती निश्चिन्तरूपले सम्बोधिपरायण हुने भनी हामी प्रजालाई भगवानले भन्नुभएको छ ।”

१. सं. नि. IV. पृ. २९४ : पठमसारिपुत्तसुत्तं, सोतापत्तिसंयुत्तं ।

“आवुसो ! कुन चार गुणले भने— (१) आर्यश्रावक बुद्धप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ,...(२) धर्मप्रति अटल श्रद्धाले युक्त हुन्छ,... (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ,...(४) अखण्ड अछिद्ररूपले समाधिसंवर्तनिक आर्यकान्त शीलले युक्त भएको हुन्छ। आवुसो ! यी चार गुणले युक्त हुने स्रोतापन्न अविनिपाती निश्चिन्तरूपले सम्बोधिपरायण हुने भनी हामी प्रजालाई भगवानले भन्नुभएको छ।”

मूल सूत्र—

३७. स्रोतापन्न भनेको के हो ?

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो^१ । त्यहाँ पुग्नु भएपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रसँग भगवानले यस्तो भन्नुभयो—
“सारिपुत्र ! ‘स्रोतापत्ति अङ्ग स्रोतापत्ति अङ्ग’ भनी यहाँ भन्दछन्, सारिपुत्र ! कुनचाहिँ स्रोतापत्ति अङ्ग हो ?”

“भन्ते ! (१) सत्पुरुषसँग सत्संगत गर्नु स्रोतापत्ति अङ्ग हो, (२) सद्धर्म श्रवण गर्नु स्रोतापत्ति हो, (३) ज्ञानपूर्वक मनन गर्नु स्रोतापत्ति अङ्ग हो, (४) धर्मानुसार धर्म प्रतिपत्ति गर्नु स्रोतापत्ति अङ्ग हो ।”

“साधु सारिपुत्र साधु !!!..।

“सारिपुत्र ! ‘स्रोत स्रोत’ भनी भन्दछन्; सारिपुत्र ! ‘स्रोत’ भनेको के हो त ?”

---

१. सं. नि. IV. पृ. २९६: दुतियसारिपुत्तसुत्तं, स्रोतापत्तिसंयुत्तं; अ. क. III.

पृ. २१५.

“भन्ते ! यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग ‘स्रोत’ हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि, सम्यक्संकल्प, सम्यक्वाचा, सम्यक्कर्म, सम्यक्- जीविका, सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृति तथा सम्यक्समाधि ।”

“साधु सारिपुत्र साधु !!; सारिपुत्र ! यही आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग ‘स्रोत’ हो...। सारिपुत्र ! स्रोतापन्न भनेको केहो त ?”

“भन्ते ! जो यस आर्यअष्टाङ्गिक-मार्गले सुसम्पन्न हुन्छ, यही स्रोतापन्न हो— जो त्यो आयुष्मान् यस्तो नामको र यस्तो गोत्रको छ ।”

“साधु सारिपुत्र साधु !!; सारिपुत्र ! जो यस आर्यअष्टाङ्गिकमार्गले सुसम्पन्न हुन्छ, यही स्रोतापन्न हो...जो त्यो आयुष्मान् यस्तो नाम र यस्तो गोत्रको छ ।”

X X X
Dhamma.Digital

मूल सूत्र—

३८. बिरामी अनाथपिण्डकलाई उपदेश

श्रावस्तीमा^१ ।

त्यसबखत अनाथपिण्डक गृहपति बिरामी तथा दुःखी थिए । ...

(यस सूत्रको अनुवाद लेखकको बु. गृ. भा- १ पृ. ६७ मा उल्लेख भइसकेको हुँदा जान्न चाहने पाठकहरूले उही हेर्नु ।)

Dhamma.Digital

X

X

X

---

१. सं. नि. IV. पृ. ३२४: पठम अनाथपिण्डकसुत्तं, सोतापत्तिसंयुत्तं; अ. क. III. पृ. २२२.

मूल सूत्र—

३९. भित्री बाहिरी संयोजनहरू

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्र मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बस्नुभएको थियो अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “आवुसो भिक्षु हो !”

“आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो ! (१) भित्री-संयोजन^२ (अज्भक्तसंयोजनं) हुने र

१. अं. नि-२, पृ. ६० : समचित्तवग्गो, अ. क. I. पृ. ३१३.

२. 'कामभवराग' लाई भित्री संयोजन भनिएको हो । अं. नि. अ. क. I. पृ. ३१७; संयोजनहरू कति प्रकारका छन् भन्ने बारेमा बु.प. भा-१ पृ. २५१ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ ।

(२) बाहिरी-संयोजन^१ (बहिद्धा संयोजनं) हुने व्यक्तिको बारेमा देशना (= उपदेश) गर्नेछु । सुन, राम्ररी मनमा राख भन्नेछु ।”

“हवस्” भनी ती भिक्षुरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो भन्नुभयो—

१- “आवुसो ! भित्री-संयोजन हुने व्यक्ति भनेको कस्तो हो भने ?- आवुसो ! यहाँ भिक्षु शीलवान् हुन्छ, प्रातिमोक्ष शील^२द्वारा संयमित भई विहार गर्छ, आचार-गोचर^३ सम्पन्न हुन्छ, अणुमात्र दोषमा पनि भयदर्शी हुन्छ र शिक्षापदहरू ग्रहण गरी राम्ररी सिक्छ । ऊ शरीर छाडी मृत्युपछि कुनै एक देविकायमा उत्पन्न हुन्छ । ऊ त्यहाँबाट

१. ‘रूप-अरूप-भवराग’ लाई बाहिरी-संयोजन भनिएको हो । अं. नि. अ. क. I. पृ. ३१७, के कारणले ‘कामभवराग’ लाई भित्री-संयोजन र के कारणले ‘रूप-अरूप-भवराग’ लाई बाहिरी-संयोजन भनिएको हो भन्ने बारेमा विस्तृत कुराहरू अं. नि. अ. क. I. पृ. ३१७ समुल्लेख भएको छ ।

२. ‘प्रातिमोक्ष-शील’ भनेको के हो भन्ने बारेमा लेखकको वु. श्रावि. च. भा-१, पृ. २७५ मा उल्लेख भएको छ । यसको विस्तृत कुराहरू विसु. म. पृ. ५: शीलनिद्देश-१ मा समुल्लेख भएको छ ।

३. आचार = आचरण, गोचर = आउने जाने क्षेत्र । आचार-गोचर सम्पन्न सम्बन्धी व्याख्यान पनि विसु. म. पृ. १३ मा उल्लेख भएको छ ।

च्युत भई **आगामी** (= आउने) हुन्छ, यस आत्मभावमा आउने हुन्छ । आवुसो ! यसैलाई भित्री-संयोजन हुने व्यक्ति भनी भन्दछन् जो आउने, यस आत्मभावमा आउने हुन्छ ।”

२- a- “आवुसो ! बाहिरी- संयोजन हुने व्यक्ति भनेको कस्तो हो भने ?- आवुसो ! यहाँ भिक्षु शीलवान् हुन्छ, प्रीतिमोक्ष शीलद्वारा संयमित भई विहार गर्छ, आचार-गोचर सम्पन्न हुन्छ, अणुमात्र दोषमा पनि भयदर्शी हुन्छ, र शिक्षापदहरू ग्रहणगरी राम्ररी सिक्छ । ऊ कुनै एक शान्ति भएको चित्त-विमुक्ति प्राप्तगरी विहार गर्छ । ऊ शरीर छाडी मृत्युपछि कुनै एक देवनिकायमा उत्पन्न हुन्छ । ऊ त्यहाँबाट च्युत भई **अनागामी** (= नआउने) हुन्छ तथा यस आत्मभावमा नआउने हुन्छ । आवुसो ! यसैलाई बाहिरी- संयोजन हुने व्यक्ति भन्दछन् जो नआउने, यस आत्मभावमा नआउने हुन्छ ।”

२- b- “भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षु शीलवान् हुन्छ, ...शिक्षापदहरू ग्रहणगरी राम्ररी सिक्छ । ऊ कामविषयबाट निर्वेद हुनकोनिमित्त, विराग हुनकोनिमित्त, निरोध हुनकोनिमित्त प्रतिपन्न हुन्छ । ऊ भवबाट निर्वेद हुनकोनिमित्त, विराग हुनकोनिमित्त, निरोध हुनकोनिमित्त प्रतिपन्न हुन्छ । ऊ तृष्णा क्षयकोनिमित्त प्रतिपन्न हुन्छ, लोभ क्षयकोनिमित्त प्रतिपन्न हुन्छ । ऊ शरीरछाडी मृत्युपछि कुनै एक देवनिकायमा उत्पन्न हुन्छ । ऊ त्यहाँबाट च्युत भई अनागामी (= नआउने) हुन्छ, यस आत्मभावमा नआउने हुन्छ । आवुसो ! यसैलाई बाहिरी-संयोजन हुने व्यक्ति भन्दछन् जो नआउने, यस आत्मभावमा नआउने हुन्छ ।”

समचित्त देवताको बुद्धसँग प्रार्थना

अनि धेरै **समचित्त देवताहरू** जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ती देवताहरूले भगवानलाई यस्तो प्रार्थना गरे—

“भन्ते ! यी आयुष्मान् **सारिपुत्रले** भिक्षुहरूलाई मृगारमाताको **पूर्वाराम प्रासादमा** भित्री-संयोजन हुने व्यक्तिको बारेमा बाहिरी-संयोजन हुने व्यक्तिको बारेमा धर्मोपदेश गर्नुभयो । परिषद् हर्षित छ । भन्ते ! अनुकम्पा राख्नु भई भगवान जहाँ आयुष्मान् **सारिपुत्र** हुनुहुन्छ त्यहाँ पाल्नुभए वेश हुने थियो ।”

तूष्णीभावद्वारा भगवानले स्वीकार गर्नुभयो । त्यसपछि जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसारछ र पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ त्यस्तैगरी भगवान **जेतवनमा** अन्तर्धान भई मृगारमाताको **पूर्वाराम प्रासादमा** आयुष्मान् सारिपुत्रको अगाडि प्रकट हुनुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्र पनि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् **सारिपुत्रलाई** भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

“सारिपुत्र ! यहाँ धेरै **समचित्त देवताहरू** जहाँ म थिएँ त्यहाँ आए । त्यहाँ पुगेपछि मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । सारिपुत्र ! एक छेउमा उभिएका ती देवताहरूले मलाई राम्ररी यस्तो प्रार्थना गरे— ‘भन्ते ! यी आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई मृगारमाताको

पूर्वाराम प्रासादमा भित्री-संयोजन हुने व्यक्तिको बारेमा र बाहिरी-संयोजन हुने व्यक्तिको बारेमा धर्मोपदेश गर्नुभयो । परिषद् हर्षित छ । भन्ते ! अनुकम्पा राख्नु भई भगवान जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्छ त्यहाँ पाल्नुभए बेश हुने थियो' सारिपुत्र ! ती देवताहरू दश भएर पनि बीस भएर पनि तीस भएर पनि चालीस भएर पनि पचास भएर पनि साठी भएर पनि सियोको टुप्पोले छुने ठाउँ जत्रैमा बस्दा पनि उनीहरूमा परस्पर ठेलमठेल हुँदैन । सारिपुत्र ! तिम्रो मनमा यस्तो लाग्न सक्छ कि— 'अवश्यमेव ती देवताहरूले त्यहीं नै (= त्यस देवलोकमै^१) त्यस्तो चित्त भाविता गरे होलान् जसको प्रभावले गर्दा (उनीहरू) दश भएर पनि बीस भएर पनि तीस भएर पनि चालीस भएर पनि पचास भएर पनि साठी भएर पनि सियोको टुप्पोले छुने ठाउँ जत्रैमा पनि बस्न सक्छन् र उनीहरूमा परस्पर ठेलमठेल पनि हुँदैन । सारिपुत्र ! यस्तो सोच्नु पर्दैन । सारिपुत्र ! यही नै (= यसै मनुष्यलोकमा^२) ती देवताहरूले त्यस प्रकारका चित्त भाविता गरेका थिए जसको प्रभावले गर्दा ती देवताहरू दश भएर पनि,...साठी भएर पनि सियोको टुप्पोले छुने ठाउँ जत्रैमा बस्दा पनि उनीहरूमा परस्पर ठेलमठेल हुँदैन ।”

“सारिपुत्र ! त्यसैले यस्तो सिक्नुपर्छ कि— ‘शान्त-इन्द्रिय भएका हुनेछौं र शान्त-मन भएका हुनेछौं ।’ सारिपुत्र ! यस्तैगरी सिक्नुपर्छ । सारिपुत्र ! शान्त-इन्द्रिय हुनेहरूको शान्त-मन हुनेहरूको शान्तै काय-कर्म

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३२१.

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३२१.

हुनेछ, शान्तै वची-कर्म हुनेछ तथा शान्तै मनः-कर्म पनि हुनेछ । सारिपुत्र ! यस्तो सिक- ‘शान्तिकै उपहारद्वारा सब्रह्मचारीहरूलाई संग्रहित गर्नेछु ।’ सारिपुत्र ! जसले यो धर्मपर्याय सुन्न पाएनन् ती अन्य तीर्थय-परिव्राजकहरूको हानि भयो ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

४०. को सुन्दरतर लाग्छ ?

यस्तो मैले सुनेँ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो ।

अनि आयुष्मान् समिद्ध^१ (समिद्धो) र आयुष्मान् महाकोट्टिक जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गर्नुभयो । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिए पछि एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् समिद्धलाई सारिपुत्रले यस्तो भन्नुभयो—

समिद्धसँग प्रश्न

१— “आवुसो समिद्ध ! यो लोकमा तीन पुद्गलहरू विदचमान्

१. अं. नि-३, पृ. १०८ : समिद्धसुत्तं, पुग्गलवग्गो; अ. क. I. पृ. ३५३.

२. सिंहल, स्याम, रोमनमा: 'सविद्ध' ।

छन् । कुन तीन भने ?- (१) कायसाक्षी^१, (२) दृष्टिप्राप्त^२ तथा (३) श्रद्धाविमुक्त^३ । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरू यो लोकमा विदचमान छन् । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरूमध्येमा तपाईंलाई कुन पुद्गल सुन्दरतर तथा प्रणीततर लाग्छ ?”

“आवुसो सारिपुत्र ! यी तीन पुद्गलहरू यो लोकमा विदचमान छन् । कुन तीन भने ?- कायसाक्षी, दृष्टिप्राप्त तथा श्रद्धाविमुक्त । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरू यो लोकमा विदचमान छन् । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरू मध्येमा जो पुद्गल श्रद्धाविमुक्त छ, सो पुद्गल मलाई सुन्दर तर तथा प्रणीततर लाग्छ । किन भने ?- आवुसो ! त्यो पुद्गलको श्रद्धेन्द्रिय अधिक छ ।”

१. 'काय साक्षी' भन्नाले कायद्वारा साक्षात्कार गर्ने भन्ने अर्थ हुन आउँछ । यसको मतलब हो- जब कुनै योगीले 'दुःखलाई' प्रमुख गरी ध्यानगर्दा स्रोतापन्नादि मार्गफलको साक्षात्कार गर्छ- त्यसैलाई 'काय साक्षी' भन्दछन् । यसको परिभाषा अभिधर्मपिटकको पुग्गलपञ्चति पृ. २४ मा यस प्रकार उल्लेख गरेको छ-

‘कतमो च पुग्गलो कायसक्खी ?- इधेकच्चो पुग्गलो अट्टविमोक्खे कायेन फुसित्वा विहरति; पञ्चायचस्स दिस्वा एकच्चे आसवा परिक्खीणा होन्ति । अयं वुच्चति पुग्गलो 'कायसक्खी' ।’ अर्थात्- काय साक्षी पुद्गल कस्तालाई भन्दछन् भने- यहाँ कोही

योगी अष्टविमोक्ष समाधिलाई अनुभव गरी बस्छ; प्रज्ञाद्वारा हेरेर उसका केही आस्रवहरू परिक्षीण हुन्छन् । यस्तालाई 'काय साक्षी' पुद्गल भनी भन्दछन् । यसको संक्षेप अर्थ बु. गृ. भा-१, पृ. ३३६ को पादटिप्पणीमा पनि समुल्लेख भएको छ ।

२. 'दृष्टि-प्राप्त' भन्नाले सम्यक्दृष्टि प्राप्त भएका भन्ने अर्थ हुन आउँछ, अथवा सम्यक्प्रज्ञा प्राप्त भएको । 'अनात्मलाई' प्रमुख गरी ध्यान गर्नेलाई यस्तो दृष्टि प्राप्त हुन्छ । पटि. म. पृ. २९४; यसको परिभाषा पनि पुग्गलपञ्जति पृ. २४ मा यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ—

“कतमो च पुग्गलो दिट्ठिपत्तो ?— इधेकच्चो पुग्गलो 'इदं दुक्खं'ति यथाभूतं पजानाति, 'अयं दुक्ख समुदयो'ति यथाभूतं पजानाति, 'अयं दुक्ख निरोधो'ति यथाभूतं पजानाति, 'अयं दुक्ख निरोधगामिनी पटिपदा'ति यथाभूतं पजानाति । तथागतप्पवेदितायचस्स धम्मा मञ्जाय वोदिद्वा होन्ति वोचरति । पञ्जायचस्स दिस्वा एकच्चे आसवा परिक्खीणा होन्ति । अयं वुच्चति पुग्गलो 'दिट्ठिपत्तो' ।” अर्थात्— यहाँ कोही योगीले 'यो दुःख हो' भनी यर्थाथत ज्ञात गर्छ, 'यो दुःख समुदाय हो' भनी यर्थाथत ज्ञात गर्छ । 'यो दुःख निरोध हो' भनी यर्थाथत ज्ञात गर्छ, 'यो दुःख निरोध मार्ग हो' भनी यर्थाथत ज्ञात गर्छ । तथागतले बताउनु भएको धर्मलाई पनि प्रज्ञाद्वारा राम्ररी देख्छ र अवतरण हुन्छ । प्रज्ञाद्वारा

देखेर नै केही आसवहरू परिक्षीण हुन्छन् । यस्तालाई नै 'दृष्टिप्राप्त' पुद्गल भनी भन्दछन् ।

३. 'श्रद्धाविमुक्त' भन्नाले श्रद्धाद्वारा मुक्त हुने भन्ने अर्थ हो । श्रद्धा प्रमुख गरी मुक्त हुने व्यक्ति हो । यस पुरुषले 'अनित्यलाई' प्रमुख गरी ध्यान गर्छ । यसको परिभाषा पनि पुग्गलपञ्जाति पृ. २४ मा यस प्रकार उल्लेख गरेको छ—

“कतमो च पुग्गलो सद्भावमुत्तो ?— इधेकच्चो पुग्गलो 'इधं दुक्खं'ति... 'अयं दुक्ख समुदयो'ति... 'अयं दुक्ख निरोधो'ति... 'अयं दुक्ख निरोधगामिनी पटिपदा'ति यथाभूतं पजानाति । पञ्जायचस्स दिस्वा एकच्चे आसवा परिक्खीणा होन्ति, नो च खो यथा दिट्ठिप्पत्तस्स । अयं वुच्चति पुग्गलो 'सद्भावमुत्तो' ।” अर्थात्— यहाँ कोही योगीले चारै सत्यलाई ज्ञात गर्छ । प्रज्ञाद्वारा अवबोध गरी उसका केही आसवहरू परिक्षीण हुन्छन् । तर 'दृष्टिप्राप्त' पुद्गलको जस्तो होइन । यस्तालाई 'श्रद्धाविमुक्त' पुद्गल भनी भन्दछन् ।

यी तीनै प्रकारका व्यक्तिहरूको बारेमा सविस्तर कुराहरू जान्न अथवा कस्तो ध्यान गर्नाले कस्तो व्यक्तित्वमा पुग्न जान्छन् भन्ने इत्यादि कुराहरूको व्याख्यान पटि. म. पा. पृ. २९४-३०० र उही नं पृ. ३०४-५ मा समुल्लेख भएको छ । म. नि. II. पृ. १६७: कीटागिरी सूत्रमा पनि समुल्लेख भएको छ ।

महाकोट्टिकसँग प्रश्न

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् महाकोट्टिकलाई यस्तो भन्नुभयो—

२- “आवुसो कोट्टिक^१ ! यो लोकमा तीन पुद्गलहरू विदचमान छन् । कुन तीन भने ?- कायसाक्षी, दृष्टिप्राप्त तथा श्रद्धाविमुक्त । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरू यो लोकमा विदचमान छन् । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरू मध्येमा तपाईंलाई कुन पुद्गल सुन्दरतर तथा प्रणीततर लाग्छ ?”

“आवुसो सारिपुत्र ! यी तीन पुद्गलहरू यो लोकमा विदचमान छन् । कुन तीन भने ?- कायसाक्षी, दृष्टिप्राप्त तथा श्रद्धाविमुक्त । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरू यो लोकमा विदचमान छन् । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरूमध्येमा जो पुद्गल कायसाक्षी छ सो पुद्गल मलाई सुन्दरतर तथा प्रणीततर लाग्छ । किन भने ?- आवुसो ! त्यो पुद्गलको समाधिन्द्रिय अधिक छ ।”

महाकोट्टिकको प्रश्न

अनि आयुष्मान् महाकोट्टिकले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

१. सिंहल, स्याम तथा रोमनमा: ‘कोट्टित’ ।

३- “आवुसो सारिपुत्र ! यो लोकमा तीन पुद्गलहरू छन् । कुन तीन भने ?- कायसाक्षी, दृष्टिप्राप्त तथा श्रद्धाविमुक्त । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरू यो लोकमा विदचमान छन् । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरूमध्येमा तपाईंलाई कुन पुद्गल सुन्दरतर तथा प्रणीततर लाग्छ ?”

“आवुसो कोट्टिक ! यी तीन पुद्गलहरू यो लोकमा विदचमान छन् । कुन तीन भने ?- कायसाक्षी, दृष्टिप्राप्त तथा श्रद्धाविमुक्त । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरू यो लोकमा विदचमान छन् । आवुसो ! यी तीन पुद्गलहरूमध्ये जो पुद्गल दृष्टिप्राप्त छ सो पुद्गल मलाई सुन्दरतर तथा प्रणीततर लाग्छ । किन भने ?- आवुसो ! त्यो पुद्गलको प्रज्ञेन्द्रिय अधिक छ^१ ।”

१. यहाँ आयुष्मान् समिद्ध, आयुष्मान् महाकोट्टिक तथा आयुष्मान् सारिपुत्रहरूले आ-आफ्ना अनुभव अनुसार आ-आफ्ना मन्तव्य व्यक्त गर्नुभयो । तीनजनाका विचारहरू तीनैप्रकारका जस्तै लागेता पनि यी सबैले एकै लक्षलाई निर्देश गरेका छन् ।

आफ्नो अरहत्व प्राप्तिको बेलामा आयुष्मान् समिद्धले ‘अनित्यलाई’ प्रमुख गरी ध्यान गर्नु भएको हुनाले उहाँमा श्रद्धेन्द्रिय अधिक थियो र अरू चार इन्द्रियहरू सहचर थिए । त्यसैले उहाँले श्रद्धेन्द्रियलाई रुचाउनु भएको हो ।

महाकोट्टिक स्थविर अरहन्त हुँदा उहाँले ‘दुःखलाई’ प्रमुख गरी ध्यान गर्नु भएको थियो र उहाँमा ‘समाधिन्द्रिय’ अरू

त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् समिद्ध र आयुष्मान् महाकोट्टिकलाई यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो ! हामीहरू सबैले आ-आफ्ना ज्ञान अनुसार विचार प्रकट गरिसक्यौं। आवुसो ! अब हामीहरू जहाँ भगवान हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऔं। त्यहाँ गई भगवानलाई यी कुराहरू विन्ति गरौं। जस्तो भगवानले बताउनु हुनेछ त्यस्तै (हामीहरूले) धारण गरौं।”

“ठीक छ, आवुसो !” भनी आयुष्मान् समिद्ध र आयुष्मान् महाकोट्टिकले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिनुभयो। त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र, आयुष्मान् समिद्ध र आयुष्मान् महाकोट्टिक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो। एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रले जे जति कुराहरू आयुष्मान् समिद्ध र आयुष्मान् महाकोट्टिकसँग भएका थिए ती जम्मै कुराहरू भगवानलाई सुनाउनु भयो।

इन्द्रियहरू भन्दा बढता थियो। त्यसैले उहाँले समाधिन्द्रियलाई प्रमुखता दिनुभएको हो।

सारिपुत्र महास्थविर अरहन्त हुँदा उहाँमा ‘अनात्मभाव’ प्रमुख थियो र उहाँको ‘प्रज्ञेन्द्रिय’ अरू इन्द्रियहरूभन्दा अधिक थियो। त्यसैले उहाँले प्रज्ञालाई प्रमुख स्थान दिनु भएको हो। अं. नि. अ. क. I. पृ. ३५३; सारिपुत्र महास्थविर दीघनखसूत्रको कुरा सुनेर अरहन्त हुनुभएको हो। हेर. बु. प. भा-१, पृ. ३६४ मा।

भगवानको मन्तव्य

१- “सारिपुत्र ! एकान्तरूपले ‘यी तीन पुद्गलहरूमध्येमा यो सुन्दरतर छ यो प्रणीततर छ’ भनी निश्चय गरी बताउन सजिलो छैन । सारिपुत्र ! जो पुद्गल श्रद्धाविमुक्त छ ऊ पनि अरहत्वकोनिमित्त प्रतिपन्न छ भनी भन्ने कारण छ; जो पुद्गल कायसाक्षी छ ऊ सकृदागामी वा अनागामी अथवा जो पुद्गल दृष्टिप्राप्त छ ऊ पनि सकृदागामी वा अनागामीकोनिमित्त प्रतिपन्न छ भनी भन्ने कारण छ ।”

२- “सारिपुत्र ! एकान्तरूपले ‘यी तीन पुद्गलहरूमध्येमा यो सुन्दरतर छ यो प्रणीततर छ’ भनी निश्चय गरी बताउन सजिलो छैन । सारिपुत्र ! जो पुद्गल कायसाक्षी छ ऊ पनि अरहत्वकोनिमित्त प्रतिपन्न छ भनी भन्ने कारण छ; जो पुद्गल श्रद्धाविमुक्त छ ऊ सकृदागामी वा अनागामी अथवा जो पुद्गल दृष्टिप्राप्त छ ऊ पनि सकृदागामी वा अनागामीकोनिमित्त प्रतिपन्न छ भनी भन्ने कारण छ ।”

३- “सारिपुत्र ! एकान्तरूपले ‘यी तीन पुद्गलहरूमध्येमा यो सुन्दरतर छ यो प्रणीततर छ’ भनी निश्चय गरी बताउन सजिलो छैन । सारिपुत्र ! जो पुद्गल दृष्टिप्राप्त छ ऊ पनि अरहत्वकोनिमित्त प्रतिपन्न छ भनी भन्ने कारण छ; जो पुद्गल श्रद्धाविमुक्त छ ऊ सकृदागामी वा

अनागामी अथवा जो पुद्गल कायसाक्षी छ ऊ पनि सकृदागामी वा अनागामीकोनिमित्त प्रतिपन्न छ भनी भन्ने कारण छ ।”

“सारिपुत्र ! एकान्तरूपले ‘यी तीन पुद्गलहरूमध्येमा यो सुन्दरतर र यो प्रणीततर छ’ भनी निश्चय गरी बताउन सजिलो छैन ।”

मूल सूत्र—

४१. सूर्योदयसम्म सुत्ते भिक्षु

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि सन्ध्या समयमा भगवान ध्यानबाट उठ्नुभई जहाँ उपस्थान-शाला हो^२ त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि विच्छाडाइरहेको आसनमा बस्नुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्र पनि सन्ध्या समयमा ध्यानबाट उठ्नुभई जहाँ उपस्थान-शाला हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । आयुष्मान् महामौद्गल्यायन पनि सन्ध्या समयका ध्यानबाट उठ्नु भई जहाँ उपस्थान-शाला हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि

१. अं. नि-६, पृ. २० : सोप्पसुत्तं, सारणीयवग्गो; अ. क. II. पृ. ६५८.

२. 'उपस्थान-शाला' को शब्दार्थ हो भेला हुने शाला । यहाँ चाहिँ उपस्थान-शाला भन्नाले भोजन गर्ने शालालाई भनेको हो । यस

भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । आयुष्मान् महाकाशयप
 पनि...आयुष्मान् माहाकात्यायन पनि...आयुष्मान् महाकोट्टिक पनि...
 आयुष्मान् महाचुन्द पनि...आयुष्मान् महाकप्पिन पनि...आयुष्मान् अनुरुद्ध
 पनि... आयुष्मान् रेवत पनि...आयुष्मान् आनन्द पनि सन्ध्यासमयमा
 ध्यानबाट उठ्नुभई जहाँ उपस्थान-शाला हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुग्नु
 भएपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो ।

शालामा भोजन गर्नकोनिमित्त भेला हुन्छन् । भोजन पछि यसै
 शालामा सयम सयममा भिक्षुहरू भेला पनि हुन्छन् । “अनुजानामि
 भिक्खवे, उपद्धानासालं” भन्ने ठाउँमा- भिक्षु हो ! भोजन गर्ने
 शालाको अनुमति दिन्छु भनी भनिएको हो । चुल्ल व. पा. पृ.
 २४६ : उपद्धानसालानुजानना, “उपद्धान सालाति परिवेण
 भोजनसाला” भन्नाले उपस्थान शाला भनी परिवेण र भोजन
 शालालाई भनिएको हो । सम. पा. पृ. ५६८; अं. अ. क. II. पृ.
 ७९४ ले पनि “उपद्धानसालाति भोजनसालायं” भनी उल्लेख
 गरेको छ । उपस्थान शालाको अर्थ धर्मदेशना गर्ने ठाउँ पनि हो
 र धर्मश्रवण गर्नकोनिमित्त एकत्रित हुने शाला पनि हो । त्यसैले
 उदा. अ. क. पृ. ७१ ले- “उपद्धानसालायं ति धम्मसभा मण्डपे,
 सा हि धम्म देसेतुं आगतस्स तथागतस्स भिक्खूणं उपद्धानं
 करणद्धानन्ति उपद्धानसाला ति वुच्चति” भनी उल्लेख गरेको
 छ । अतः उपस्थान शालाको अर्थ विषयवस्तु अनुसार भिन्नता
 पनि हुन्छ ।

अनि रातको धेरैबेरसम्म बसेर नै (समय) बिताउनु भएपछि, भगवान आसनबाट उठी विहार (= कोठा) भित्र जानुभयो। ती आयुष्मान्हरू पनि भगवान जानुभएको केहीछिन् पछि आसनबाट उठी आ-आफ्ना विहारमा जानुभयो।

त्यहाँ जो ती नयाँ भिक्षुहरू^१— यस धर्म-विनयमा हालसालै प्रव्रजित भएका हुन्— उनीहरू सूर्योदय हुनुञ्जेलसम्म काग कराए भैं दाह्ना किट्दै सुतिरहे। भगवानले अलौकिक विशुद्ध दिव्य चक्षुद्वारा सूर्योदय हुनुञ्जेलसम्म काग कराए भैं दाह्ना किट्दै सुतिरहेका ती भिक्षुहरूलाई देख्नुभयो। यो देखेर जहाँ उपस्थान-शाला हो त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ पुगेपछि विछ्याइ-राखेको आसनमा बस्नुभयो। बस्नुभएपछि भगवानले ती भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षु हो ! कहाँ गए सारिपुत्र ? कहाँ गए महामौद्गल्यायन ? कहाँ गए महाकाश्यप ? कहाँ गए महाकात्यायन ? कहाँ गए महाकोट्टिक ? कहाँ गए महाचन्द्र ? कहाँ गए अनुरुद्ध ? कहाँ गए रेवत ? कहाँ गए आनन्द ? भिक्षु हो ! कहाँ गए ती स्थविर श्रावकहरू ?”

“भन्ते ! भगवान जानुभएको केही छिन् पछि ती आयुष्मान्हरू पनि आ-आफ्ना विहारमा जानुभयो।”

---

१. ५०० जति भिक्षुहरू थिए। अं. नि. अ. क. II. पृ. ६५८ : सोप्पसुत्त-वण्णना।

(क) “भिक्षु हो ! अनि त्यसैले तिमीहरू ‘स्थविर भिक्षुहरू गइसके’ भनी सूर्योदय नहुञ्जेलसम्म काग कराए भैं गरी दाह्याकिट्टै सुतेको त ? भिक्षु हो ! के त, तिमीहरूले— ‘मनलागेसम्म शय्यासुख^१(= सेय्यासुख), पक्षसुख^२ (= पस्ससुख), निद्रासुख^३ (= मिद्धसुख) मा अनुयुक्त भई जीवनभर राज्य गर्न मूर्द्धाभिषिक्त क्षत्रीय राजालाई जानपदिकहरूले माया गरेको वा मन पराएको कुरा देखेका छौ अथवा सुनेका छौ ?’ यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! देखेका छैनौ र सुनेका छैनौ ।”

“भिक्षु हो ! ठीक छ । भिक्षु हो ! मनलागेसम्म शय्यासुख, पक्षसुख र निद्रासुखमा अनुयुक्त भई जीवनभर राज्य गर्ने मूर्द्धाभिषिक्त क्षत्रीय राजालाई जानपदिकहरूले माया गरेको वा मनपराएको कुरा मैले पनि देखेको छैन र सुनेको छैन ।”

-
१. शय्यासुख’ भनी सुत्नको लागि खाट्मा वा विच्छच्चौनामा सुत्दा त्यसबाट पाउने स्पर्शादि सुखानुभवलाई भनेको हो । अं. नि. अ. क. II. पृ. ६४४.
  २. ‘पक्षसुख’ भनी जुन जुन कोल्टोमा सुत्दा आनन्द अनुभव हुने हो— यस्तै प्रकारका सुखानुभवलाई ‘पक्षसुख’ भनिएको हो । अं. नि. अ. क. II. पृ. ६४४.
  ३. ‘निद्रासुख’ भनी निद आउँदाको सुखानुभवलाई भनिएको हो । अं. नि. अ. क. II. पृ. ६४४ : विनिबद्धसुत्तवण्णना ५.१.६ ।

(ख) भिक्षु हो ! के त तिमीहरूले- मनलागेसम्म शय्यासुख, पक्षसुख र निद्रासुखमा अनुयुक्त भई जीवनभर राज्यभोग गर्ने राष्ट्रपालक (= रट्टिक) लाई जानपदिकहरूले माया गरेको वा मनपराएको कुरा देखेका छौ अथवा सुनेका छौ ?” यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! देखेका छैनौ र सुनेका छैनौ ।”

“भिक्षु हो ! ठीक छ । भिक्षु हो ! मैले पनि- मनलागेसम्म शय्यासुख, पक्षसुख र निद्रासुखमा अनुयुक्त भई जीवनभर राज्य गर्ने राष्ट्रपालकलाई जानपदिकहरूले माया गरेको वा मनपराएको कुरा देखेको छैन र सुनेको छैन ।”

(ग) भिक्षु हो ! के त तिमीहरूले- मनलागेसम्म शय्यासुख, पक्षसुख र निद्रासुखमा अनुयुक्त भई जीवनभर आमाबाबुको सम्पत्ति खाने पैत्रणिकलाई...सेनाको काम गर्ने सेनापतिलाई...गाउँको मुखियालाई...पूग^१गणिकालाई गणहरूले माया गरेको वा मनपराएको कुरा देखेका छौ अथवा सुनेका छौ ?” यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! देखेका छैनौ र सुनेका छैनौ ।”

“भिक्षु हो ! ठीक छ । भिक्षु हो ! मैले पनि...देखेको छैन र सुनेको छैन ।”

(घ) “भिक्षु हो ! के त तिमीहरूले- मनलागेसम्म शय्यासुख, पक्षसुख र निद्रासुखमा अनुयुक्त भई इन्द्रिय असंयमी भई भोजनमा

---

१. दुइ तीन जनाको समूहलाई ‘पूग’ भन्दछन् ।

मात्रा-ज्ञान नराखी जाग्रततामा अनुयुक्त नभई कुशलाकुशल-धर्महरू देख्ने नभई बोधिपक्षधर्महरूमा पूर्वापर अनुयुक्त नभई भावनादिहरूमा अनुयुक्त नभई— आस्रव क्षय गरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमै स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी : विहार गर्ने श्रमण वा ब्राह्मणलाई देखेका छौं र सुनेका छौं ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! देखेका छैनौ र सुनेका छैनौ ।”

“भिक्षु हो ! ठीक छ । भिक्षु हो ! मैले पनि...देखेको छैन र सुनेको छैन ।”

“भिक्षु हो ! त्यसैले यस्तो सिक्नुपर्छ— ‘इन्द्रियसंयमी हुनेछौं, भोजनमा मात्राज्ञ हुनेछौं, जाग्रततामा अनुयुक्त भई रहने छौं, कुशलाकुशल धर्महरूलाई देख्नसक्ने हुनेछौं, बोधिपक्षधर्महरूमा पूर्वापर अनुयुक्त भई विहार गर्नेछौं र भावनादिहरूमा अनुयुक्त भई विहार गर्नेछौं ।”

भिक्षु हो ! यही नै तिमीहरूले सिक्नुपर्छ ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

४२. परिहानी नहुने कारण

अनि कुनै एक देवता मध्यरातमा सुन्दर रूप धारण गरी जेतवन जम्मै आलोकित पारी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^१ । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ती देवताले भगवानलाई यस्तो भने—

“भन्ते ! यी छ कारणहरूद्वारा भिक्षुहरूको परिहानी हुन्न । कुन छ ?
 (१) शास्ताको गौरवद्वारा, (२) धर्मको गौरवद्वारा, (३) सङ्घको गौरवद्वारा,
 (४) शिक्षाको गौरवद्वारा, (५) आज्ञाकारिताद्वारा (= सोवचस्सत) तथा
 (६) कल्याणमित्रताद्वारा ।’ भन्ते ! यीनै छ कारणहरूद्वारा भिक्षुहरूको परिहानी हुन्न ।”

ती देवताले यस्तो भने । अनि भगवानले अनुमोदन गर्नुभयो ।
 ‘भगवानले अनुमोदन गर्नुभयो’ भनी सो देवता भगवानलाई अभिवादन गरी प्रदक्षिणा गरी त्यहीं अन्तर्धान भए ।

---

१. अं. नि-६, पृ. १२७ : देवतासुत्तं, देवतावग्गो; अ. क. II. पृ. ६९२.

अनि त्यसरात वितिसके पछि भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षु हो ! यो वितेको रातमा कुनै एक देवता मध्यरातमा सुन्दर रूप धारण गरी **जेतवन जम्मै** आलोकित पारी जहाँ म थिएँ त्यहाँ आए । आएपछि मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ती देवताले मलाई यस्तो भने— ‘भन्ते ! यी छ कारणहरूद्वारा भिक्षुहरूको परिहानी हुन्न । कुन छ ? शास्ताको गौरवद्वारा, धर्मको गौरवद्वारा, सङ्घको गौरवद्वारा, शिक्षाको गौरवद्वारा, आज्ञाकारीताद्वारा तथा कल्याण मित्रताद्वारा । भन्ते ! यीनै छ कारणहरूद्वारा भिक्षुहरूको परिहानी हुन्न’ ।”

ती देवताले यस्तो भने । यति भनेर मलाई अभिवादन गरी प्रदक्षिणा गरी त्यहीं अन्तर्धान भएर गए ।”

यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई अभिवादन गरी यस्तो विन्ति गर्नुभयो—

“भन्ते ! भगवानले संक्षेपरूपमा भन्नुभएको यस कुराको विस्तारपूर्वक अर्थ म यसरी बुझ्दछु— १. (a) भन्ते ! यहाँ भिक्षु, आफू पनि शास्ताप्रति गौरव राख्ने हुन्छ र शास्ताप्रति गौरव राख्नेमा वर्णवादी पनि हुन्छ, (b) अरू भिक्षुहरू— जो शास्ताप्रति गौरव राख्ने हुँदैनन् उनीहरूलाई पनि शास्ताप्रति गौरव राख्न लगाउँछ, (c) अरू भिक्षुहरू— जो शास्ताप्रति गौरव राख्ने हुन्छन् उनीहरूको यथार्थताले सत्यताले यथासमयमा वर्णना पनि गर्छ । २. (a) आफू पनि धर्मप्रति

गौरव राख्ने हुन्छ, धर्मप्रति गौरव राख्नेमा वर्णवादी पनि हुन्छ, (b) अरू भिक्षुहरू— जो धर्मप्रति गौरव राख्ने हुँदैनन् उनीहरूलाई पनि धर्मप्रति गौरव राख्न लगाउँछ, (c) अरू भिक्षुहरू— जो धर्मप्रति गौरव राख्ने हुन्छन् उनीहरूको यथार्थताले र सत्यताले यथासमयमा वर्णना पनि गर्छ ।

३. (a) आफू पनि सङ्घप्रति गौरव राख्ने हुन्छ, सङ्घप्रति गौरव राख्नेमा वर्णवादी पनि हुन्छ, (b) अरू भिक्षुहरू— जो सङ्घप्रति गौरव राख्ने हुँदैनन् उनीहरूलाई पनि सङ्घप्रति गौरव राख्न लगाउँछ, (c) अरू भिक्षुहरू— जो सङ्घप्रति गौरव राख्ने हुन्छन् उनीहरूको यथार्थताले र सत्यताले यथासमयमा वर्णना पनि गर्छ ।

४. (a) आफू पनि शिक्षाप्रति गौरव राख्ने हुन्छ, शिक्षाप्रति गौरव राख्नेमा वर्णवादी पनि हुन्छ, (b) अरू भिक्षुहरू— जो शिक्षाप्रति गौरव राख्ने हुँदैनन् उनीहरूलाई पनि शिक्षाप्रति गौरव राख्न लगाउँछ, (c) अरू भिक्षुहरू— जो शिक्षाप्रति गौरव राख्ने हुन्छन् उनीहरूको यथार्थताले र सत्यताले यथासमयमा वर्णना पनि गर्छ ।

५. (a) आफू पनि आज्ञाकारी हुन्छ र आज्ञाकारीतामा वर्णवादी पनि हुन्छ, (b) अरू भिक्षुहरू— जो आज्ञाकारीताप्रति गौरव राख्ने हुँदैनन् उनीहरूलाई पनि आज्ञाकारीताप्रति गौरव राख्न लगाउँछ, (c) अरू भिक्षुहरू— जो आज्ञाकारीताप्रति गौरव राख्ने हुन्छन् उनीहरूको यथार्थताले र सत्यताले यथासमयमा वर्णना पनि गर्छ ।

६. (a) आफू पनि कल्याणमित्र हुन्छ र कल्याणमित्रताको वर्णवादी पनि हुन्छ, (b) अरू भिक्षुहरू— जो कल्याणमित्रताप्रति गौरव राख्ने हुँदैनन् उनीहरूलाई पनि कल्याणमित्रताप्रति गौरव राख्न लगाउँछ, (c) अरू भिक्षुहरू— जो कल्याण-

मित्रताप्रति गौरव राख्ने हुन्छन् उनीहरूको यथार्थताले र सत्यताले यथासमयमा वर्णना पनि गर्छ ।”

“भन्ते ! भगवानले संक्षेपरूपमा भन्नुभएको यस कुराको विस्तार-पूर्वक अर्थ म यसरी बुझ्दछु ।”

“साधु, साधु, सारिपुत्र ! साधु, सारिपुत्र ! जो कि तिमीले मैले संक्षेपरूपमा भनेको यस कुराको अर्थ यसरी विस्तारपूर्वक बुझिल्यौं । सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षु आफू पनि शास्ताप्रति गौरव राख्ने हुन्छ, ... धर्मप्रति गौरव राख्ने हुन्छ, ... सङ्घप्रति गौरव राख्ने हुन्छ, ... शिक्षाप्रति गौरव राख्ने हुन्छ, ... आज्ञाकारी हुन्छ, ... कल्याणमित्र हुन्छ र कल्याणमित्रताको वर्णवादी पनि हुन्छ । अरू भिक्षुहरू— जो कल्याणमित्रताप्रति गौरव राख्ने हुँदैनन् उनीहरूलाई पनि कल्याणमित्रताप्रति गौरव राख्न लगाउँछ । अरू भिक्षुहरू— जो कल्याणमित्रताप्रति गौरव राख्ने हुन्छन् उनीहरूको यथार्थताको र सत्यताले यथासमयमा वर्णना पनि गर्छ ।”

“सारिपुत्र ! मैले संक्षेपरूपमा भनेको यस कुराको अर्थ यसरी नै विस्तारपूर्वक बुझ्नसक्नु पर्छ ?”

X

X

X

---

१. माथि पृ. २५० मा उल्लेखित नं. १ देखि ५ सम्मका कुराहरू सबै दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. अर्को एकदिन एक देवता आई भगवानलाई अपरिहानीका सात कारणहरू बताए । भगवानले पनि यी कुराहरू भिक्षुहरूलाई बताउनु भयो । सारिपुत्र महास्थविरले यी कुराहरूको पनि व्याख्या सुनाउनु भयो । छ कारणहरू सबै यस सूत्रमा उल्लेख भए जस्तै हुन् र सातौं कारणमा समाधिको कुरा थपिएको छ । अं. नि-७, पृ. १७६ : दुतियसोवचस्सतासुत्तं, देवतावग्गो; अ. क. II. पृ. ७११.

मूल सूत्र—

४३. वर्ष गिन्तिले मात्र ब्रह्मचर्य पूरा हुन्छ

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन्कोनिमित्त जानुभयो^१ ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रको मनमा यस्तो लाग्यो— “श्रावस्तीमा भिक्षाटन् जान अजै सबै छ । अतः (त्यतिञ्जेलसम्म) म किन अन्य तीर्थियहरूको परिब्राजकाराम हो त्यहाँ नजाऊँ ।”

यति सोची आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ अन्यतीर्थियहरूको परिब्राजकाराम हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि अन्यतीर्थिय परिब्राजकहरूसँग सम्मोदन गर्नुभयो । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिए पछि एक छेउमा बस्नुभयो ।

त्यस समय त्यहाँ बसिरहेका त्यहाँ भेला भइरहेका ती अन्यतीर्थिय परिब्राजकहरूमा यस्तो कुरा चल्यो— “आवुसो ! जसले

१. अं नि-७, पृ. १७९ : पठमनिद्दससुत्तं, देवतावग्गो ।

वाह्वर्षसम्म परिपूर्ण परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गच्छ (उसलाई)– निद्दस^१ भिक्षु (= परिपूर्ण भिक्षु) भनी भन्न योग्य छ ।”

त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको कुरालाई न अभिनन्दन गर्नुभयो न त प्रत्याक्रोश नै । अनभिनन्दन र अप्रत्याक्रोश गरी– “भगवानकहाँ गई यस कुराको अर्थ बुझ्नेछु” भन्ने विचार गरी आयुष्मान् सारिपुत्र आसनबाट उठी फर्कनु भयो ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गरी भिक्षाटन्बाट फर्की भोजनोपान्त जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो—

“भन्ते ! यहाँ म पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहणगरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन्कोनिमित्त गएँ । भन्ते ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो– ‘श्रावस्तीमा भिक्षाटन् जान अजै सबैरै छ । अतः

१. ‘निद्दस’ शब्दको अर्थ हो ‘पूर्ण दशक’ । निगण्ठहरूको धर्ममा दशक गरी गिन्ति गर्ने चलन छ । तदनुसार ११, १२ वर्ष भएता पनि २० नपुगुञ्जेलसम्म दशक नै भन्ने चलन छ । अतः १२ वर्षसम्म ब्रह्मचर्य पालन गर्नेलाई पनि ‘निर्दश’ भनिएको हो । १२ वर्ष ब्रह्मचर्यवास बसेकालाई उनीहरू पूर्ण ब्रह्मचर्य अथवा ब्रह्मचर्य पूरा गरेको भनी भन्दथे । अं. अ. क. II. पृ. ७०० निद्दसवत्थुसुत्तं ।

किन म अन्यतीर्थीयहरूको परिव्राजकाराममा नजाऊँ ।' भन्ते ! यति सोची म जहाँ अन्यतीर्थीयहरूको परिव्राजकाराम हो त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूसँग सम्मोदन गरेँ । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बसें । भन्ते ! त्यस समयमा त्यहाँ बसिरहेका त्यहाँ भेला भइरहेका ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूमा यस्तो कुरा चल्थो— 'आवुसो ! जसले बाह्र वर्षसम्म परिपूर्ण परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्छ (उसलाई)— निद्वस भिक्षु (= परिपूर्ण भिक्षु) भनी भन्न योग्य छ ।' भन्ते ! अनि मैले ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूलाई न अभिनन्दन गरेँ न त प्रत्याक्रोश नै । अनभिनन्दन अप्रत्याक्रोश गरी— "भगवानकहाँ गई यस कुराको अर्थ बुझ्नेछु" भन्ने विचार गरी आसनबाट उठी म फर्केँ । भन्ते ! यस धर्म-विनयमा केवल वर्ष गिन्तीले मात्र निद्वस भिक्षु (= ब्रह्मचर्यवास पूर्ण गर्ने भिक्षु) भनी भन्न सकिन्छ के ?"

"सारिपुत्र ! यस धर्म-विनयमा (= बुद्ध धर्ममा) केवल वर्ष गिन्तीले मात्र निद्वस भिक्षु भन्न सकिन्न । सारिपुत्र ! मैले सात निद्वस कारणहरू स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताएको छु । कुन सात भने ?"

"सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षुको (१) शिक्षा ग्रहण गर्ने तीव्र इच्छा हुन्छ र भविष्यमा पनि शिक्षा ग्रहण गर्नेतिर प्रेम हटेको हुन्न; (२) धर्म बुझ्ने तीव्र इच्छा हुन्छ र भविष्यमा पनि धर्म बुझ्ने इच्छा हटेको हुन्न; (३) इच्छा निरोध गर्ने तीव्र इच्छा गर्छ र भविष्यमा पनि इच्छा निरोध

गर्ने इच्छा हटेको हुन्न; (४) समाधि गर्ने तीव्र इच्छा हुन्छ र भविष्यमा पनि समाधि गर्ने इच्छा हटेको हुन्न; (५) वीर्य पूरा गर्ने तीव्र इच्छा हुन्छ र भविष्यमा पनि वीर्य पूरा गर्ने इच्छा हटेको हुन्न; (६) प्रज्ञा सहित स्मृतिको तीव्र इच्छा हुन्छ र भविष्यमा पनि प्रज्ञा सहित स्मृतिको इच्छा हटेको हुन्न; (७) दृष्टिप्रतिवेध (= स्रोतापन्नादि मार्ग साक्षात्कार) गर्ने तीव्र इच्छा हुन्छ र भविष्यमा पनि दृष्टिप्रतिवेध गर्ने इच्छा हटेको हुन्न । सारिपुत्र ! यी नै सात निदस कारणहरू मैले स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताएको छु ।”

“सारिपुत्र ! यी सात निदस कारणहरूले युक्त भिक्षुले वाह्र वर्षसम्म परिपूर्ण परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गरे पनि उसलाई ‘निदस भिक्षु’ भनी भन्न सकिन्छ; चौबीस वर्षसम्म परिपूर्ण परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गरे पनि उसलाई ‘निदस भिक्षु’ भनी भन्न सकिन्छ; छतीस वर्षसम्म परिपूर्ण परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गरे पनि उसलाई ‘निदस भिक्षु’ भनी भन्न सकिन्छ; अठचालीस वर्षसम्म परिपूर्ण परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गरे पनि उसलाई ‘निदस भिक्षु’ भनी भन्न सकिन्छ ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

४४. सिङ् भञ्चिएको साँढे झैं

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा वस्नुभएको थियो^१।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा वस्नुभयो। एक छेउमा वस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो—

“भन्ते ! श्रावस्तीमा म वर्षावास^२ बसें। भन्ते ! म जनपद चारिकार्थ जान चाहन्छु।”

“सारिपुत्र ! जस्तो समय सम्भन्धौ (त्यस्तो) गर।”

-
१. अं नि-९, पृ. २० : सीहनादसुत्तं, सीहनादवग्गो; अ. क. II. पृ. ७९६.
  २. वर्षाकाल (श्रावण कृष्णपक्ष देखि आश्विन पूर्णिमा) तीन महीनासम्म एकै स्थानमा वस्नुलाई 'वर्षावास' भन्दछन्।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन गरी प्रदक्षिणा गरी जानुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्र जानुभएको केही छिन पछि एक भिक्षुले भगवानसँग यस्तो विन्ति गरे—

“भन्ते ! आयुष्मान् सारिपुत्रले मलाई चीवरले पिटी (= आसज्ज) मसँग क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानुभयो ।”

अनि भगवानले एक भिक्षुलाई बोलाई— “भिक्षु ! तिमिले सारिपुत्रलाई मेरो वचनले बोलाऊ— ‘आवुसो सारिपुत्र ! शास्ताले तपाईंलाई बोलाउँदै हुनुहुन्छ’ ।”

-
१. आयुष्मान् सारिपुत्र चारिकार्थ भगवानसँग विदा लिई उठेर जानुहुँदा त्यहाँ नजिकमा बसेका एक भिक्षुको कानमा आयुष्मान् सारिपुत्रको चीवरको टुप्पोले छोएको थियो । विशाल परिषद् लिई सारिपुत्र महास्थविर चारिकार्थ जान लाग्नु भएको देखेर सो भिक्षुलाई डाह र ईर्ष्या लागेको थियो । ईर्ष्यालुले भूटो-साँचो जे कुरा पनि लगाउँन सक्छ भने भैं यिनले उहाँको यात्रामा बाधा पुऱ्याउने नियतराखी आफ्नो आइमा उहाँको चीवरको टुप्पोले छोएको कुरालाई नै निहु राखी बढाई चढाई कुरा बनाई भगवानलाई ‘आयुष्मान् सारिपुत्रले मलाई चीवरले पीट्नुभयो’ भनी भूटो आरोप सुनाएका हुन् ।

यिनले भूटो आरोप सुनी “सारिपुत्र त्यस्तो गर्ने होइनन्” भनी भन्दा सो भिक्षुले ‘भगवानले पनि पक्षलिई कुरा

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई सो भिक्षु जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भने—

“आवसो सारिपुत्र ! शास्ताले तपाईंलाई बोलाउँदै हुनुहुन्छ ।”

“हुन्छ, आवसो !” भनी आयुष्मान् सारिपुत्रले सो भिक्षुलाई प्रत्युत्तर दिनुभयो ।

त्यस बखत आयुष्मान् महामौद्गल्यायन र आयुष्मान् आनन्द ताल्चा हातमा लिई— “आयुष्मान् हो ! अगाडि आउनुहोस् । आयुष्मान् हो ! अगाडि आउनुहोस् । केहीछिन पछि आयुष्मान् सारिपुत्रले सिंहनाद गर्नुहुनेछ” भन्नुहुँदै उहाँहरू विहारमा टहलिदै हुनुहुन्थ्यो । अनि आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

गर्नुहुन्छ भनी भन्ना र यस कारणद्वारा उसको मनमा बुद्धप्रति समेत द्वेषभाव उत्पन्न हुनसक्छ भन्ने तथ्यलाई ध्यानमा राख्नु भई सो भिक्षुलाई त्यस कारणबाट बचाउनको निमित्त भगवानले एक भिक्षुलाई बोलाई आयुष्मान् सारिपुत्रलाई बोलाउन पठाउनु भएको हो भनी मनो. र. पू. II. पृ. ७९७ ले उल्लेख गरेको छ ।

“सारिपुत्र ! यहाँ एक सब्रह्मचारीले- “भन्ते ! आयुष्मान् सारिपुत्रले मलाई चीवरले पिटी मसँग क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानुभयो भन्दै दोषारोपण गर्दैछन् ।”

“भन्ते ! जसको कायमा कायगतस्मृति उपस्थित हुँदैन अवश्य पनि त्यस्ताले यहाँ कुनै सब्रह्मचारीलाई चीवरले पिटेर क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानसक्छ ।”

१- “भन्ते ! जस्तै- पृथ्वीमा सुचि पनि फाल्छन्, असुचि पनि फाल्छन्; गुहु पनि फाल्छन्, मूत पनि फाल्छन्; कफ पनि फाल्छन्, पीप पनि फाल्छन्, रगत पनि फाल्छन् तर त्यसले न पृथ्वी आत्तिन्छन्, न लज्जित हुन्छन्, न घृणित नै हुन्छन् । भन्ते ! त्यस्तै- ‘म पनि विपुल, महान्, अप्रमाण् अवैर र अद्वेषचित्त लिई पृथ्वीसमान भई विहार गर्दछु । भन्ते ! जसको कायमा कायगतस्मृति उपस्थित हुन्न अवश्य पनि त्यस्ताले यहाँ कुनै सब्रह्मचारीलाई चीवरले पिटेर क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानसक्छ ।”

२- “भन्ते ! जस्तै- पानीमा सुचि पनि असुचि पनि फाल्छन्, गुहु पनि मूत पनि फाल्छन्, कफ पनि पीप पनि फाल्छन् रगत पनि फाल्छन् तर त्यसले न पानी आत्तिन्छ न लज्जित हुन्छ र न घृणित नै हुन्छ । भन्ते ! त्यस्तै- म पनि विपुल, महान्, अप्रमाण्, अवैर र अद्वेषचित्त लिई पानी समान भई विहार गर्दछु । भन्ते ! जसको कायमा कायगतस्मृति उपस्थित हुन्न अवश्य पनि त्यस्ताले यहाँ कुनै सब्रह्मचारीलाई चीवरले पिटेर क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानसक्छ ।”

३- “भन्ते ! जस्तै- आगोमा सुचि पनि असुचि पनि...गुहु पनि मूत पनि...कफ पनि पीप पनि रगत पनि भष्म हुन्छ तर त्यसले न आगो आत्तिन्छ, न लज्जित हुन्छ तथा न घृणित नै हुन्छ । भन्ते ! त्यस्तै- म पनि विपुल, महान्, अप्रमाण, अवैर र अद्वेषचित्त लिई आगो समान भई विहार गर्दछु । भन्ते ! जसको कायमा कायगतस्मृति उपस्थित हुन्न अवश्य पनि त्यस्ताले यहाँ कुनै सब्रह्मचारीलाई चीवरले पिटेर क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानसक्छ ।”

४- “भन्ते ! जस्तै- वायुले सुचि पनि असुचि पनि...गुहु पनि मूत पनि...कफ पनि पीप पनि रगत पनि उडाउँछ तर त्यसले न वायु आत्तिन्छ, न लज्जित हुन्छ तथा न घृणित नै हुन्छ । भन्ते ! त्यस्तै- म पनि विपुल, महान्, अप्रमाण, अवैर र अद्वेषचित्त लिई वायु समान भई विहार गर्दछु । भन्ते ! जसको कायमा कायगतस्मृति उपस्थित हुन्न अवश्य पनि त्यस्ताले यहाँ कुनै सब्रह्मचारीलाई चीवरले पिटेर क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानसक्छ ।”

५- “भन्ते ! जस्तै- पुछ्ने कपडाले सुचि पनि असुचि पनि...गुहु पनि मूत पनि...कफ पनि पीप पनि रगत पनि पुछ्छ तर त्यसले न पूछ्ने कपडा आत्तिन्छ, न लज्जित हुन्छ तथा न घृणित नै हुन्छ । भन्ते ! त्यस्तै- म पनि विपुल, महान्, अप्रमाण, अवैर र अद्वेषचित्त लिई पुछ्ने कपडा समान भई विहार गर्दछु । भन्ते ! जसको कायमा कायगतस्मृति उपस्थित हुन्न अवश्य पनि त्यस्ताले यहाँ कुनै सब्रह्मचारीलाई चीवरले पिटेर क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानसक्छ ।”

६- “भन्ते ! जस्तै- कुनै भूत्रो कपडा लगाउने चण्डाल-कुमार क वा चण्डाल-कुमारीका हातमा डालो लिई गाउँ वा निमगमा पस्दा नीच (= नम्र) चित्त लिएर नै पस्छ; भन्ते ! त्यस्तै- म पनि विपुल...चित्त लिई चण्डाल-कुमारक वा चण्डाल-कुमारीका समान भई विहार गर्दछु । भन्ते □ जसको कायमा कायगतस्मृति उपस्थित हुन्न अवश्य पनि त्यस्ताले यहाँ कुनै सब्रह्मचारीलाई चीवरले पिटेर क्षमा पनि नमागी चारि कार्थ जानसक्छ ।”

७- “भन्ते ! जस्तै- सिङ् भौँचिएको सुशील सुदान्त, सुविनीत साँढे सडकमा दोबाटो दोबाटोमा यताउता हिँड्छ- कसैलाई पनि खुट्टाले वा सिङ्गले हान्दैन; भन्ते ! त्यस्तै- म पनि विपुल...चित्त लिई सिङ् भौँचिएका साँढे समान भई विहार गर्दछु । भन्ते ! जसको कायमा कायगतस्मृति उपस्थित हुन्न अवश्य पनि त्यस्ताले यहाँ कुनै सब्रह्मचारीलाई चीवरले पिटेर क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानसक्छ ।”

८- “भन्ते ! जस्तै- कुनै नुहाएर बसेको सौखिन स्वभावको तन्नेरी स्त्री वा युवा पुरुषको गर्धनमा मृत सर्प, मृत कुकुर अथवा मृत पुरुष भुङ्गडाइदिंदा ऊ आत्तिन्छ, लज्जित हुन्छ र घृणित हुन्छ; भन्ते ! त्यस्तै- म पनि यो दुगन्धित शरीर देखी । आत्तिन्छु, लज्जित हुन्छु र घृणित हुन्छु । भन्ते ! जसको कायमा कायगतस्मृति उपस्थित हुन्न अवश्य पनि त्यस्ताले यहाँ कुनै सब्रह्मचारीलाई चीवरले पिटेर क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानसक्छ ।”

९- “भन्ते ! जस्तै- कुनै पुरुषले प्वालहरू भएका भाँडामा (थालीक) गुहु लैजाँदा माथिबाट पनि तलबाट पनि चुहिन्छ; भन्ते ! त्यस्तै- मैले पनि माथिबाट पनि तलबाट पनि बगिरहने प्वालहरू^१ भएको यो शरीरलाई परिहरण गर्दछु। भन्ते ! जसको कायमा कायगतस्मृति उपस्थित हुन्न अवश्य पनि त्यस्ताले यहाँ कुनै सब्रह्मचारीलाई चीवरले पिटेर क्षमा पनि नमागी चारिकार्थ जानसकछ।”

अनि आसनबाट उठी उत्तरासङ्ग एकांश गरी भगवानको चरण-कमलमा शीरले ढोगी सो भिक्षुले भगवानसँग यस्तो विन्तिगरे—

“भन्ते ! जस्तै कुनै अज्ञानी मूर्खले अकुशल अपराध गरे भैं मैले पनि अकुशल अपराध गर्ने। जो कि मैले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई असत्य, तुच्छ, मृषा तथा अतथ्य कुराले भूटो आरोप लगाएँ। भन्ते ! भगवानले त्यो मेरो अपराधलाई अपराध भनी स्वीकार गर्नुहोस् (= क्षमा गर्नुहोस्) भविष्यमा संयम गर्नेछु।”

“भिक्षु ! ठीक छ, जो कि तिमीले कुनै अज्ञानी मूर्खले अकुशल अपराध गरे भैं अपराध, अकुशल गत्यौ; जो कि तिमीले सारिपुत्रलाई असत्य, तुच्छ, मृषा तथा अतथ्य कुराले भूटो आरोप लगायौ। भिक्षु ! जब कि तिमीले अपराधलाई अपराध भनी देखी (= जानी) धर्मानुसार प्रतिकार गछौँ- त्यो तिम्रो अपराधलाई हामी स्वीकार गछौँ। भिक्षु ! आर्यविनयमा (= बुद्धको धर्ममा) अपराधलाई अपराध भनी जानी

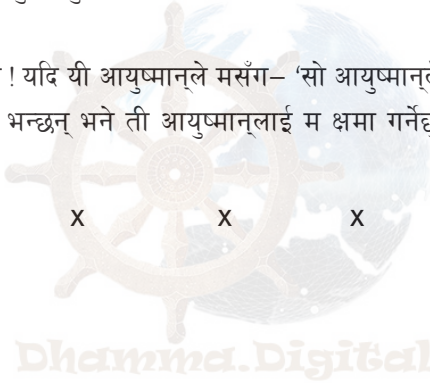
१. दुई कान, दुई नाक, दुई मुखद्वार, मलद्वार तथा मूत्रद्वार आदि नौ प्वालहरूलाई 'प्वालहरू' भनी भनिएको हो।

जसले धर्मानुसार प्रतिकार गर्छ र भविष्यमा संयमित हुन्छ भने यो त्यसकोनिमित्त अभिवृद्धि नै हो ।”

अनि भगवानले आयुष्मान् सापित्रलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“सारिपुत्र ! यी मोघपुरुषलाई क्षमा गर होइन भने यिनको शीर यहीं नै सात टुक्रा हुनेछ ।”

“भन्ते ! यदि यी आयुष्मान्ले मसँग— ‘सो आयुष्मान्ले मलाई क्षमा गरून्’ भनी भन्छन् भने ती आयुष्मान्लाई म क्षमा गर्नेछु^१ ।”

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३०४, अरहन्तवर्गमा पनि यस्तै कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

मूल सूत्र—

४५. सउपादानीहरू नरकमा पर्छन्

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा वस्नुभएको थियो^१ ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरी पात्र—
चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन्कोनिमित्त पस्नुभयो । त्यसबेला
आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो लाग्यो—

“श्रावस्तीमा भिक्षाटन् जान अजै समय छ । (त्यतिञ्जेलसम्म)
किन म अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको आराममा नजाऊँ ।”

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको आराम
हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुग्नु भएपछि अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूसँग
सम्मोदन गर्नुभयो । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिए पछि एक छेउमा
वस्नुभयो ।

१. अं. नि-९, पृ. २४ : सउपादिसेससुत्तं, सीहनादवग्गो; अ. क. II. पृ. ७९८.

त्यस समय त्यहाँ बसिरहेका त्यहाँ भेला भइरहेका ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूका बीचमा कुरा उठ्यो—

“आवुसो ! जो कोही सउपादिशेष मृत्यु हुन्छ— ती सबै नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुँन्नन्, तिरश्चीन योनिबाट परिमुक्त हुन्नन्, प्रेतयोनिबाट परिमुक्त हुन्नन् र अपाययोनिबाट परिमुक्त हुन्नन् ।”

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको भाषणलाई न अभिनन्दन गर्नुभयो न त प्रत्याक्रोश नै । अभिनन्दन पनि नगरी प्रत्याक्रोश पनि नगरी ‘यसको अर्थ भगवानका समक्ष जान्नेछु’ भनी आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो । त्यसपछि श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गरी भिक्षाटन्बाट फर्की भोजनोपान्त आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो—

“भन्ते ! यहाँ म पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गर्न पसें । भन्ते ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो— ‘श्रावस्तीमा भिक्षाटन् जान अजै समय छ । (त्यतिञ्जेलसम्म) किन म अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको आराममा नजाऊँ ।’ भन्ते ! अनि म यहाँ अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको आराम हो त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूसँग सम्मोदन गरें । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिए पछि एक छेउमा बसें । त्यसबखत त्यहाँ बसिरहेका त्यहाँ भेला भइरहेका अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूका बीच

यस्तो कुरा उठ्यो— ‘जो कोही सउपादिशेष मृत्यु हुन्छ— ती सबै नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुँन्नन्, तिरश्चीनयोनिबाट परिमुक्त हुँन्नन्— प्रेतयोनिबाट परिमुक्त हुँन्नन् र अपाययोनिबाट परिमुक्त हुँन्नन् ।’ भन्ते ! मैले ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको भाषणलाई न अभिनन्दन गर्ने न प्रत्याक्रोश नै । अनिनन्दन पनि नगरी प्रत्याक्रोश पनि नगरी ‘भगवानका समक्ष यसको अर्थ जान्नेछु’ भनी आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

सउपादानीहरू पनि नरकबाट मुक्त हुन्छन्

“सारिपुत्र ! को हुन् र ती मूर्ख र अव्यक्त अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरू ! उनीहरूले ‘सउपादिशेष’ वा ‘सउपादिशेष हुने’ पुरुषलाई के जान्न सक्लान् र !! ‘अनुपादिशेष’ वा ‘अनुपादिशेष हुने’ पुरुषलाई के जान्न सक्लान् र !!”

Dhamma.Digital

१. ‘स-उपादिशेष’ को शब्दार्थ हो— उपादान सहित अथवा उपादान बाँकी रहेको । ‘अहंमम’ भन्ने भावलाई बलियो गरी— ग्रहण गर्नु र धारण गर्नु नै ‘स-उपादिशेष’ हो । भनाइको तात्पर्य हो पञ्चस्कन्ध बाँकी रहेको । ‘स-उपादिशेष हुने’ भन्नाले उपादान (= पुनः पुनः ग्रहण गर्ने) बाँकी भएका व्यक्ति हो भनी भनिएको हो । के के ग्रहण गर्नेलाई ‘उपादान’ भन्दछन् भन्ने बारेका कुराहरू लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ३९३ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । विशेष गरी यो

“सारिपुत्र ! यी नौ प्रकारका व्यक्तिहरू सउपादिशेष (= उपादान सहित) मृत्यु भएता पनि नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुन्छन्, तिरश्चीनयोनिबाट परिमुक्त हुन्छन्, प्रेतयोनिबाट परिमुक्त हुन्छन् र अपाय-दुर्गतिविनिपात-योनिबाट पनि परिमुक्त हुन्छन् । कुन नौ भने ?”

१- “सारिपुत्र ! यहाँ केही पुरुष शीलमा परिपूर्णकारी हुन्छ, समाधिमा परिपूर्णकारी हुन्छ र प्रज्ञामा भने प्रमाणकारी (थोरै) हुन्छ । ऊ पाँचै अधोभागीय^१ संयोजनहरूलाई परिक्षण गरी

‘सउपादान’ र ‘अनुपादान’ भन्ने शब्द निर्वाणको विशेषणको रूपमा प्रयोग गरेका पाइन्छ । हेर पटि. म. अ. क. पृ. २२२; अं. नि. अ. क. II. पृ. ७२०; अं. नि. अ. क. II. पृ. ७९८; बु. म. भा-१ पृ. ६ को पादटिप्पणीमा । यस उपादानको सम्बन्धमा ‘तृष्णा-उपादान’ र ‘प्रत्यया-उपादान’ गरी दुइप्रकारका कुराहरू पपं सू. II. पृ. १२९ : रथविनीतसुत्तवण्णनामा विश्लेषण गरी देखाइएको छ । यस सूत्रानुसार ‘स-उपादान’ भन्नाले उपादान सहित र ‘अनुपादान’ भन्नाले उपादान रहित भन्ने अर्थ पनि बुझिन्छ । अं. नि. अ. क. II. पृ. ७९८ : सउपादिसेसुत्तं । सं. नि. IV. पृ. २५ : अनुपादापरिनिब्बानसुत्तं पनि हेर्नु योग्य छ ।

१. अधोभागीय संयोजनहरू भनेका कुन कुन हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु. गृ. भा-१ पृ. १३७; बु. ब्रा. भा-१. पृ. १८३ तथा बु. प. भा-१, पृ. ३२७ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।

अन्तर्परिनिर्वाण हुने^१ (= अन्तरापरिनिब्बायी) हुन्छ । सारिपुत्र ! यही पहिलो पुरुष हो जो सउपादिशेष मृत्यु भएता पनि नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ, तिरश्चीनयोनिबाट...अपाय दुर्गति विनिपातयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ ।”

२- “सारिपुत्र ! फेरि यहाँ कोही पुरुष शीलमा परिपूर्णकारी हुन्छ, समाधिमा परिपूर्णकारी हुन्छ तर प्रज्ञामा भने प्रमाणकारी हुन्छ । ऊ पाँचै अधोभागीय संयोजनहरूलाई परिक्षण गरी उपहच्चपरिनिर्वाण हुने^२ (= उपहच्चपरिनिब्बायी) हुन्छ । सारिपुत्र ! यही दोस्रो पुरुष हे जो सउपादिशेष मृत्यु भएता पनि नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ,...अपाय दुर्गति विनिपातयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ ।”

३- “सारिपुत्र ! फेरि यहाँ कोही पुरुष शीलमा परिपूर्णकारी हुन्छ, समाधिमा परिपूर्णकारी हुन्छ तर प्रज्ञामा भने प्रमाणकारी हुन्छ ।

१. अन्तर्परिनिर्वाण हुने भनेको कस्तो हो भन्ने बारेका कुराहरू लेखककै बु. गृ. भा-१ पृ. २७४ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ । सविस्तार अध्ययनको लागि हेर सं. नि. अ. क. III. पृ. १२५ : सीलसुत्तं; अं. नि. अ. क. II. पृ. ७००; पृ. ७१९; पटि. म. अ. क. पृ. ३१८; दी. नि. अ. क. II. पृ. ७५४ : सङ्गीतिसुत्तवण्णना; अं. नि. अ. क. I. पृ. ४४४ : दुतियासिक्खासुत्तं; पुग्ग प. पृ. २६ : एककपुग्गलपञ्चति, अ. क. पृ. ३६.

२. यसको अर्थ बु. गृ. भा-१ पृ. २७४ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

ऊ पाँचै अधोभागीय संयोजनहरूलाई परिक्षीण गरी असंस्कार परिनिर्वाण हुने^१ (= असङ्घरपरिनिब्बायी) हुन्छ । सारिपुत्र ! यही तेस्रो पुरुष हे जो सउपादिशेष मृत्यु भएता पनि नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ, ...अपाय दुर्गति विनिपातयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ ।”

४- “सारिपुत्र ! फेरि यहाँ कोही पुरुष शीलमा परिपूर्णकारी हुन्छ, समाधिमा परिपूर्णकारी हुन्छ, तर प्रज्ञामा भने प्रमाणकारी हुन्छ । ऊ पाँचै अधोभागीय संयोजनहरूलाई परिक्षण गरी ससंस्कार परिनिर्वाण हुने^२ (= ससङ्घर परिनिब्बायी) हुन्छ । सारिपुत्र ! यही चौथो पुरुष हे जो सउपादिशेष मृत्यु भएता पनि नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ, ...अपाय दुर्गति विनिपातयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ ।”

५- “सारिपुत्र ! फेरि यहाँ कोही पुरुष शीलमा परिपूर्णकारी हुन्छ, समाधिमा परिपूर्णकारी हुन्छ, तर प्रज्ञामा भने प्रमाणकारी हुन्छ । ऊ पाँचै अधोभागीय संयोजनहरूलाई परिक्षीण गरी उघस्रोत अकनिष्ठगामी^३ (= उद्वंसोतो होति अकनिष्ठगामी) हुन्छ । सारिपुत्र !

-
१. यसको अर्थ बु गृ. भा-१, पृ. २७४ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।
  २. यसको अर्थ बु गृ. भा-१, पृ. २७४ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।
  ३. यसको अर्थ बु गृ. भा-१, पृ. २७५ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

यही पाँचौं पुरुष हे जो सउपादिशेष मृत्यु भएता पनि नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ, ...अपाय दुर्गति विनिपातयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ^१ ।”

६- “सारिपुत्र ! फेरि यहाँ कोही पुरुष शीलमा परिपूर्णकारी हुन्छ तर समाधिमा प्रमाणकारी हुन्छ तथा प्रज्ञामा पनि प्रमाणकारी हुन्छ । ऊ तीनै संयोजनहरूलाई^२ परिक्षीण गरी राग, द्वेष तथा मोहलाई दुर्बल पारी (तनुत्ता) सकृदागामी^३ हुन्छ । एक पटक मात्र यस लोकमा आई दुःखको अन्त गर्छ । सारिपुत्र ! यही छैटौं पुरुष हो जो सउपादिशेष मृत्यु भएता पनि नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ, ...अपाय दुर्गति विनिपातयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ ।”

७- “सारिपुत्र ! फेरि यहाँ कोही पुरुष शीलमा परिपूर्णकारी हुन्छ तर समाधिमा प्रमाणकारी हुन्छ तथा प्रज्ञामा पनि प्रमाणकारी

१. एक देखि पाँचसम्म जुन पुरुषहरूको बारेमा उल्लेख भएको छ ती सबै अनागामीमा पुगेका हुन् । यी अनागामी हुनेहरूका विभाजन गर्दा जम्मा अठचालीस (४८) प्रकारका अनागामीहरू हुन्छन् । हेर अं. अ. क. I. पृ. ४४५: दुतियासिक्खासुत्तको अर्थ वर्णनामा ।
२. तीन संयोजन भनेका कुन कुन हुन् भन्ने बारेमा बु.प. भा-१. पृ. ३२७ र बु. गृ. भा-१ पृ. २७० को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।
३. सकृदागामी हुने पुरुषहरूको पनि विभाजन गरिएको छ । यी जम्मा बाह (१२) प्रकारका छन् । हेर अं. अ. क. I. प. ४४५: दुतियासिक्खासुत्तको अर्थ वर्णनामा ।

हुन्छ । ऊ तीनै संयोजनहरूलाई परिक्षीण गरी एकबीजि^१ (= एक पटक मात्र जन्म लिने) हुन्छ- एकै पटक मात्र मनुष्यलोकमा जन्म लिई दुःखको अन्त गर्छ । सारिपुत्र ! यही सातौं पुरुष हो जो सउपादिशेष मृत्यु भएता पनि नर्कयोनिबाट,...अपाय दुर्गति विनिपातयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ ।”

८- “सारिपुत्र ! फेरि यहाँ कोही पुरुष शीलमा परिपूर्णकारी हुन्छ तर समाधिमा प्रमाणकारी हुन्छ तथा प्रज्ञामा पनि प्रमाणकारी हुन्छ । ऊ तीनै संयोजनहरूलाई परिक्षीण गरी कोलकोल (= एक कुलबाट अर्को कुलमा जाने) हुन्छ- दुइ वा तीन कुलहरूमा जन्म लिई घुमिसकेपछि दुःखको अन्त गर्छ । सारिपुत्र ! यही आठौं पुरुष हो जो सउपादिशेष मृत्यु भएता पनि नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ,...अपाय दुर्गति विनिपातयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ ।”

९- “सारिपुत्र ! फेरि यहाँ कोही पुरुष शीलमा परिपूर्णकारी हुन्छ तर समाधिमा प्रमाणकारी हुन्छ तथा प्रज्ञामा पनि प्रमाणकारी हुन्छ । ऊ तीनै संयोजनहरूलाई परिक्षीण गरी सातपटकसम्म (=सत्तक्खुत्तुपरमा) जन्म लिन्छ- देव र मनुष्यलोकमा गरी सात

---

१. हेर यस सम्बन्धका कुराहरू सं. नि. IV. पृ. १७७ : एक बीजमुत्तं, इन्द्रियसंयुत्तं ।

पटकसम्म जन्मसकेपछि, घुमिसकेपछि, दुःखको अन्त गर्छ, १। सारिपुत्र ! यही नवौं पुरुष हो जो सउपादिशेष मृत्यु भएता पनि नर्कयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ, ...अपाय दुर्गति विनिपातयोनिबाट परिमुक्त हुन्छ ।”

“सारिपुत्र ! को हुन् र ती मूर्ख अव्यक्त अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरू ! उनीहरूले ‘सउपादिशेष’ वा ‘सउपादिशेष हुने’ पुरुषलाई के जान्न सक्लान् र !! ‘अनुपादिशेष’ वा ‘अनुपादिशेष हुने’ पुरुषलाई के जान्न सक्लान् र !! सारिपुत्र ! यी नै नौ (९) प्रकारका व्यक्तिहरू हुन् जो सउपादिशेष मृत्यु भएता पनि नरकयोनिबाट परिमुक्त हुन्छन्, तिरश्चीनयोनिबाट परिमुक्त हुन्छन्, प्रेतयोनिबाट परिमुक्त हुन्छन् र अपाय दुर्गति विनिपात योनिबाट पनि परिमुक्त हुन्छन् ।”

१. यहाँ प्रकाश गरिएको सातौं, आठौं र नवौं (७, ८, ९) सम्मका व्यक्तिहरू स्रोतापन्न हुन् । यसको विभाजन पनि अं. अ. क. I. पृ. ४४५ मा गरिएको छ । जस अनुसार चौबीस (२४) प्रकारका स्रोतापन्नहरू हुन्छन् ।

यस सूत्रमा प्रकाशित गरिएका नौ (९) पुरुषहरू सम्बन्धी विषय अर्थ बुझ्नकोनिमित्त सं. नि. IV. पृ १७२ देखि १७८ सम्मका सूत्रहरू हेर्नु योग्य हुनेछ । त्यस्तै अभिधम्मपिटकको पुग्गलपञ्जतिको एककपुग्गलपञ्जति पृ. २५ मा र यसैको अर्थकथा पञ्चपकरणद्वकथा पृ. ३४-३८ मा पनि । अं. नि-३, पृ २१४ : पठमसिक्खासुत्तं; उही पृ. २१६ : दुतियसिक्खासुत्तं; उही पृ. २१७ : ततियसिक्खासुत्तं पनि हेर्न योग्य छ । अं. अ. क. I. पृ. ४४४.

“सारिपुत्र ! भिक्षुहरूलाई, भिक्षुणीहरूलाई, उपासकहरूलाई तथा उपासिकाहरूलाई यो धर्मोपदेश मैले तबतक गरेको थिइन (जबसम्म प्रश्न उठेको थिएन) । किनभने ? यो धर्मोपदेश सुनेर (उनीहरू) प्रमादी नहुन् भन्ने हेतुले^१ । सारिपुत्र ! किन्तु अहिले प्रश्नको सिलसिलामा यो धर्मोपदेश गरेको हुँ ।”

X

X

X

१. यस्तो भन्नाको तात्पर्य के हो भने- ‘सउपादिशेष पुरुष (= उपादान सहित) मृत्यु भएता पनि हामीहरू नर्कादि योनिबाट मुक्तछौं’ भन्ने शायद उत्तरोत्तर क्लेशहरू निरोध गर्नेमा उत्साह नगरी मानिसहरू बस्लान् भन्ने विचारले हो । यत्तिकैले संसारका सबै दुःखहरूबाट मुक्त भएको हुन्छ । योभन्दा पनि सूक्ष्मातिसूक्ष्म क्लेशहरू निरोध गर्नुपर्ने कामहरू बाँकी नै छन् । त्यसैले भगवानले ‘प्रश्नको शिलशिलामा मात्र बताएको हुँ’ भनिएको हो ।

जस्तै एकै पित्तको गुहु भएता पनि दुर्गन्ध नै हुन्छ त्यस्तै अलिकता मात्र भए पनि भवसंयोजन हुने कारणलाई उहाँ प्रशंसा गर्नु हुन्छ । अतएव यत्तिकैले हामीहरू नर्कादियोनिबाट मुक्त भयौं भनी सन्तोष नलिई उत्तरोत्तर बाँकी संयोजनहरूको निरोधकोनिमित्त पनि संलग्न रहनु भनी भन्नु भएको हो । यसै प्रसंगमा उहाँले अं. नि-१, पृ. ३५ मा उल्लिखित ‘गूथोपम’ सूत्रको पनि अध्ययन गर्नु योग्य छ । अं. नि. अ. क. II. पृ. ७९८ : सउपादिसेससुत्रवण्णना, नवकनिपात, सम्बोधवग्गो ।

मूल सूत्र—

४६. श्रद्धा नहुनेको कुशलधर्म हानि हुन्छ

एक समय भगवान महत् भिक्षुहरूको साथ कोशल देशमा चारिकार्थ गर्दै नलकपान नामक कोशलको निगममा पुग्नुभयो^१ । त्यहाँ भगवान नलकपानकोपलास वनमा बसिरहनु भएको थियो । त्यसबखत उपोसथको दिनमा भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्तभई भगवान बसिरहनु भएको थियो । अनि रातको धेरैवेरसम्म भगवानले भिक्षुहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभई तूष्णिभावले बसिरहेका भिक्षुहरूलाई हेरी आयुष्मान् सारिपुत्रलाई बोलाउनु भयो—

“सारिपुत्र ! भिक्षुसङ्घ आलस्य-तन्द्राबाट दूर छ । सारिपुत्र ! भिक्षुहरूलाई धार्मिक कथा सुनाउनु तिम्रोनिमित्त राम्रो हुनेछ । मेरो पिठ्युँ दुखेको छ । म आरम गर्छु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिनुभयो ।

---

१. अं. नि-१०, पृ. १९७ : पठमनलकपानसुत्तं, यमकवग्गो ।

अनि भगवान चारदोबर पारी पट्याइराखेको संघाटि विच्छाई दाहिनेतिरवाट सिंहशय्या गरी खुट्टामाथि खुट्टाराखी स्मृतिसम्प्रजन्य भई उठ्ने संज्ञा मनमा राख्नुभई लेट्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले त्यहाँ भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “आवुसो भिक्षु हो !” “आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो—

(१) “आवुसो ! जसको कुशलधर्ममा श्रद्धा हुन्न,... लज्जा हुन्न,... भय हुन्न,... वीर्य हुन्न,... प्रज्ञा (= बुद्धि) हुन्न— त्यस्ताकोनिमित्त जुन रात र दिन आउँछ उसको कुशलधर्ममा परिहानीकै अपेक्षा गर्नुपर्छ वृद्धि होइन । आवुसो ! जस्तै कृष्णपक्षको चन्द्रमाको जुन रात र दिन आउँछ त्यसको वर्णले पनि मण्डलले पनि हानी हुन्छ, र आभाले पनि विस्तारले पनि हानी हुन्छ । आवुसो ! त्यस्तैगरी जसको कुशलधर्ममा श्रद्धा हुन्न,... उसको कुशलधर्ममा परिहानीकै अपेक्षा गर्नुपर्छ र वृद्धि होइन ।”

“आवुसो ! अश्रद्धालु पुरुष भनेको नै परिहानी हो । अलज्जी पुरुष भनेको नै परिहानी हो । भय नभएको पुरुष भनेको नै... अल्छी पुरुष भनेको नै... दुर्बुद्धि पुरुष भनेको नै... क्रोधी पुरुष भनेको नै... वैरभाव राख्ने पुरुष भनेको नै... पापेच्छु पुरुष भनेको नै... पापभित्र हुने पुरुष भनेको नै... र मिथ्यादृष्टि हुने पुरुष भनेको नै परिहानी हो ।”

(२) “आवुसो ! जसको कुशलधर्ममा श्रद्धा हुन्छ,... लज्जा हुन्छ,... भय हुन्छ,... वीर्य हुन्छ,... र प्रज्ञा (= बुद्धि) हुन्छ... त्यस्ताकोनिमित्त

जुन रात र दिन आउँछ, उसको कुशलधर्ममा वृद्धिकै अपेक्षा गर्नुपर्छ, परिहानी होइन। आवुसो ! जस्तै शुक्लपक्षको चन्द्रमाको जनु रात र दिन आउँछ, त्यसको वर्णले पनि मण्डलले पनि वृद्धि नै हुन्छ, र आभाले पनि विस्तारले पनि वृद्धि नै हुन्छ। आवुसो ! त्यस्तैगरी उसको कुशलधर्ममा श्रद्धा हुन्छ...उसको कुशलधर्ममा वृद्धि नै अपेक्षा गर्नुपर्छ, परिहानी होइन।”

“आवुसो ! श्रद्धालु पुरुष भनेको नै अपरिहानी (= वृद्धि) हो। लज्जालु पुरुष भनेको नै...भययुक्त पुरुष भनेको नै...वीर्यवान् पुरुष भनेको नै...प्रज्ञावान् पुरुष भनेको नै...अक्रोधी (= दयावान्) पुरुष भनेको नै वैरभाव नराख्ने पुरुष भनेको नै...अल्पेच्छि, पुरुष भनेको नै...कल्याणमित्र पुरुष भनेको नै...र सम्यक्दृष्टि हुने पुरुष भनेको नै अपरिहानी (वृद्धि) हो।”

अनि भगवान उठ्नुभई आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आमन्त्रण गर्नुभयो। “साधु, साधु ! सारिपुत्र !; सारिपुत्र ! जसको कुशलधर्ममा श्रद्धा हुन्न...उसको कुशलधर्ममापरिहानीकै अपेक्षा गर्नुपर्छ, वृद्धि होइन।...”

(माथि उल्लिखित जम्मै कुरा दोहयाउनु भइ भगवानले त्यो त्यस्तै हो भनी भन्नुभयो।)

X

X

X

मूल सूत्र—

४७. धर्म नसन्नेको कुशलधर्म हानी हुन्छ

एक समय भगवान नलकपानको पलास वनमा बस्नुभएको थियो^१ । त्यसबखत उपोसथको दिनमा भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्त भई भगवान बसिरहनुभएको थियो । अनि रातको धेरैवेरसम्म भगवानले भिक्षुहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभई तूष्णिभावले बसिरहेका भिक्षुहरूलाई हेरी आयुष्मान् सारिपुत्रलाई बोलाउनुभयो—

“सारिपुत्र ! भिक्षुसङ्घ आलस्य-तन्द्राबाट दूर छ । सारिपुत्र ! भिक्षुहरूलाई धार्मिक कथा भन्नु तिम्रोनिमित्त राम्रो हुनेछ । मेरो पिठ्युं दुखेको छ । म आराम गर्छु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिनुभयो ।

---

१. अं. नि-१०, पृ. १९९ : दुतिय नलकपानसुत्तं, यमकवग्गो ।

अनि भगवान चारदोवरपारी पट्याइराखेको संघाटि विच्छाचाई दाहिनेतिरवाट सिंहशय्या गरी खुट्टामाथि खुट्टाराखी स्मृतिसम्प्रजन्म भई उठ्ने संज्ञा मनमा राख्नुभई लेट्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले त्यहाँ भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “आवुसो भिक्षु हो !” “आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो—

“आवुसो ! जसको कुशलधर्ममा श्रद्धा हुन्न,...लज्जा हुन्न,...भय हुन्न,...वीर्य हुन्न,...प्रज्ञा हुन्न...धर्मश्रवणमा कान दिन्न...धर्म धारण गर्दैन...अर्थ परीक्षण गर्दैन...धर्मानुकूल आचरण गर्दैन...र अप्रमादी हुन्न— त्यस्ताको निमित्त जुन रात र दिन आउँछ उसको कुशलधर्ममा परिहानीकै अपेक्षा गर्नुपर्छ वृद्धि होइन । आवुसो ! जस्तै कृष्णपक्षको चन्द्रमाको...^१ हानी हुन्छ, तथा विस्तारले पनि...।”

“आवुसो ! जसको कुशलधर्ममा श्रद्धा हुन्छ,...लज्जा हुन्छ,...भय हुन्छ,...वीर्य हुन्छ,...प्रज्ञा हुन्छ...धर्मश्रवणमा कान दिन्छ...धर्म धारण गर्छ...अर्थ परीक्षण गर्छ...धर्मानुकूल आचरण गर्छ...र अप्रमादी हुन्छ— त्यस्ताको जुन रात र दिन आउँछ उसको कुशलधर्ममा परिहानी (=वृद्धि) नै अपेक्षा गर्नुपर्छ वृद्धि परिहानी होइन...^२।”

१. “अरू कुरा श्रद्धा नहुनेको कुशलधर्म हानि हुन्छ” भन्नेमा उल्लेख भए जस्तै दोहयाई पढ्नु ।

२. अरू कुरा माथि पृ. २७७ मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाई पढ्नु ।

अनि भगवान उठ्ठुभई आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आमन्त्रण गर्नुभयो ।
“साधु, साधु □ सारिपुत्र सारिपुत्र ! जसको कुशलधर्ममा श्रद्धा हुन्न...उसको
कुशलधर्ममा परिहानीकै अपेक्षा गर्नुपर्छ वृद्धि होइन ।...”

(माथि उल्लिखित जम्मै कुरा दोहऱ्याउनु भइ भगवानले त्यो
त्यस्तै हो भनी भन्नुभयो ।)

मूल सूत्र—

४८. कसरी ब्राह्मण हुन्छ ?

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा वस्नुभएको थियो ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्र, आयुष्मान् महामौद्गल्यायन, आयुष्मान् महाकाश्यप, आयुष्मान् महाकात्यायन, आयुष्मान् महाकोट्टिक, आयुष्मान् महाकप्पिन, आयुष्मान् महाचुन्द, आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् रेवत तथा आयुष्मान् तन्द^२ जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो ।

ती आयुष्मान्हरूलाई भगवानले टाढैबाट आइरहेको देख्नुभयो । अनि भिक्षुहरूलाई (भगवानले) आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षु हो ! यी ब्राह्मणहरू आउँदैछन् । यी ब्राह्मणहरू आउँदैछन् ”

१. उदा. पा. पृ. ६६ : ब्राह्मणसुत्तं, बोधिवग्गो; अ. क. पृ. ३९.

२. सिंहल र रोमनमा 'आनन्द' ।

यस्तो भन्नुहुँदा जातिले ब्राह्मण भएका एक भिक्षुले भगवानलाई यस्तो विन्तिगरे—

“भन्ते ! कहिलेसम्म ब्राह्मण हुन्छ ? ब्राह्मण बनाउने धर्म कुन हो ?”

यो कुरा बुझ्नुभई त्यसबेला भगवानले यो उदान प्रकट गर्नुभयो—

“वाहित्वा पापके धम्मे, ये चरन्ति सदासता ।

खीणसंयोजना बुद्धा, ते वे^१ लोकस्मि ब्राह्मणा^१ति ॥”

अर्थ—

“अकुशल धर्महरूलाई फ्याँकी जो सँधैँ स्मृतिमान् भई बस्छ जो संयोजन क्षीण भएका बुद्ध (= श्रावक) हरू हुन्— तिनीहरू नै यो लोकमा ब्राह्मण हुन् ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

---

१. सिंहलमा: 'तेव'

मूल सूत्र—

४९. पर्वतसमान अचल

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा वस्नुभएको थियो ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्र भगवानको नजिकै पलेटीमारी शरीर सीधापारी मुख अगाडि स्मृति राखी बसिरहनुभएको थियो । अनि भगवानले नजिकै पलेटीमारी शरीर सीधापारी मुख अगाडि स्मृति राखी बसिरहेका आयुष्मान् सारिपुत्रलाई देख्नुभयो ।

त्यसपछि यो कारणलाई बुझ्नुभई त्यसवेला भगवानले यो उदान प्रकट गर्नुभयो—

“यथापि पव्वतो सेलो,
अचलो सुप्पतिट्ठितो ।

---

१. उदा. पा. पृ. ९३ : सारिपुत्तसुत्तं, नन्दवग्गो; अ. क. पृ. १३९.

एवं मोहस्खया भिक्खु,
पब्बतोव न वेघती'ति ॥”

अर्थ—

“जस्तै दुङ्गाको पर्वत अचल भई सुप्रतिष्ठित हुन्छ त्यस्तै मोह-क्षय भएको भिक्षु पर्वत समान अकम्पित हुन्छ ।”

मूल सूत्र—

५०. सन्तुष्टिता

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्र भगवानको नजिकै पलेटीमारी शरीर सीधापारी अल्पेच्छी, सन्तुष्ट, ध्यानरत, प्रपञ्चमुक्त, वीर्यसम्पन्न तथा अधिचित्तमा नियुक्त भई बसिरहनुभएको थियो ।

Dhamma.Digital

भगवानले नजिकै पलेटीमारी शरीर सीधापारी अल्पेच्छी, सन्तुष्ट, ध्यानरत, प्रपञ्चमुक्त, वीर्यसम्पन्न तथा अधिचित्तमा नियुक्त भई बसिरहेका आयुष्मान् सारिपुत्रलाई देख्नुभयो ।

अनि यो कारणलाई बुझ्नुभई त्यसवेला भगवानले यो उदान प्रकट गर्नुभयो—

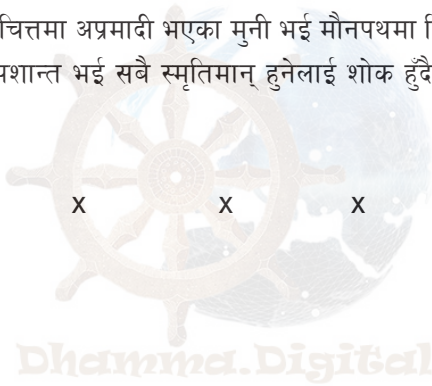
---

१. उदा. पा. पृ. ११२ : सारिपुत्तसुत्तं, मेघियवग्गो; अ. क. पृ. १७९.

“अधिचेतसी अप्पमज्जतो,
मुनिनो मोनपथेसु सिक्खनो ।
सोका न भवन्ति तादिनो,
उपसन्तस्स सदा सतीमतो’ति ॥”

अर्थ—

“अधिचित्तमा अप्रमादी भएका मुनी भई मौनपथमा शिक्षित भएका
निश्चल, उपशान्त भई सबै स्मृतिमान् हुनेलाई शोक हुँदैन ।”

मूल सूत्र—

५१. शान्तिपदको प्रत्यवेक्षणा

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा वस्तुभएको थियो ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्र भगवानको नजिकै पलेटीमारी शरीर सीधापारी आफ्नो शान्तिपदको प्रत्यवेक्षणा गर्दै बसिरहनुभएको थियो ।

भगवानले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई नजिकैमा पलेटीमारी शरीर सीधापारी आफ्नो शान्तिपदको प्रत्यवेक्षणा गरी बसिरहेको देख्नुभयो ।

अनि यो कारणलाई बुझ्नुभई त्यसवेला भगवानले यो उदान प्रकट गर्नुभयो—

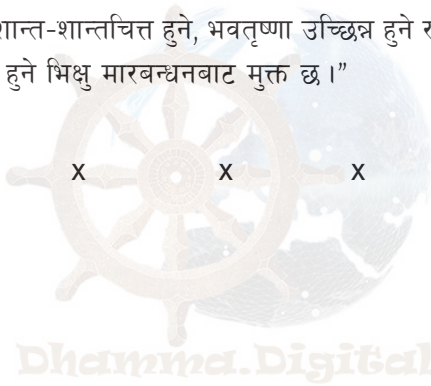
---

१. उदा. पा. पृ. ११६ : सारिपुत्तउपसमसुत्तं, मेघियवग्गो; अ. क. पृ. १९०.

“उपसन्त सन्तचित्तस्स,
नेत्तिच्छिन्नस्स भिक्खुनो ।
विक्खीणो जातिसंसारो,
मुत्तो सो मारबन्धना'ति ॥”

अर्थ—

“उपशान्त-शान्तचित्त हुने, भवतृष्णा उच्छिन्न हुने र जातिसंसार-
वाट उत्तीर्ण हुने भिक्षु मारबन्धनवाट मुक्त छ ।”

मूल सूत्र—

५२. लकुण्टकभद्रीयलाई उपदेश (क)

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा वस्नुभएको थियो ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् लकुण्टक^२ भद्रीयलाई अनेक प्रकारका धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रद्वारा अनेक प्रकारका धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु हुँदा आयुष्मान् लकुण्टकभद्रीयको चित्त बन्धनहरूबाट र आस्रवहरूबाट मुक्त भयो ।

भगवानले आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् लकुण्टकभद्रीयलाई अनेक प्रकारका धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित,

१. उदा. पा. पृ. १५४ : पठमलकुण्टकभद्वियसुत्तं, चूलवग्गो; अ. क. पृ.

२५३.

२. ना. पा. मा 'लकुण्डक' उल्लेख भएको छ ।

समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्दा उनको चित्त बन्धनहरूबाट र आस्रवहरूबाट मुक्त भएको देख्नुभयो ।

अनि यो कारणलाई बुझ्नुभई त्यसवेला भगवानले यो उदान प्रकट गर्नुभयो—

“उद्धं अधो सब्बधि विप्पमुत्तो,
अयंमहमस्मी”ति अनानुपस्सी ।
एवं विमुत्तो उदतारि ओधं,
अतिण्णपुब्बं अपुनब्भवाया”ति ॥”

अर्थ—

“माथि, तल, सबैतिरबाट विप्रमुक्त ‘यो म हुँ’ भनी नहेर्ने पुनर्भव नहुनकोनिमित्त पहिले उत्तीर्ण नभएको संसाररूपी बाढीबाट उत्तीर्ण भयो ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

५३. लकुण्टकभद्रीयलाई उपदेश (ख)

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् लकुण्टकभद्रीयलाई शैक्ष^२ सम्भन्नु हुँदै अनेकप्रकारले अधिकाधिक धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो ।

आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् लकुण्टकभद्रीयलाई शैक्ष सम्भन्नी अनेकप्रकारले अधिकाधिक धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भएको भगवानले देख्नुभयो ।

१. उदा. पा. पृ. १५४ : दुतियलकुण्टकभद्वियसुत्तं, चूलवग्गो; अ. क. पृ. २५५.

२. शैक्ष र अशैक्ष भनेको केहो भन्ने बारेमा हेर्नु बु. गृ. पृ. ७४, २६९, २७३.

अनि यो कारणलाई बुझ्नुभई त्यसबेला भगवानले यो उदान प्रकट गर्नुभयो—

“अच्छेच्छी^१ वट्टं व्यागानिरासं,
विसुक्खा सरिता न सन्दति ।
छिन्नं वट्टं न वत्तति,
एसेवन्तो दुक्खस्सा^२ति ॥”

अर्थ—

“संसार चक्रलाई तोडिसक्यो, आशा त्यागी आशा गर्न नपर्ने भइसक्यो, संसाररूपी प्रवाहबाट उत्तीर्ण भइसक्यो, संसाररूपी प्रवाह छैन— यही नै दुःखको अन्त हो ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

---

१. सिंहल र रोमनमा : ‘अच्छेज्जि’ ।

मूल सूत्र—

५४. धर्मवादी र अधर्मवादी कसलाई भन्ने ?

अनि कौशम्बिक भिक्षुहरू शयनासनहरू पटचाई राखी पात्रचीवर ग्रहण गरी जहाँ श्रावस्ती हो त्यहाँ गए^१ । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले सुन्नुभयो— “ती भगडालु, कलहकारी, विवाद खडा गर्ने, कुरा बनाउने, संघकोबीचमा भगडा पैदा गर्ने कौशम्बिक भिक्षुहरू आउँदै छन् ।” अनि आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवानसँग यस्तो सोध्नुभयो— “भन्ते ! ती भगडालु, कलहकारी,...कौशम्बिक भिक्षुहरू श्रावस्तीमा आउँदैछन् । भन्ते ! ती भिक्षुहरूसँग मैले कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला ?”

“सारिपुत्र ! त्यसोभए तिमीले जस्तो धर्म हो त्यस्तो व्यवहार गर ।”

---

१. महा. व. पा. पृ. ३८४ : अट्टारसवत्थुकथा, कोसम्बकखन्धकं ।

“भन्ते ! कसरी म जान्नसकूँ कि कुन धर्म हो र कुन अधर्म हो ?”

“सारिपुत्र ! अठार कारणले अधर्मवादी भनी जान्नु । सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षु (१) अधर्मलाई धर्म भनी प्रकाश पार्छ, (२) धर्मलाई अधर्म भनी प्रकाश पार्छ, (३) अविनयलाई विनय भनी प्रकाश पार्छ, (४) विनयलाई अविनय भनी प्रकाश पार्छ, (५) तथागतले नभनेकोलाई तथागतले भनेको भनी प्रकाश पार्छ, (६) तथागतले भनेकोलाई तथागतले नभनेको भनी प्रकाश पार्छ, (७) तथागतले अभ्यास नगरेकोलाई तथागतले अभ्यास गरेको भनी प्रकाश पार्छ, (८) तथागतले अभ्यास गरेकोलाई तथागतले अभ्यास नगरेको भनी प्रकाश पार्छ, (९) तथागतले प्रज्ञापन नगरेकोलाई तथागतले प्रज्ञापन गरेको भनी प्रकाश पार्छ, (१०) तथागतले प्रज्ञापन गरेकोलाई तथागतले प्रज्ञापन नगरेको भनी प्रकाश पार्छ, (११) अनापत्तिलाई आपत्ति (= दोष, अपराध) भनी प्रकाश पार्छ, (१२) आपत्तिलाई अनापत्ति (= निर्दोष, निरपराध) भनी प्रकाश पार्छ, (१३) स्यानो (लहुकं) आपत्तिलाई ठूलो (गरुका) आपत्ति भनी प्रकाश पार्छ, (१४) ठूलो (गरुका) आपत्तिलाई स्यानो (लहुंका) आपत्ति भनी प्रकाश पार्छ, (१५) सावशेष आपत्तिलाई निरवशेष आपत्ति भनी प्रकाश पार्छ, (१६) निरवशेष आपत्तिलाई सावशेष आपत्ति भनी प्रकाश पार्छ, (१७) महत् (दुट्ठुल्लं) आपत्तिलाई अमहत् (अदुट्ठुल्लं) आपत्ति भनी प्रकाश पार्छ र (१८) अमहत् आपत्तिलाई महत् आपत्ति भनी प्रकाश पार्छ । सारिपुत्र ! यी अठार कारणले अधर्मवादी भनी जान्नु ।”

“सारिपुत्र ! अठार कारणले धर्मवादी भनी जान्नु । सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षु (१) अधर्मलाई अधर्म भनी प्रकाश पार्छ, (२) धर्मलाई धर्म

भनी प्रकाश पाछ, (३) अविनयलाई अविनय भनी प्रकाश पाछ, (४) विनयलाई विनय भनी प्रकाश पाछ, (५) तथागतले नभनेकोलाई तथागतले नभनेको भनी प्रकाश पाछ, (६) तथागतले भनेकोलाई तथागतले भनेको भनी प्रकाश पाछ, (७) तथागतले अभ्यास नगरेकोलाई तथागतले अभ्यास नगरेको भनी प्रकाश पाछ, (८) तथागतले अभ्यास गरेकोलाई तथागतले अभ्यास गरेको भनी प्रकाश पाछ, (९) तथागतले प्रज्ञापन नगरेकोलाई तथागतले प्रज्ञापन नगरेको भनी प्रकाश पाछ, (१०) तथागतले प्रज्ञापन गरेकोलाई तथागतले प्रज्ञापन गरेको भनी प्रकाश पाछ, (११) अनापत्ति (= निर्दोष) लाई अनापत्ति भनी प्रकाश पाछ, (१२) आपत्तिलाई आपत्ति भनी प्रकाश पाछ, (१३) स्यानो (= लहुकं) आपत्तिलाई स्यानो आपत्ति भनी प्रकाश पाछ, (१४) ठूलो (= गरुका) आपत्तिलाई ठूलो आपत्ति भनी प्रकाश पाछ, (१५) सावशेष आपत्तिलाई सावशेष आपत्ति भनी प्रकाश पाछ, (१६) निरवशेष आपत्तिलाई निरवशेष आपत्ति भनी प्रकाश पाछ, (१७) महत् (= दुट्ठुल्लं) आपत्तिलाई महत् आपत्ति भनी प्रकाश पाछ र (१८) अमहत् आपत्तिलाई अमहत् आपत्ति भनी प्रकाश पाछ । सारिपुत्र ! यी अठार कारणले धर्मवादी भनी जान्नु ।”

X

X

X

मूल सूत्र—

५५. सारिपुत्र-परिनिर्वाण

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्र व्याधिले पीडित भई सारै विरामी भई मगध देशको नालक^२ गाउँमा बस्नुभएको थियो । चुन्द श्रमणोद्देश^३ आयुष्मान् सारिपुत्रको उपस्थाक हुनुहुन्थ्यो ।

-
१. सं. नि. IV. पृ. १३८ : चुन्दसुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं; अ. क. III. पृ. १७२.
  २. यो नालक गाउँ मगध देशको राजगृह नगर नजिकको एक गाउँ हो । यसै गाउँमा सारिपुत्र महास्थविरको जन्म भएको थियो । सं. नि. अ. क. III. पृ. १७२; हालसाल यस गाउँलाई भारतको विहार राज्य सरकारले सारिचक बडगाँवसँग मिलाइदिएको छ भनी बुद्धकालीन भारतीय भूगोलले पृ. २२४ मा उल्लेख गरेको छ ।
  ३. चुन्द श्रमणोद्देश सारिपुत्र महास्थविरका कान्छा भाइ हुनुहुन्छ । यसबारेमा हेर लेखककै बु. प. पृ. २९८ को पादटिप्पणी ।

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र सोही रोगले नै परिनिर्वाण हुनुभयो ।

त्यसपछि चुन्द श्रमणोद्देश आयुष्मान् सारिपुत्रको पात्र र चीवर लिई जहाँ श्रावस्तीस्थित अनापिण्डकको जेतवनाराम हो जहाँ आयुष्मान् आनन्द^१ हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका चुन्द श्रमणोद्देशले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भन्नुभयो—

“भन्ते ! आयुष्मान् सारिपुत्र परिनिर्वाण हुनुभयो । यो उहाँको पात्र-चीवर हो ।”

“आवुसो चुन्द ! यही कुरा लिई भगवानको दर्शन गर्न जाऔं । आवुसो चुन्द ! जाऔं; भगवान जहाँ हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऔं र त्यहाँ पुगोपछि भगवानलाई यो कुरा विन्ति गरौं ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी चुन्द श्रमणोद्देशले आयुष्मान् आनन्दलाई प्रत्युत्तर दिनुभयो ।

अनि आयुष्मान् आनन्द र चुन्द श्रमणोद्देश जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् आनन्दले भगवानलाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो—

---

१. आनन्द महास्थविर चुन्द श्रमणोद्देशका उपाध्याय हुनुहुन्छ । यसवारे बु. प. पृ. २९८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरेको छ ।

“भन्ते ! यी चुन्द श्रमणोद्देश यस्तो भन्दछन्— ‘भन्ते ! आयुष्मान् सारिपुत्र परिनिर्वाण हुनुभयो; यो उहाँको पात्र-चीवर हो ।’ ‘आयुष्मान् सारिपुत्र परिनिर्वाण हुनुभयो’ भन्ने खबरले मलाई बेहोस जस्तै तुल्यायो (= मधुरक जातो), दिशाहरू पनि केही देखिन्नन् र धर्महरू^१ पनि प्रष्ट देखिन्नन् ।”

सबै संस्कार अनित्य हुन्

“आनन्द ! के त सारिपुत्रले शीलस्कन्धलाई लिएर परिनिर्वाण भए त, समाधिस्कन्धलाई लिएर परिनिर्वाण भए त, प्रज्ञास्कन्धलाई लिएर परिनिर्वाण भए, विमुक्तिस्कन्धलाई लिएर परिनिर्वाण भए त, अथवा विमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धलाई लिएर परिनिर्वाण भए त ?”

“भन्ते ! आयुष्मान् सारिपुत्र न शीलस्कन्ध लिएर परिनिर्वाण हुनुभयो, न समाधिस्कन्धलाई लिएर परिनिर्वाण हुनुभयो, न प्रज्ञास्कन्धलाई लिएर परिनिर्वाण हुनुभयो, न विमुक्तिस्कन्धलाई लिएर परिनिर्वाण हुनुभयो, न त विमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धलाई लिएर नै परिनिर्वाण

---

१. ‘धर्महरू पनि प्रष्ट देखिन्नन्’ भनी भन्नाले आफूले जानिराखेका धर्महरू पनि विस्मृती जस्तो भएर जान्छन् । स्मृतिमा ल्याउन सकिदैन भनी भनिएको हो । यस वाक्यद्वारा आयुष्मान् आनन्दले आफ्नो गहिरो दुःखको कुरा प्रकट गर्नु भएको हो । सं. ति. अ. क. III. पृ. १८०.

हुनुभयो । भन्ते ! किन्तु उहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र अववादक, उत्तीर्ण, विज्ञापक, सन्दर्शक, धर्मदेशना गर्नमा निरालसी तथा सब्रह्मचारीहरूको संग्रहकर्ता हुनुहुन्थ्यो । हामी उहाँ आयुष्मान् सारिपुत्रको धर्मओज, धर्मभोग र धर्मानुग्रहलाई अनुस्मरण गर्छौं ।”

आफ्नै शरण लेओ

“आनन्द ! ‘सबै प्रिय हुने तथा मनपर्नेहरूबाट नानाभाव, विनाभाव तथा अन्यथाभाव हुनुपर्छ’ भन्ने कुरा के मैले अगाडि नै तिमीलाई भनेको थिइन र ? आनन्द ! जो जन्मेको, उत्पन्न भएको, संस्कारित भएको र विनाश स्वभावको हो त्यो त्यस्तो नहोस् भनेर कहाँ पाउन सकिन्छ र ! त्यस्तो पाउन सकिने कारण कहाँ छ र !! आनन्द ! जस्तै महान रूख भए पनि त्यसको सार संभ्रिने सबभन्दा ठूलो स्कन्ध पनि ढल्छ, त्यस्तै आनन्द ! महान भिक्षुसङ्घ भएर पनि सार संभ्रिने सारिपुत्रको पनि परिनिर्वाण भयो । आनन्द ! यो जन्मेको, उत्पन्न भएको, संस्कारित भएको र विनाश स्वभावको हो त्यो त्यस्तो नहोस् भनेर कहाँ पाउन सकिन्छ र ! त्यस्तो पाउन सक्ने कारण कहाँ छ र !! आनन्द ! त्यसैले अर्काको शरण नलिई आफ्नै द्वीप बनौं आफ्नै शरण लिई धर्मद्वीप बनी धर्मकै शरण लिई अर्काको शरण लिई नबस ।”

“आनन्द ! कसरी भिक्षु अर्काको शरण नलिई आफ्नै द्वीप बनी आफ्नै शरण लिई धर्मद्वीप बनी धर्मकै शरण लिई अर्काको शरण

लिई बस्दैन ? आनन्द ! (१) यहाँ भिक्षु आतप्त गरी सम्प्रज्ञानी भई स्मृतिमान् भई कायमा कायानुपशयी भई लोकमा अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाई विहार गर्छ । (२) यहाँ भिक्षु आतप्त गरी...वेदनामा वेदनानुपशयी भई लोकमा अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाई विहार गर्छ । (३) यहाँ भिक्षु आतप्त गरी...चित्तमा चित्तानुपशयी भई लोकमा अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाई विहार गर्छ । (४) यहाँ भिक्षु आतप्त गरी...धर्ममा धर्मानुपशयी भई लोकमा अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाई विहार गर्छ । आनन्द ! यसरी भिक्षु अर्काको शरण नलिई आफ्नै द्वीप बनी आफ्नै शरण लिई धर्मद्वीप बनी धर्मकै शरण लिई अर्काको शरण लिई बस्दैन ।”

आनन्द ! ज-जसले अहिले अथवा म नहुँदा आफ्नै द्वीप बनी आफ्नै शरण लिई अर्काको शरण नलिई धर्मद्वीप बनी धर्मकै शरण लिई अर्काको शरण लिई विहार गर्दैनन्— उनीहरू नै शिक्षाकामी मेरा भिक्षुहरू मध्ये श्रेष्ठ हुन् ।”

Dhamma.Digital

+ + +

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित

“बुद्धकालीन श्रावक-चरित”

भाग-२, संग्रह-२१

(सारिपुत्र-चरित भाग-१)

नामावली

अ	
अगगासनादि अनुजानना १७	२५८, २६६, २८२, २८४,
अग्गिसुत्तमा २१५	२८६, २८८, २९०, २९२,
अचिरवती नदीमा २२१	२९४, २९५, को जेत-
अजितमाणवपुच्छा १४९	वनाराम १८४, १८५,
अट्टारसवत्थुकथा १५	१८६, १८७ कोवादसुत्तं
अन्धवन १८३, हो ८१, १८३,	१३३, सुत्तं २२७, गृहपति
१८५, १८९, भिन्न गई	१३३
८१, मा ८१	अनुपादापरिनिब्बानसुत्तं २६९
अन्यतीर्थिय २५४, २५५, हरूको	अनुरुद्ध २४४, २४५, २८२
२५४, २५६, परिव्राजक-	अभयसुत्तं २१६
हरूको २६७, परिव्राजक-	अभिधर्मभाजनीय २०९, अनुसार
हरूको कारणमा २६६,	२११
२६७, परिव्राजकहरूका	अरहन्तवर्गमा २६५
विच २६७, परिव्राजकहरू-	अविज्जासूत्रले २१५
सँग २५६	अवितक्कसुत्तं १८५
अनाथपिण्डक २२७, को ८८,	अश्वजित १, २, २३, लाई २, ३,
१००, २२८, २३४, २४३,	ले ४, सँग २, ६, भिक्षु
	५, ६ भिक्षुकहाँ गए ६,
	भिक्षुलाई ५, ६, भिक्षुले

७, र पुनर्बसु २४, २५
अस्सजि १

आ

आकासानञ्चायतनसुत्तं १९१, १९५
आदित्य बन्धुलाई १४०
आनन्द १४४, २४४, २४५, २६१,
लाई अभिवादन गरी
२९५, ले २९५, ले सुन्तु-
भयो १४४, १८४, १८५,
१८७, १८९, १९१, १९३,
१९५, १९७, १९९, २२३,
महास्थविर २९५

आयुष्मान् अश्वजितलाई ६
आयुष्मान् आनन्द २२३
आयुष्मान् सारिपुत्र २२३
आलविकासुत्तवण्णना १८३
आवासथ सम्पत्त सारिपुत्त वत्थु
२९

उपट्टानसालानुजानना २४४
उपतिस्स १०, हो ८७
उत्पलवर्णा कथामा १८३
उपेक्खासुत्तं १८९
एककपुग्गलपञ्जति २७०
एकवीजिसुत्तं २७३

क

कलन्दक निवापमा ७८, १६६
कलारखत्तियो १५५
कलारक्षत्री १५५, भिक्षु १५३,
१५६, भिक्षुले १५५,
१५६, १६३
कलारसुत्तं १५५, ले २१६
किटागिरी सूत्रमा २३७
किटागिरी २३, २४, मा आउँदै
हुनुहुन्छ २३
कुण्डनीसुत्तले २१६
कुण्डलीय परिव्राजकलाई २१६
कोलित १०
कोशल जनपदको २९
कोशल देशमा २७६
कोशल राजालाई ८५
कौशम्बिक भिक्षुहरू १५

घ, च, छ

घटसुत्तं १६६
चतुक्कमातिकनिद्देशो १६१
चुन्दश्चमणोद्देश २९४, २९५, ले
२९५, २९६, को उपाध्याय
२९५

चुन्दसुत्तं २९४

छवर्गीय भिक्षुहरूका १७, १८

ज

जातिभूमि ७८, का ७८ का भिक्षु-
हरूमध्ये ७८

जेतवन जम्मै २४९, २५०

जेतवनमा ५०, अन्तर्धान भई १४,
प्रकट हुनुभयो १३

जेतवनाराममा १२, ३८, ८८,

१००, १२०, १३३, १३४,

१६६, १६७, १७०, १८३,

१९१, १९३, १९५, १९७,

१९९, २०१, २०६, २२३,

२२८, २३४, २४३, २५८,

२६६, २९०, २९२, २९४,

२९५, बस्नु भयो ८०,

त, द, ध

ततियसिक्खासुत्तं २७४

तित्तिर १९, ब्रह्मचर्य २१

तित्रो १९, २०, ले २०, र हात्ती

२०, लाई यस्तो भने २०,

सँग सोधे २०

दीघनख सूत्रको कुरा सुनेर २४०

दुतियभिक्षुसुत्तं २१६

दुतिय लकुण्टक भद्वियसुत्तं २९२

दुतिय सारिपुत्तसुत्तं २२५

दुतिय सिक्खासुत्तं २७०, २७४

दुतिय सोवचस्सतासुत्तं २५३

देवतावग्गो २४९, २५४

देवतासुत्तं २४९

धर्मचक्र १३८

धम्मदायासुत्तं ३१

न

नन्द २८२

नन्दकोवादसुत्तं २१६

नलकपान २७६, को २७६, २७८

नालक गाउँ २९४, मा २९४

निद्दसवत्थुसुत्तं २५५

निदासुत्तं १४१, १४९, १५५

निरोधसमापत्तिसुत्तं १९९

नेवञ्जानासञ्जायतनसुत्तं १९७

प

पटिग्गहितादि अनुजाननादि १२

पठम लकुण्टक भद्वियसुत्तं २९०

पठम नकलपानसुत्तं २७६	ब
पठम निदससुत्तं २५४	
पठम सारिपुत्तसुत्तं २२३	वडागावसंग २९४
पठम सिक्खासुत्तं २७४	ब्राह्मणसुत्तं २८२
पण्डुपुत्र आजीविक ४८, ले ४८	बिहार राज्य २९४
परिव्राजकाराममा २५६, हो २५४, २५६	बुद्धकालीन भारतीय भूगोल २९४
परियाय सूत्रमा २१५	बोज्झङ्ग विभङ्गो २०७
पवारणसुत्तं १३७	बोज्झङ्ग सूत्रले २१५
पारायन १४९, १५०, १५२, १५४	भ
पासरासिय सुत्तवण्णनाले २२१	भरतसिंह उपाध्यायले २२१
पीतिसुत्तं १८७	भिक्खुसुत्तंमा २१६
पुग्गलपञ्चति २३५, २३६	भूतसुत्तं १४९, १५१
पुग्गलवग्गो २३४	भूमिज १४१, का विच १४४, ले १४१, सुत्तं १४१
पुग्गलसुत्तं १३९	
पुनर्वसु २३	म
पुब्बकोट्टक २२१, मा २२१, सुत्तं २२१	
पूर्ण हो ८६	मगध देशको २९४
पूणमन्त्राणिपुत्र ८०, ८१, को दर्शन ८६, को लाभ हो ८०, लाई ८०, ८१, ले ८०, ८६, ८७, संग ८२, ८६	मन्दाकिनी पुष्करणीमा १३, तीरमा १३, १४
पूर्वाराम १३७, प्रासादमा २२८, २३१, २३२	महाकप्पिन २४४, २८२
	महाकात्यायन २४४, २४५, २८२
	महाकाश्यप २४४, २४५, २८२ २९५

महाकोट्टिक १००, १०१, १०९,
 २३४, २३९, २४०, २४४,
 २४५, २८१, लाई २३८,
 २४०, ले १००, ११९,
 २३८, २४०, महास्थविरले
 १०९

महाचुन्द २४४, २४५, २८२
 महापुरिससुत्तं २१९
 महामौद्गल्यायन १३, ११६,
 १६७, २४३, २४५, २६०,
 २८२, का अगाडि १६८,
 कहाँ १६७, को १६७, को
 स्वागत छ १३, लाई १३,
 १६६, ले १४, ४७, सँग
 १६६

महावेदल्लसुत्तं १००
 महासतिपट्टानसुत्तं २१६
 महासलायननिकसुत्तं २१६
 महाहत्थिपदोममसुत्तं ८८
 मृगारमाता २०८, २३१, को
 प्रासादमा १३७

मोलियफग्गुन भिक्षु १५५
 मौद्गल्लाययन ५, हुनुहुन्थ्यो १६६,
 ले ३९, परिव्राजक ५,
 परिव्राजकहरू १, परि-
 ब्राजकलाई ७, ले ८

य

यमक १७०, १७४, १७५, १७६,
 १७७, लाई १७१, ले
 १७१, भिक्षु को १७०,
 नामले भिक्षुको १७०,
 भन्ने भिक्षुमा १७२, लाई
 यसो भन्नुभयो १७२, सँग
 १७२, सँग सम्मोदन गरे
 १७०, सुत्तं १७०

र

रथकारपुत्र ४८, ले ४८
 रथविनीतसुत्तं ७८
 रथविनीतसुत्तवण्णना ८०, मा
 २६९
 राजगृह २९४, स्थित १६६, मा
 १, २, ५, ६, १२, ४८,
 ७८, ८०
 रेवत २४४, २४५, २८२

ल, व

लकुण्टक २९०, २९२
 लकुण्टक भद्रीयलाई २९०, २९२
 लकुण्डक २९०

वङ्गीसले १३५, १३९
 वङ्गीसलाई यस्तो लाग्यो १३४
 वङ्गीससंयुक्तं १३४, १३७
 वत्थुसुत्तं २०६
 वनवासीलाई ४६
 विञ्जाणपञ्चायतनसुत्तं १९३
 विनिबद्धसुत्तवण्णना २४६
 विवेकजसुत्तं १८३
 विसुबद्धमग्गमा ९०
 वेणुवन ९, को १६६, मा आइपुगे
 १०
 वैशाली १७

श्र

श्रावस्ती १२, को ३८, को दक्षिण
 भागमा १८३, निदान
 २१९, बाट ८५, बासी ८५,
 स्थित १२, १००, १२०,
 १३३, १३४, १३७, १६६,
 १६७, १७०, १८३, १८५,
 १९१, १९३, १९५, १९७,
 १९९, २०१, २०६, २२८,
 २३४, २४३, २५८, २६६,
 २८२, २८४, २८६, २८८,
 २९०, २९२, २९४, २९५,
 मा १२, २३, २९, १४१,

१४९, १५५, २०४, २५४,
 मा जाँदा २९, मा जानु-
 भयो ८०, १८५, मा पुगे
 १५, मा भिक्षाटन् गर्न
 पसे २६७, मा भिक्षाटन्
 गरी २५५, २६७, मा
 वर्षावास बसें २५८

स

सउपादिसेससुत्तं २६६ २६९
 सङ्गारवसुत्तं २१६
 सङ्गीतिसुत्तवण्णना २७०
 सञ्जय परिव्राजक १, ८, कहाँ १,
 ले ९, लाई ८
 सतिपट्टानसुत्तं २१६, २९४
 सतिपट्टानसुत्तवण्णना २२०
 सतिपट्टान सूत्रमा २२०
 सब्वासवसुत्तं २१६
 समचित्त देवताहरू २३१
 समचित्तवग्गो २२८
 सम्मादिट्ठिसुत्तवण्णना ५१
 सम्मादिट्ठिसुत्तं ५०
 समाधिनिद्देशो ९०
 समिद्ध २३४, २३९, २४०, लाई
 २३४, ले २३९, सुत्तं

२३४
समिद्धो २३४
समीति ४८, रथकारपुत्रले ४८

सा

साकेत ८५, पुगळन् ८५
सारणीयवग्गो २४३
सारिचक २९४
सारिपुत्र १, ५, १५, १७, २९,
८०, ८१, ८७, १३१,
१३४, १३६, १४४, १५०,
१६६, १७०, १७२, १८३,
१८४, १८७, १८९, १९१,
१९३, १९५, १९७, १९९,
२३४, २४३, २५३, २५४,
२५५, २५८, २५९, २६०,
२६६, २८४, २८६, २८८,
२९४, २९५, २९७,
का अगाडि १६८, को
दर्शन ८७, को धर्मदेशना
सुनी ४९, को भाषणलाई
३७, ७७, ९९, ११९ को
मनमा २५४, को यो
धर्मदेशना १७६, को
सन्मुखमा १३५, को धर्म-
ओज २९७, को पनि

परिनिर्वाण भयो २९७,
महास्थविर २४०, २५१,
महास्थविर १५१, १६२,
हुनुहुन्थ्यो १४१, १५५,
१५७, त्यहाँ गए २६०,
परिनिर्वाण हुनुभयो २९५,
२९६, हरूले २३९

सारिपुत्रलाई १२, २९, ५९, ६१,
१७२, १८४, १८९, १९१,
१९४, १९५, १९६, १९७,
१९९, २००, २०१, २०६,
२२९, २३१, २३८, २४०,
२५९, २६४, २६५, आम-
न्त्रण गर्नुभयो १४९,
१५०, २२१, दिनुभयो
१४, नमस्कार गरी १३५,
यस्तो भने २६०, यस्तो
भन्नुभयो ४७, बोलाउनु
भयो २७६, यस्तो लाग्यो
८०

सारिपुत्रले १५, १७, १८, २९,
३२, ३८, ४८, ५०, ८०,
८२, ८६, ८७, ९९, १२९,
१३०, १३२, १३४, १३७,
१५५, १५६, १६३, १६६,
१६७, १७२, २०४, २०६,

२१७, २१९, २३१, २३८,	वीच १४४
२४०, २५०, २५५, २७९,	सारिपुत्र मौद्गल्यायन ८, ९, १०
२९०, २९२, २९६, यति	२४, हरू ९, २३, सहित
भन्नुभयो ७७, यस्तो भन्नु-	२३, ले ९
भयो ५२, २२९, २३४,	सारिपुत्तमोग्गल्लान पब्बज्जा कथा
यसो भन्नुभयो ३३, २८०	१
सारिपुत्रसँग १२, ५४, ५९, ८७,	सारिपुत्तसद्धिविहारिकसुत्तं २०१
१००, १४१, १५५, १५६,	सारिपुत्तसुत्तं १३४, २०४
१६४, २०१, २२३, २२५,	
यस्तो सोध्नुभयो ३९,	सी, सु, सो
अर्को प्रश्न सोधे ६१, ६२,	
६४, ६५, ६६, ६७, ६८,	सीलसुत्तं २७०
६९, ७१, ७२, ७३, ७४,	सीलसूत्रले २१५
७६, सुनेर ५२, सम्मोदन	सीहनादवगो २५८, २६६
गर्नुभयो १४१, २२३,	सीहनादसुत्तं २५९
२३४	सत्तन्त भाजीयमा २०८
सारिपुत्र परिव्राजक २, ५, ले २,	सेवितब्बसेवियब्बसुत्त १२०
३, लाई २, ४, ५, ८	सोतापत्तिसंयुत्तं २२५, २२७
सारिपुत्र नै सर्वश्रेष्ठ छन् १६९	सोप्पसुत्तं २४३
सारिपुत्र र आयुष्मान् भूमिजका	सोप्पसुत्तवण्णना २४५

शब्दावली

अ	१२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१
अर्काको श्रद्धामा लाग्छन् २२२	अकुशलको मूल ५२, हो ५३, जान्दछ ५३
अर्काको विश्वासमा २२२	अकेटूभिनो ४९
अर्काको शरण लिई २९७	अकोप्य ११८, ११९, चित्तविमुक्ति ११८, ११९
अर्काको शरण नलिई २९८	अर्को प्रश्न सोध्ने ५९
अकुशल जान्दछ ५३	अखण्ड २२४
अकुशल धर्महरूलाई फ्याँकी २८३	अङ्गणं ३९
अकुशल मूल भनेको के हो त ? ५२	अङ्गण ३८, ४२, ४३, ४४
अकुशलवाट हटाई ४९	अङ्गले अनुगृहित १०७
अकुशल रहित १८४	अग्रजल १८, २२
अकुशल धर्महरू घट्छन् १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१	अग्र भोजन १८, २२, ४४
अकुशलवाट अलग भई १०८	अग्रासन १८, २२, १९, ४४
अकुशल धर्महरू बढ्छन् १२१, १२२, १२३, १२४, १२५,	अङ्गप्रत्यङ्गमा सरने वायु ९५
	अङ्गुलिपब्बते ९३
	अघि अघि गइई १७, १८
	अचपल ४९

अर्ची १११	अर्थ विज्ञापनीय १३४
अचेतन ११२	अदिन्नादान बाट विरत हुन्छ
अछली ४९	१२२
अच्छिद्ररूपले २२४	अदिन्नादायी १२१
अजित प्रश्नमा १४९, १४०, १५२,	अद्वेष अकुशल मूल हो ५३
१५४	अद्वेष चित्त ११६
अटल ११८, श्रद्धा ५०	अद्वेष सहगत चित्त लिई बस्छ १२५
अष्टविमोक्ष २३६	अद्वेष सहगत चित्त लिई बस्छ १२६
अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ	अद्वेषी ४०, ४१, हुन्छ १२६
२२४	अधिकरण १४८
अष्टाङ्गिकमार्ग ६२, ७०	अधिचित्तमा नियुक्त भई २८६
अट्टिकत्वा १३४	अधो ११६
अण्डकोष फोरी ५६	अधोभागीय संयोजनहरू २६९,
अण्डज ५६	लाई २६९, २७०, २७१
अढाइशय परिव्राजकहरूक ८, ९	अनङ्गणं ३९
अणुमात्र दोषमा २२९, २३०	अनन्त आकाश हो १९२
अतथ्यकुराले २६४	अन्यथाभाव हुनुपर्छ २९७
अन्तर्धान हुनु ६२	अन्यमन्य पदहरूले १६२, १६३
अन्तरपरिनिर्वाण २७०, हुने २७०	१६४, १६५
अन्तरपरिनिब्बायी २७०	अन्यमन्य पर्यायले १६२, १६३
अतिमान ३६	१६४
अन्तेवासिक भिक्षुहरू १७, १८	अनितिमानी ४९
अर्थ परीक्षण गर्छ २८०	अनभिध्या कुशल हो ५३
अर्थ परीक्षण गर्दैन २८०	अनर्थ बोल्ने १२३
अर्थ बुझ्नको निमित्त ३३	अनागामी २३०, २४१, २४२, हरू

२७२, हुनेहरूका विभाजन	अनित्य-संस्कार हो भनी १७९
२७२	अनित्य-संस्कारलाई १७९
अनात्मलाई २३६	अनिमित्त चित्त विमुक्ति ११४,
अनात्म-रूप हो १८१, भनी १७९	११७, हो ११५ हरू
अनात्म-रूपलाई १७९, १८१	११९
अनात्म-विज्ञानलाई १७९	अनिमित्त चित्त समाधिमा ११७
अनात्म-विज्ञान हो भनी १७९	अनिमित्तता ११९
अनात्म-वेदनालाई १७९	अनिमित्तताय चेतो विमुक्तिया ११४
अनात्म-वेदना हो भनी १७९	अनिमित्त धातु ११५, को ११५,
अनात्म-संस्कार हो भनी १७९	को मात्र ११४
अनात्म-संज्ञालाई १७९	अनुप्रवर्तन गर्नसक्छ १३८
अनात्मभाव प्रमुख २४०	अनुप्रवर्तन गर्नसक्छौ १३८
अनालय ६०	अनुत्पन्न मार्गको उत्पादक हुनुहुन्छ
अनिखित्तधुरता २१०	१३७
अनित्यादि २०९, लक्षण १०५	अनुपाद २६९, परिनिर्वाण ८४
अनित्य देखिन्छ ९५	अनुपादिशेष २६८, २७४, हुने
अनित्य भनी हेर्छ ९१	२७४
अनित्य-रूप हो १७८, १८१	अनुभूति गरेको छ २२२
अनित्य-रूपलाई १७८, १८१	अनुभूति गरिसकेको छु २२२
अनित्य-विज्ञान हो भनी १७९,	अनुभूति गरेको छैन २२२
१८१	अनुभव भयो अनुभव भयो १०३
अनित्य-विज्ञानलाई १७९, १८१	अनुस्मृति २०८
अनित्य-वेदना हो १७८	अनुस्मरण गर्न सक्ने हुन्छ २०७
अनित्य-वेदनालाई १७८	अनेल गला १३४
अनित्यलाई प्रमुख गरी २३७,	अपरिवर्त्य ११८
२३९	अपराध नहुने ४३

अपराधलाई अपराध भनी २६४	अभिधर्म भाजनीय २०८, अनुसार
अपराधी भिक्षुको ४३	२१०, २१२, २१३
अपाखंडी ४९	अभिध्या २९८
अल्पेच्छता ३२, को २६, को कुरा	अभिध्यालु १२४, हुन्छ १२६, हुन्न
सुनाउँछ ७८	१२४
अल्पेच्छी २५, हुन्छ ७८, पुरुष	अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाई
२७८	२१९, २५०
अप्रत्याक्रोश २५५	अभिध्या सहगत चित्त १२५, १२६
अप्रमाण छ ११९, २१७, छ २१८	अभिनन्दन २५५, २५६, २६८,
कर २१७, चित्त ११६	गरे ३७, २५६, गर्ने १०८,
चित्त विमुक्ति ११५, ११६,	गर्नुभयो १३२
चित्त विमुक्ति हो ११५,	अभिमानी ४८
चित्त फैलाई बस्छ ११६	अभिवादन गरी १४४, १५७,
अप्रमादी भएका २८७	२०४, २१९, २४४, २५८,
अप्रमादी हुन्छ २८०	२६७
अप्रमादी हुन्न २८०	अभिवृद्धि नै हो २६५
अप्रसन्न पार्ने २१	अभिज्ञाको अभिलाषा १०९
अप्रसन्न भएकालाई १८, २१	अभिज्ञाको निमित्त १०९
अप्रसन्न हुन्छ ४३, ४४, ४५	अभिज्ञाको लागि १०९
अप्रसन्न हुनेलाई २५	अभिज्ञाद्वारा १२७
अपरिहानी २८०	अभिसंस्कार गर्छ १४७
अप्रियसँग सम्पर्क हुनु दुःख हो ६०,	अमुखर ४९
८९	अमृतपरायण हुन्छ २२१, २२२
अल्पेच्छी २८६	अमृत प्राप्त गर्नेछ १
अब उप्रान्त १५६, १५७, १५८	अमृत प्राप्त गर्ने ५
अव्यापज्झं १२८	अमृतमा पुग्छ २२१, २२२

अमृत प्राप्त गयौ कि ? ५	लाई ७५, निरोध भनेका
अमोह अकुशल मूल हो ५३	७५, निरोध हुने मार्ग हो
अमोही ४०, ४१	७५, निरोध हुने मार्गलाई
अरण्यमा ११६	७५, निरोध हुने मार्ग
अरागी ४०, ४१	भनेको ७५, लाई ७५,
अरूले वा (आफैल) १४६, १४७	लाई त्यागी ५९, ६१, लाई
अरूपभव ५५, ६४, १०७, मा जाने	हटाई १०८, भनेको, ७५,
कर्म ५५	समुदय भनेको ७५, समु-
अरूपावचर समापत्तिद्वारा १३९	दयलाई ७५
अरूपी १७५	अविदचास्रव ७६, १६१
अलग्ग ठाउँमा १५	अवेदी १७५
अलज्जी २७७	अविनिपाती २२३
अलोभ कुशल मूल हो ५३	अविपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ १२४
अलोभ सहगत संज्ञा लिई बस्छ	अविज्ञानी १७५
१२६	अविक्षेप २१३
अलोभी हुन्छ १२५, १२६	अवेभङ्गिय वस्तु २८
अव्यापाद कुशल हो ५३	अवेभङ्गियवत्थु २३
अववादक २९७	अवैरचित्त ११६
अविचलितपन हो २१३	अशैक्ष सम्यक्दृष्टि ५१
अविदचा १०७, अनुपतित छ १४७,	अश्रुतवान् पृथकजनले १७८
भन्दछन् ७५, कै निरवशेष	अश्रुतवान्ले १७८
१४७, को कारणले पनि	अश्रुद्वाले घरबाट छाडी ४८
१४६, को निरोधले ७४,	असठ ४९
७६, को समुदय हुन्छ ७५,	असत्य २६४, कुराद्वारा १४२,
को समुदयले ७४, ७६,	द्वारा भूटा आरेप १४४,
निरोध हुन्छ ७५, निरोध-	बोल्ने १२३

असन्तुष्टिताको २५	११६, चित्तविमुक्ति हो
असर्फीको थुप्रो १०५	११५, चित्तविमुक्तिहरू
असमयमा बोले १२३	११८
असम्भाव्य भई ११७	आकिञ्चन्यायतन ११६, मा समा-
असुख अदुःख वेदना दिलाउँछ ५५	धिष्ठ भई ११६, मा
असुचि पनि २६२, फाल्छन् २६१	समाधिष्ठ छु ११६, मा
असंस्कार परिनिर्वाण हुने २७१	बसेको छु ११६, बाट उठें
असंस्कारी १७५	११६
असङ्गारपरिनिब्बायी २७१	आँखा ९७, २६४, देखाइदिन्छ
असंयत इन्द्रिय ४८	३६, फुटेको हुन्न ९७, पनि
असंतभाषी ४८	फुटेको हुन्न ९७
असंक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ ४०,	आगामी २३०
४१, ४२	आगो ९५, मा २६२, समान भई
असंज्ञी १७५	२६२
अहंमम २६८	आचरण २२९
अहम्भावो ३६	आचार २२९, गोचर २२९, गोचर
अहंकार ममंकार १८४, १८८,	सम्पन्न हुन्छ २२९, २३०,
१९०, १९२, १९४, १९६,	आठवटा रूपहरू ५५
१९८, २००	आतप्तगरी २१९, २९८
	आतापी २१९
	आन्द्रा भित्रको वायु ९५
आ	आ-आफ्ना अनभव अनुसार २३९
आकाश अनन्त १०६	आ-आफ्ना मन्तव्य २३९
आकाशानन्त्यायतन १९२, १९५,	आ-आफ्ना ज्ञान अनुसार २४०
लाई १९३, १९७	आफ्नै शरण लिई २९७, २९८
आकिञ्चन्य ११९, चित्तविमुक्ति	आफ्नै द्वीप बनी २९८

आप ५५, ९२, धातु ८९, ९२, धातु प्रकोप हुन्छ ९३, धातुबाट ९३, धातुबाट विरक्त हुन्छ ९३	७३, ७४, ७५, ७६, हो ३६, ३७, ६०, को २०५, स्रोत हो २२६
आपत्ति २६, ४३	आर्यकान्त शीलले युक्त २२४
आपसे आप १४२, १४३, १४५, सुखदुःख उत्पन्न भएका हुन् १४५	आर्यधर्ममा दक्षता हुने १८० आर्यधर्ममा विनीत हुने १८० आर्यधर्ममा अविनीत १७८ आर्यविनयमा २६४
आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन ३९ आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ ३८ आफूमा रूप देख्दैन १८० आफैले वा (अरूले) १४६, १४७ आमा १११, को कारणले १११ आमन्त्रण गर्नुभयो १३७, १६२, २०६, २८०	आर्यहरूलाई देख्ने १८० आर्यहरूलाई नदेख्ने १७८ आयतन १४८, हरू ७० आर्यश्रावक २२४, सम्यकदृष्टिक हुन्छ ५२
आत्मा १७५, हो ९०, ९२, ९४ आत्मत्वले शून्य छ ११६ आत्माहो भन्नेतिर लाग्छ १८० आत्माहो भन्नेतिर लाग्दैन १८२ आत्मभाव प्रतिलाभ १२१, १२८ आत्मवाद उपादान ६६ आमिष १६, दायद भयौ भने ३१, दायद नभई ३१, ३२	आयु ११२, ११३, उष्णता ११२, को आधारले रहन्छ १११, को कारणले उष्णता रहन्छ १११, केको आधारले रहन्छ १११, भनेको रूप- जीवितेन्द्रिय हो ११२, संस्कार १११, ११२ क्षीण हुन्छ ११३
आमोद प्रमोद हो २११ आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग ५७, ६३, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७२,	आरम्मण १०४, मात्र जान्दछ, १०५
	आरक्षा सम्पन्न छ १७७ आरामिक वस्तु २६ आलस्यताको २६

आलस्य-तन्द्रावाट दूर छ २७६,
 २७९
 आलोकित पारी २४९, २५०
 आवरणीय धर्महरूवाट २०२
 आवासथको भोजन २९, ३०
 आवासथमा २९
 आशय १६२
 आशवासन १५५, पाउन सकेन १५५
 आश्वास प्रश्वास ९५
 आसनवाट उठी १३७, १३९,
 १६१, २४५, २५५, २५९
 आसनमा बसी २०२
 आसनहरू दिनुपर्छ १५
 आस्रव ७५, भनेको ७६, लाई ७६,
 हरूवाट मुक्त २९१, निरो-
 धवाट ७५, निरोध भनेको
 ७६, निरोध हुन्छ ७६,
 निरोध हुने मार्ग भनेको
 ७६, निरोध हुने मार्ग हो
 ७६, निरोध हुने मार्गलाई
 ७६, निरोधलाई ७६, बाट
 विमुक्त हुन्छ २२०, समुदय-
 वाट ७५, समुदय भनेको
 ७६, समुदयलाई ७६, हरू
 ७६, १६१

आँसु ९२

आज्ञाकारिताद्वारा २४९, २५०
 आज्ञाकारिता प्रति गौरव राख्ने
 २५१
 आज्ञाकारितामा वर्णवादी २५१
 आज्ञाकारी हुन्छ २५१, २५२
 आहार ५५, ५७, ५९, १५३, को
 समुदयले हुन्छ ५७, को
 समुदय पनि जान्ने छ ५४,
 ग्रहण गर्छ २०२, चार
 प्रकारका छन् ५५, नपाई
 ९४, निरोध ५९, निरोध
 हुन्छ ५७, निरोध भनेको
 ५५, निरोधको मार्ग हो
 ५७, ५९, निरोध भएपछि
 १५१, १५२, १५३,
 निरोध पनि जान्नेछ ५४,
 पनि जान्नेछ ५४, भनेको
 १५१, प्रभव हो १५१,
 १५२, ले ५५, ले के
 ल्याइदिन्छ ५५, समुदय
 ५९, समुदय भनेको ५५,
 रहित चित्त २१३

इ

इच्छा हटेको हुन्न २५७

इन्द्रियहरू १६६, १८४, १८६,
१८७, १८९, १९२, १९५,
अति प्रसन्न छन् ३, उच्छिन्न
हुन्छन् ११३, को परि-
पक्वता हुनु ६२

इन्द्रिय संयम हुन्छ २०२

इन्द्रिय संयम नहुने २०१, २०२

इन्द्रिय संयमी हुनेछौं २४८

इच्छाधीन भई ४५, हिडने बानि
४६, ४७

ईर्यापथ सम्पन्न २, ५

उ

उखेलि सकेको ११७

उच्छिन्न हुन्छ १७१, १७२, १७५

उज्वल देखिन्छ १६६, १८४, १९३,
१९५, १९७, १९९

उठने संज्ञा २७७, २८०

उष्णता ११२, ११३, को कारणले
आयु १११, केको आधारले
रहन्छ १११, भनेको कर्मज
तेजधातु हो ११२, समाप्त
हुन्छ ११३

उत्तरासंग एकांश पारी १३५,
१३७, १३९

उत्तम भोजन ४५

उत्तम सयनासन ४५

उदर ९०

उदान प्रकट गर्नुभयो २९१

उदचम हो २१०

उर्ध्व ११६, स्रोत अकनिष्ठगामी
२७१

उद्धचकुक्कुच्च हुन्न ११०

उपस्थानशाला २४३, २४४, हो
२४३, २४४, २४५, को
अर्थ २४४

उत्पन्न भएको २९७

उपनाह ३६

उपधिनिरोध-निर्वाण १०

उपमा बताउने छु ८५, १११

उपशान्त हुने लक्षणलाई २१२

उपसम्पदा पनि पाउँ १०

उपसम्पदा भयो ११

उपहचपरिनिर्वाण हुने २७०

उपहचपरिनिव्वायि २७०

उपादान १५२, १५३, १८०, १८२,
२६८, को निदान तृष्णा
हो १५९, को निदान के
हो त ? १५९, सहित
२६८, २६९, हरू ६६,
१६१, निरोधलाई ६५,

६६, निरोध हुने मार्गलाई	उत्सर्गपरिनामी सम्यक्दृष्टि २०५
६५, ६६, निरोध हुने मार्ग	उत्साह हो २१०
हो ६६, निरोध भनेको	ऋद्धिद्वारा १६७
६५, निरोधले ६५, निरोध	
६६, सहित १५२, १५४,	ए
रहित भई २२०, रहित	
परिनिर्वाणको निमित्त	एक छेउमा १४१, बस्तुभयो १४४,
८३, भनेको ६५, लाई	१५७, २२३, २९५
६५, ६६, समुदय भनेको	एकट्टा ११९
६५, समुदयलाई ६५, ६६,	एकपटक मात्र जन्म लिने २७३
समुदय हुन्छ ६६	एक बीजि २७३
उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ ९७	एकविध २१४
उपेक्षा २१४, गर्नु २१४, भावना	एक समय ३१
स्थिर रहने २१५, सहतग-	एक सब्रह्मचारीले २६१
चित्त ११६, सम्बोध्यङ्ग	एकाग्रताको निमित्त १०९
२०७, २१८, सम्बोध्यङ्ग	एकान्तमा १५, बस्छ ७९
हो २१४, सम्बोध्यङ्ग	एकार्थ ११९
अप्रमाण छ २१७, सम्बो-	एकान्तवासको कुरा सुनाउँछ ७९
ध्यङ्गको शब्दार्थ हो २१३,	एकान्तवासबाट दूर ३४, भएर बस्ने
सम्बोध्यङ्ग भन्दछन् २१३	३३
उपेक्षी स्मृतिमान १८७	एकान्तवासमा ३४, ३५, ३६, बस्ने
उपेक्षी भई १८७	३३, अधि बढने ४९, मन
उपोसथको दिनमा १३७, २७६,	लगाईबस्ने ३३, मन नल-
२७९	गाउने ३३
उभतोभाग विमुक्त १०८, १३९	एकान्तवासी बस्ने होस् ४६

ओ, औ	कफ् ९२, पनि २६२, पनि फाल्छन् २६१
ओक्कमने पुब्बङ्गमा ३३, ३४, ४८	कवलिकार ५७, आहार ५७, आहारले ५५, ५६
ओज ५५ धातु ५८, आहार ५८	कमलका डाँठहरू १३, १४, ले १२
ओलारिक (= मोटामोटी) १६७	कमल फूलको माला ४९
औपपातिक प्राणीहरू ५६	कमलका जराहरू १२, १३, १४
औलाको टुप्पा ९३	कर्मभव ६३
	कर्मवादी १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, हरू १४१
क	कराउन थाले २५
ककचूपवादे ९९	करुणासहतगचित्त ११६
कडा वेदना उत्पन्न भयो २९	करौंतीको उपमाको कुराम् ९१
कति अङ्गले संगृहित १०७	करौंतीले ९१
कति गुणले युक्त हुनेलाई २२३	कलह गर्ने १५
कति भवहरू छन् १०७	कल्याणचिन्तक २०५
कस्तो बताउँदा १४२	कल्याणचिन्तककै २०४
स्कन्ध १५१, १५२, १५३	कल्याणमित्र २०४, २०५ पुरुष २७८, हुन्छ २५१, २५२, ता कहाँ आएर २०५, ता को वर्णवादी २५१, २५२, ता प्रति गौरव राख्ने २५१, २५२, ता प्रति गौरव राख्न लगाउँछ २५१, ता द्वारा २४९, २५०
स्कन्ध (भूत) हो १५१, १५२, १५४	कल्याणसहायक २०४, २०५
स्कन्ध १५१, १५२, १५३, को निर्वेदको निमित्त १५३, को निर्वेद गरी १५३, को विच्छेद हुनु ६२	
कल्पसम्म पनि १६८	

कलेजो ८९

कसलाई गुरु मानी ६

कसरी भवमा पुनः उत्पन्न हुन्छ

१०७

कसरी विमुक्त चित्त हुन्छ २१९

कहाँबाट उत्पन्न भएको हो १५९

कहिले आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक

हुन्छ ? ५०

कहिले प्रज्ञावान हुन्छ ? १०१

कहिले प्रज्ञा नभएको हुन्छ ? १००

कहिले महापुरुष हुनसक्छ ? २१९

का

काग कराए भैं २४६

काठको कारणले ९६

काठ ताछ्न थाल्यो ४८

काठ ताछिरहेको थियो ४८

काठ ताछ्यो ४८

काठको भाँडो २७

काँढाले जस्तै घोच्छ १२३

कान २६४, मा २५९

काम उपादान ६६

कामच्छन्द हुन्न १०९

कामभव ५५, ६४, १०७, राग

२२८, २२९, मा जाने

कर्म ५५

कामना रहित १८४

काममिथ्याचार अकुशल हो ५२

कामलोक ६४

काविषयबाट अलग भई १०८

कामासन्न ७६, १६१,

काय आयतन ७०

कायकर्म १२०

कायगतस्मृति २६१, उपस्थित हुन्न

२६१

कायमा कायगतस्मृति २६२, २६३

काय भन्नाले २२०

कयस्पर्श ६९

कायस्पर्शज वेदना ६८

काय (= कायद्वार) हुने छैन १४७

काय रहेको खण्डमा १४५

कायमा कायानुपशयी भई २१९,

२२०

कायविज्ञान ७३

कायसंस्कार ७४, ११३ अभि-

संस्करण गर्छ १४६

कायसञ्चेतनाको हेतुले १४५

कायसमाचार १२०, १२१, १२२

सेवन गर्दा १२१

कायसाक्षी २३०, २३५, २३६,

२३९, २४१, २४२

कायसंस्कार निरुद्ध हुन्छ ११३
 कायिक वा वाचिक कर्ममा १३७,
 १३८
 कायिक वा वाचिक कर्मलाई १३७,
 १३८
 कायेन्द्रिय ११०
 कारणद्वारा २१५
 काँसको भाँडो ४०, ४१, ४२, ४६,
 ४७

कि, कु, कृ

किन वेदना भनिएको हो ? १०३
 किन संज्ञा भनिएको हो ? १०३
 किलोमकं ८९
 ककुन चार आहार भने ५७
 कुनचाहिं ध्यानमा १८४, १८६,
 १८७, १८९, १९२, १९३,
 १९५, १९७, १९९
 कुनचाहिं स्रोतापत्ति अङ्ग हो ?
 २२५
 कुन पुद्गल २३५
 कुन बोध्यङ्गको भावना गर्नुपर्छ
 २१५
 कुनै न कुनै दिन ८०
 कुराकानी १४४

कुशल जान्दछ ५३
 कुशलधर्महरू बढ्छन् १२१, १२२
 १२३, १२४, १२५, १२६,
 १२७, १२८, १२९, १३०,
 १३१
 कुशलधर्महरू घट्छन् १२१, १२२,
 १२३, १२४, १२५, १२६,
 १२७, १२८, १२९, १३१,
 कुशलधर्ममा श्रद्धाहुन्छ २७७, २७८
 कुशलधर्ममा श्रद्धा हुन २७७
 कुशल भनेको के हो त ? ५३
 कुशल निश्चित उपेक्षा ९२, ९४
 ९५, ९६
 कुशल मूल हो ५३
 कुशल मूल जान्दछ ५३
 कुशल मूल भनेको के हो त ५२
 कुशलमा प्रतिष्ठापना गर्नु हुन्छ ४९
 कुशलवार्ता सिद्धिएपछि १७२
 कुशलक्षेम कुराकानी ८२
 कृष्णपक्षको चन्द्रमाको २७७

के, को, कौ

के प्रभव हो त ? १५९, १६०
 के वादी हुनुहुन्छ नि ३, ६, १४२
 केश ८९, पक्नु ६२

केही छैन १०६, १९५

ग

कोदालो २७

क्रोध पनि खराब हो ३६

कोप गर्छ ४३, ४४, ४५

कोलंकोल २७३

कोशिश हो २१०

कौवा कराए भैं २४५

गन्ध ५५, तृष्णा ६७

गर्नुपर्ने गरिसकें १५६, १५७,

१५०, १६१, १७४

गम्भीरातिगम्भीर प्रश्न सोध्नु भयो

८७

गम्भीर प्रज्ञा हुनु भएका १३६

गरहा १३७, १३८

गलत धारणा १७०, १७१, १७२

१७६, थियो १७६, लाई

१७१, बाट १७१

गहिरो जस्तो लाग्छ ११७

गाई मृगहरूको आहार ५८

गाउत जनि टाढा १८३

गाउँहरू १३१

गाउँ पनि उडाउँछ ९५

गाउँ पनि जलाउँछ ९४

गाउँका द्वारेहरूको आहार ५८

गाउँ पनि बगाउँछ ९३

गाउँ पनि १३०

गालिगर्छन् भने ९१

गाँस गाँस गरी खाने ५७

गुण मेटने ३६

गुरु हुने एकान्तवासमा मन लगा-

उने ३३

ख

खन्ती २७

खर २७

खराब विचार ४६, ४७

खरायोका आहार ५८

खस्रो चीवर ४६

खाएर बँचेको भोजन ३२

खाटा २७

खिन्न हुन थाले २५

खुट्टामाथि खुट्टा राखी २७७

खुम्चेको बाहुलाई पसार्छ १३,

२३१

खुम्च्याउँदा २, ५

खोक्नुभयो १७

खुला ठाउँमा १३७

गुहु पनि २६२, फाल्छन् २६१, मूत

पनि २६२

गुहु लैजाँदा २६४

गृहस्थी भएर गए १५५, २०१

गोचर २२९

गोहीको आहार भन्दा ५७

गोहीले ढुंगा पनि खान सक्छ ५७

गौरव गर्नेछौं २०

घ

घर ९६, मा घुसी १७७

घ्राण ९८, आयतन ७०, स्पर्श ६९,

स्पर्श वेदना ६८, विज्ञेय

गन्धहरू १२९, विज्ञान

७३, विज्ञेय गन्ध १२९

घ्राणेन्द्रिय ११०

घाँसको कारणले ९६

घाँसपातको मुट्टा २७

घिउ खाए पनि ५८

घृणित हुन्छ २६३

च

चक्रमण गरी २०२

चक्रवर्ती राजाहरूको आहार ५८

चक्का बनाउन ४८

चक्का बनाउने ४८

चण्डाल कुमार २६३

चण्डाल कुमारिका समान भई

२६३

चतुरार्यसत्य अन्तर्गत हुन्छन् ८८

चतुरार्यसत्यादि २०९

चतुर्थध्यान ११४, मा १८९, १९०

चपल ४८

चराहरूको आहार ५८

चक्षु आयतन ७०

चक्षुद्वारा जानिने रूप १२९

चक्षुरिन्द्रिय ११०, लाई बसमा

राख्छ २०२

चक्षुपथमा आएको हुन्छ ९७

चक्षुपथमा आएको हुन्न ९७

चक्षुविज्ञान ७२, ले ९७

चक्षुविज्ञेय १२९, रूपहरू १२९

चक्षुस्पर्श ६९, वेदना ६८

चा

चारदोवर पारी २७७

चारिकार्थ २३, जानुभयो १२, १७

चार गुणले २२४

चारप्रकारका व्यक्तिहरू छन् ३८

चार महाभूत ७१, ८९, भनेका ८९
चारवटा ध्यानहरू १०९

चि, ची

चित्त एकाग्रता हुन्छ १०८, ११०
चित्तको स्थिरपन हो २१३

चित्त भन्नाले २२०

चित्तमा चिन्तानुपश्यी भई २२०

चित्तविमुक्ति १०७, ११३, ११४,

११६, ११८, ११९, २३०,

वाट उठनको निमित्त

११५, स्थितिको निमित्त

११४, हरू ११८

चित्तविशुद्धि ८३, ८४, को निमित्त

८२, ८३, दृष्टिविशुद्धिको

निमित्त ८५, लाई ८४

चित्तसंस्कार ७४, ११३

चित्तोत्पाद १२५

चिर भाषितलाई २०७

चीवर छाडी १५५

चीवरको टुप्पोले २५९

चीवरले पिट्नुभयो २५९

चीवरले पीटी ५९, २६१

चीवरले पीटेर २६१, २६२

चीवर पहिरी १८३, १८५, १९१,

२५४, २६६, २६७

चीवर पनि १३०

चीवर-वस्त्रहरू थुपार्ने ४८, ४९

चीवरहरू १३०, १३१

चीवरादि वस्तु थुपार्ने ३३, ३४,

३५

चीवर सेवन गर्दा १३१

चु, चू, चे, चै, चो

च्युत हुनु ६२

चुन्द श्रमणोद्देश २९७, २९८, का

उपाध्याय २९८

चुन्दसुत्तं २९७

चुप लाग्नुभयो १५०, १५१

चुपलाग्नु भएको हो १५१

चुक्ली १२३, बोलीबाट विरत

रहन्छ १२३, लगाउने

हुन्छ १२३

चूपि २७

चूलवग्गो २९०

चेतना ७१, हरू १४७

चोदेय्य ४३

चौथो रथमा बसी ८५

छ

छ कारणहरू २५३

छन्दराग ९९, हटाउने ९८, ९९

छली ४८

छविवर्ण परिशुद्ध ३, ५, ६

छाड्छन् ३५

छाड्नुपर्छ भन्नुभएको छ ३४

छाड्नुपर्छ भनेको छ ३५

छाला ८९, १६८

ज

जनपद चारिकार्थ २५८

जबसम्म मानिसमा ११७

जन्मको कारण भनेको ६३

जन्मको कारणलाई ६३

जन्मको निदान १५९, भव हो

१५९

जन्मको निरोधलाई ६३

जन्म निरोध भनेको ६३

जन्म निरोध मार्गलाई ६३

जन्म निरोध हुने मार्गलाई ६३

जन्मबाट परिमुक्त हुन्छन् २०५

जन्म भनिन्छ ६३

जन्मलाई ६३

जन्म हुनु दुःख हो ६०, ८९

जन्म हुने मार्ग भनेको ६३

जन्म क्षीण भयो १५६, १५७,

१५८, १६१, १७४

जन्मिने सत्वहरू २०५

जनपद पनि १३०

जनपदहरू १३१

जरा हो ६२

जराजीर्ण हुने सत्वहरू २०५

जरामरण हो ६२

जरामरण भनेको ६१

जरा भनिएको ६२

जरामरण निरोध हुन्छ ६२

जरामरण निरोधलाई ६१, ६२

जरामरणलाई ६१, ६२

जरामरण निरोध हुने मार्गलाई

६१, ६२

जरामरण निरोध भनेको ६१

जरामरणको समुदय हुन्छ ६२

जरामरण समुदय भनेको ६१

जरामरण समुदयलाई ६१, ६२

जरा हुनु दुःख हो ६०, ८९

जरो उखेलिई सकेको ११८, ११९

जलावुज प्राणीहरू ५६

जवन प्राज्ञ हो १३८

जसको कायमा २६१, २६३

जसको कुशल धर्ममा श्रद्धा हुन्न

२२७

जसले प्रतित्यसमुत्पादलाई ९८,

देख्दछ ९७

जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो १४४,

२६७

जा

जाग्रत ४९, नहुने ४८, तामा अनु-

युक्त २४८, तामा असंलग्न

२०१, तामा संलग्न हुन्छ

२०२, २०३, तामा संलग्न

हुने २०२

जातिभूमिमा ७८

जान्दछ जान्दछ १०१, १०२

जान्दैन जान्दैन १००, १०१

ज्यान लिन सक्ने छैन १७७

ज्यान लिन्छ १७७

ज्यान लियो १७८

जान्नुपर्ने विज्ञान हो १०३

जानेको छैन २२२

जानेको छ २२२

जानेर वा (नजानेर) १४६, १४७

ज्वाला (अर्ची) देखिन्छ १११

जि, जी

जित्वा ९८, आयतन ७७, स्पर्श

६९, वेदना ६८, विज्ञान

७३, विज्ञेय रस १२९,

विज्ञेय रसहरू १२९

जित्त्वेन्द्रिय ११०

जीविकाको निमित्त ४८

जीवित-इन्द्रिय टूट्नु ६२

जु, जू

जुन बोध्यङ्गमा २१८

जन रूप हो ९८

जुन वेदना हो ९७

जुन विज्ञान हो ९७, ९८

जुन संस्कार हो ९७, ९८

जुन संज्ञा हो ९७, ९८

जूही चमेलीको माला ४९

जे, जो

जेतवनाराममा २८२, २८४, २८६

२८८, २९०, २९२, २९४,

२९५

जे जति समुदय धर्महरू हुन् ४

जेठालाई सम्मान गर्छ २१

त, ता

जेठा रहेछौ २०

जो अनित्य हो त्यो दुःख हो १७६

तकिया २७

जो दुःख हो त्यो निरोध १७६

तन्नेरी स्त्री २६३

जो यो वेदना हो १०४

तपाईको गुरु को हुनुहुन्छ ३, ६

जो यो विज्ञान हाहो १०४

तपाईका गुरु को हुन् ६

जो यो संज्ञा हो १०४

तपाईका इन्द्रियहरू १९३, १९७,

१९९

भ

तपाई जानु भएको बाटोमा १३८

भगडा १४८, गर्ने १५

तलतिर हेरी २, ५

भूट बोल्ने हुन्छ १२३

तलजाने वायु ९५

भूटा आरोप १४२

ताल्चा हात्मा लिई २६०

भूटो आरोप लगाएँ २६४

तालको पंखाले ९६

भूटो आरेप लगायौँ २६४

तालवृक्ष जति ९३

भूटो बोलीबाट विरत रहन्छ १२३

तालवृक्ष भैं ११७

तालवृक्ष बराबरै ९३

ट, ड

ति, ती

टाढैदेखि १८४, १८५, १८७,

त्रिण २७

१८९, १९१, १९३, १९५,

तिब्र इच्छा २५६

१९७, १९९

तिम्मा गुरु को हुन् २

टाढैबाट भएपनि ३३

तिरश्चीन योनिबाट परिमुक्त २६७,

डसना २७

हुन्नन् २६८, २६९

डोरी २७, को कारण ९६, खसाली

तीन महीनासम्म २५८

हेर्दा ११७

तीर्थिय परिव्राजकहरूको २३३

तीन पुद्गलहरू २३४, २३९,
मध्येमा २४१, २४२
तीन विदया प्राप्त गर्न सक्ने कुरा
२१५
तीन वेदनाहरू १६०
तीर्थ ११६
तीस भएर पनि २३२
तीक्ष्णप्राज्ञ हो १३८

तु, तू, ते, तै, तो

तुच्छ २६४
स्तुति गर्नुभयो १३९
तृष्णा १०७, उपादान २६९, हर्ष
६७, लाई ६६, ६७,
क्षयको निमित्त २३०, को
निदान वेदना हो १६०,
को निदान के हो त ?
१६०, को समुदयले ५७,
भनेको ६७, प्रभव हो
१५९, हुनाले ६६, रूपी
काँढा १४०, निरोध हुने
मार्ग भनेको ६७, निरोध
हुने मार्ग हो ६७, निरोध
भएमा ५७, निरोध हुने
मार्गलाई ६६, ६७, निरोध

भनेको ६७, निरोधलाई
६६, ६७, निरुद्ध हुन्छ
६७, १०८, निरुद्ध हुनाले
६६, समुदय हुन्छ ६७,
समुदय भनेको ६७, समु-
दयलाई ६६, ६७

तृतीय दिशामा ११६
तृतीय ध्यानमा १८७, १८८
तृविधाकारले २१४
तेज ५५, ९४, धातु हुन ९४, धातु-
बाट विरक्तिइन्छ ९४

तेजो धातु ८९, ९४
तेल ९२
त्रैविदच छ १९
त्रैविदच छन् १३८
त्रैविदच श्रावकहरू १४०
त्यो न मेरो हो ९४, ९५
त्यो वाचा (= वचीद्वार) पनि हुने
छैन १४५

थ

थम्भो ३६
स्थविर भिक्षुहरूको ३४, ३५
स्थविर भिक्षुहरूलाई ३५
स्थिर छ २१७, २१८

थीनमिद्ध हुन्छ ११०

थुक ९२

थुल्लच्चय २६, आपत्ति लाग्छ २७,

२८

स्थूल १७३

द, दा

दण्डाको प्रहार ९२

दश कथाद्वारा ७९

दशक गरी गिन्ति गर्ने चलन २५५

दश भएर पनि २३२

दाँत ८९, आदि भर्नु ६२

दानको फल छैन १२७

दानको फल छ १२७

दान्हा किद्दै २४५, २४६

दि, दी

द्वितीय दिशामा ११६

द्वितीय ध्यानमा १८६

दिनभरी १६२, नै १६३, १६४

दिव्यचक्षु १६७

दिव्यस्रोतद्वारा १६७

दिवा विहारको लागि १८१, १८५

दिवा विहारको निमित्त ८१

द्विविध २१४

दीर्घकालिक हित १३२

दु

दुइप्रकारका कायसमाचारहरू १२१

दुइ सहायकहरू १०

दुष्कृत्य आपत्ति १६

दुःख आर्यसत्य भनेको के हो ?

८९

दुःख ५९, हुन् १६०, हो ६०,

भनेको ६०, भनी जान्दैन

१००, भनी जान्दछ १०२,

मै अन्तर्गत हुन्छ १६०, हो

भनी जान्दछ १०१, दिने

हुन्छ १२५, दिने सहगत

चित्त १२५ नदिने सहगत

चित्त लिई बस्छ १२५,

नदिने सहगत संज्ञा लिई

बस्छ १२६, नदिने हुन्छ

१२५, १२६ लाई ५९,

लाई प्रमुख गरी २३९,

लाई जान्दछ ६०, को

अज्ञानता ७५, को अन्त-

गर्ने हुन्छ ६२, ६६, ७५,

७७, दौर्मनस्य हुने २०५,

निरोध आर्यसत्य ८८,	समुदयलाई जान्दछ ६०,
निरोधको अज्ञानता ७५,	समुदय हो भनी जान्दछ
निरोध भनी जान्दैन	१०१, समुदय हो ६०,
१०१, निरोध भनेको ६०,	९७, ९९, समुदय भनेको
निरोध भनेको कस्तो हो	६०, समुदय भनेको कस्तो
त ? ६०, निरोध हो ९८,	हो त ? ६०, संस्कार हो
९९, निरोधलाई ५९,	भनी १७९, संस्कारलाई
निरोधलाई जान्दछ ६०,	१७९, थिए १३३
निरोध हुने आर्यमार्गसत्य	दुर्गन्धित शरीर देखी २६३
८८, निरोध हुने मार्ग	दुतिय नलकपानसुत्तं २९७
भनेको कस्तो हो त ? ६०,	दुतिय लकुण्टक भदियसुत्तं २९२
निरोध हुने मार्ग भनेको	दुप्पञ्जो १००
६०, निरोध हुने मार्गको	दुर्भरताको २५
अज्ञानता ७५, निरोध हुने	दुष्पोष्यताको २५
मार्गलाई ५९, निरोध हो	
भनी जान्दछ १०१,	दृ
निरोध हुने मार्ग भनी	दृष्टान्त २१८
जान्दैन १०१, रूपलाई	दृष्टि-आस्रव १६१
१७९, १८१, रूप हो	दृष्टि उपादान ६६
१७९, १८१, विज्ञान हो	दृष्टि प्रतिवेध २५७
भनी १७९, वेदना ५५,	दृष्टिप्राप्त २३५, २३६, २३८,
१०२, १६०, वेदनालाई	२३९, २४१, पुद्गल
१७९, वेदना हो भनी	२३७
१९७, समुदय आर्यसत्य	दृष्टिप्रतिलाभ १२१, १२६, १२७,
८८, समुदयको अज्ञानता	१२८
७५, समुदयलाई ५९,	

दृष्टि मानानुशयलाई ५३, ५९,
छेदन गरी ६१

दृष्टि विशुद्धि ८४, को निमित्त
८२, लाई ८४, शंका-
निवारण विशुद्धिको
निमित्त ८५

दृष्टि सीधा हुन्छ ५२, ५४, ५५,
५९, ६०, ६१, ६३

दे, दो, दौ

देखेको छ २२२

देखेको छैन २२२

देखेको छु २२२

देवता २४९, २५०, २५३, ले
२४९, हरूको आहार ५८

देवनिकायमा उत्पन्न हुन्छ २३०

देवसहित १३२

द्वेष ११७, अकुशल मूल हो ५३,

पनि खराब हो ३६, चित्त

प्रपञ्चकारी हो ११७,

११८, पूर्ण संकल्प १२४,

सहगत चित्त १२५, सह-

गत चित्त लिई बस्छ

१२६, चित्त निमित्तकारी

हो ११८, बाट शून्य छ

११८, ११९

द्वेषी ११७ हुन्छ १२६

दोष १३८, छ भने १३७, दिउन्

४३, दिनपरे ४३, दिन्छ

४३, दिए ४३, दिने छन्

४३, लुकाउने ३६

दोषारोपण गर्दछन् २६१

दोस्रो रथ ८५, मा बसी ८५

दौर्मनस्यताबाट परिमुक्त हुन्छन्

२०५

ध

धर्मको खोज गर्नु २०८

धर्मको खोज हो २०९

धर्मकथिक छ १९

धर्मको कारणले ९६

धर्मचक्षु उत्पन्न भयो ४, ७

धर्मदायाद होऊ ३१, ३२

धर्मदायाद नभई ३१

धर्मधातु १६४

धर्मप्रति गौरव राख्ने २५२

धर्मप्रति गौरव राख्न लगाउँछ २५२

२५१

धर्मपान गरी ४९

धा, धि

धर्मपर्याय सुनेर ४

धर्मप्रति २२४, अटल श्रद्धा हुन्छ

५२, ५४, ५५, ५९, ६०,

६१, गौरव राख्ने हुँदैनन्

२५१

धर्मपर्याय २३३

धर्म बुझ्ने तीव्र इच्छा २५६

धर्मभन्नाले २३०

धर्ममा अटल श्रद्धा हुन्छ ५४

धर्ममा धर्मानुपशयी भई २२०

धर्मलाई देख्छ ९९

धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग २०७, २०८

२०९, २१८, को शब्दार्थ

२०८, अप्रमाण छ २१७,

उत्पन्न हुन्छ २१५

धर्मविद्हरू छन् १४९, १५३

धर्मविद् हुन्छ १५२, १५३, १५४

धर्महरू १४७, बढ्छन् १३०

धर्मविनय १५५

धर्मानुसार प्रतिकार गर्छ २६५

धर्मानुकूल १४२, बताएको १४४

धर्मानुसार धर्म प्रतिपत्ति गर्नु २५५

ध्यानका अङ्गहरू १०९

ध्यानबाट उठी ८१, १००, १४१

१६६, १७२, १८४, १८५,

१८७, १८९

ध्यान दिएर सुन ३३

ध्यानबाट उठ्नुभई २२३, २४३,

२४४

धार्मिक कथा १६८, द्वारा ८१,

२७६, सुनाउनु भई २१,

२७६

धार्मिक वार्तालाप १६७

धिक्कार्न थाले २५

न

न अप्रसन्न भएकालाई १८, २१

न अप्रसन्न हुनेलाई २५

न आउने २३०

नर्कयोनिबाट २७२, २७३, २७४,

परिमुक्त २६७, परिमुक्त

हुन्छन् १६९, २७०, २७१,

परिमुक्त हुन्नन् २६८

न त्यो मेरो हो १७३

नगरहरू १३१

नगर पनि १३०, उराउँछ ९६,
जलाउँछ ९४, बगाउँछ
९३
नजाऊ ९
नजानेर वा (जानेर) १४६, १४७
नङ् ८९
नन्दीराग सहगत तृष्णा हो ६०
नन्द २८२
न-परकृत हो १४२, १४३, १४५
न प्रसन्न भएकालाई १८, २१
न बनाएको मार्ग बनाइदिने १३८
नया ३, ६, भिक्षुहरूको ३६,
भिक्षुहरूलाई ३४
न-स्वयंकृत हो १४२, १४३, १४५
नसाको कारणले ९६
नसाहरू १६८
न सुख न दुःख वेदना १६०

ना

नाक २६४
नाग १३
स्नायु ८९
नाना व्यञ्जन ११५, हुन्छन् ११७
नानात्व संज्ञालाई १९२
नाम ७१

नाम-रूप ७०, ७१, लाई ७१, ७२,
दिलाउँछ ५६, भनेको ७१,
निरुद्ध हुन्छ ७१, को
निरोधले ७०, निरोधलाई
७१, ७२, निरोध हुने
मार्ग भनेको ७१, निरोध
हुने मार्गलाई ७१, ७२,
निरोध भनेको ७१, निरोध
हुने मार्ग हो ७२, समुदय
भनेको ७१, समुदय हुन्छ
७१, समुदयले ७०, समु-
दयलाई ७१, ७२
नालक गाउँ २९४, मा २९४

नि, नी

निको भयो १४
निगम पन १३०, उडाउँछ ९५,
जलाउँछ ९४, बगाउँछ २५५
निगण्ठहरूको धर्ममा २५५
निगमहरू १३१
निश्चिन्तरूपले सम्बोधिपरायण हुने
२२३, २२४
निदस कारणहरू २५६, लाई
२५७, ले युक्त २५७
निदस भिक्षु २५६, २५७

निदान (= हेतु) १५८, को क्षय भएपछि १५८	समापत्तिमा बस्ने भिक्षुले १०८, धर्म १५३, १५४
निर्दश २५५	धर्म हो १५१, १५२, धर्म हुन् ४, ७, धर्मको १५२,
निदस २५५	१५३, को निमित्त १५१,
निद्रासुख २४६	धर्मको निर्वेदगरी १५४,
निन्दा गर्नुभई २१	निश्चित २०५, समापत्तिमा बस्छन् १०८, समापत्तिमा बस्न चाहने १०९, समा- पत्तिको निमित्त १०९
निन्दागर्नु हुन्न १३८,	
निन्दा १३७, १३८, गर्दिन १३८, गर्नुहुँदा २५, सुखमा अनु- युक्त भई २४७	निर्वाणगामी सद्धर्ममा ५२, ५९ ६०, ६१, ६२, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, पुगेको हुन्छ ५४
निन्दित हुनेछौं ३१	निर्वाण चित्त ११८, ११९
निर्दोषपूर्ण १३४	निर्वाणमा पुग्याइदिन्छ ३६, ३७
निब्बेधपञ्चो १३८	निर्वेद हुन्छ १७३
निमित्त ११८, ग्राही २०२, हरूको मनस्कार गर्नु ११४, ११५, लाई मनमा लिई ११७	निर्वेदको निमित्त १५१, १५२, १५३ निर्वेदगरी १५२ निर्वेधप्राज्ञ १३८ निर्वेध हुनेको निमित्त २३० निश्शंकी हुन्छन् २२२ निश्शंक छु २२२ निस्सन्देही २२२ नीवरण १०७
निरवशेष निरोध ६०	
निरवदच पूर्वक २०२	
निरालसता हो २१०	
निरामिष-प्रीति २११	
निराहार हुनुभयो २९	
निरोध हुन्छ १७६	
निरोध गरी १५२, १५३	
निरोध १४७, धर्मको १५२, को निमित्त १५२, १५३	

नीलादि वर्ण पनि जान्दछ १०५
नीलो पहिचान्छ १०३
नीलो रातो १०५

नु, नै, नौ

नुहाइधुवाइ गरी बसेकाले ४९
नैवसंज्ञानासंज्ञायतन १९७, लाई
१९९, मा १९७, मा
बसेको छु बाट उठें
१९७
नौ प्रकारका व्यक्तिहरू २६९

प

पञ्चउपादानस्कन्ध ८९, भनेका के
हो ? ८९, हरू ९७, हरू
मध्येबाट ९८, नै दुःख हो
६०, लाई १८२
पञ्चेन्द्रिय ११०, को प्रतिशरण
११०, हरू आयुको आधा-
रले रहन्छन् ११०
पञ्चोपादानस्कन्धलाई १८०
पजाननं १०४
स्पष्ट १३४
पठम लकण्टक भद्रियसुतं २९०

पण्डित हौ १३८
प्रत्याक्रोष २५५
परिपूर्ण परिशुद्ध २५६
परिब्राजकहरूसंग २५४
परिब्राजकहरूमा २५४
परिभाषा २०७, २०८, २०९,
२१०, २११
पर्यायले १६५
परिमुक्त हुन्छन् २७४
परिशुद्ध १८७, ब्रह्मचर्य २०२,
२५५, २५७, तथा उज्वल
१८९, १९२
परिहानी हो २७७
पलास ३६, बनमा २७६, २७९
पर्वतको फेदीमा ११७
पवारण गर्छु १३७, १३८
पविवेके निक्खित्तधुरा ३३
स्पर्श ७१, हुन्छ ९१, आहार ५७,
को कारण हो ९१, को
कारणले ९६, को कारणले
वेदना समुदय हुन्छ ६८,
तृष्णा ६७, को प्रत्ययले
१४२, १४४, को समुदय
हुन्छ ६९ निरुद्ध हुन्छ ६९,
निरोध भनेको ६९, निरो-
धलाई ६९, निरोध हुँदा

६८, निरोध हुने मार्ग हो	पसिना ९२
६९, निरोध हुने मार्गलाई	पैसुकूलीक होस् ४६
६९, निरोध हुने मार्ग	पहिचान्छ पहिचान्छ १०३
भनेको ६९, वाहेक १४३,	पहेलो पहिचान्छ १०३
१४५, भनेको ६९, लाई	पहेलो रंग भनेर १०५
६९, लाई अनित्य भनी	पक्षसुख २४६, २४७
हेछ्छ ९६, समुदय भनेको	पहिलो प्रश्न १६२
६९, समुदयलाई ६९, हरू	
६९, नै हो १४४, १४५	
	पा
परकृत पनि १४३, १४४	
परकृत सुखदुःख हुन् १४२, १४३	पाखंडी ४८
१४४, १४५	पाँच अङ्ग हुन्छन् १०९, ११०
परिदेव हुनु दुःख हो ६०	पाँच अङ्गद्वारा अनुगृहित हुन्छ
परिशुद्ध १८४	१०७
परिहानी हुन्न १४९, २५०	पाँच वस्तुहरू २६, २८
परुष १२३, वाचा अकुशल हो ५३,	पाँचशय भिक्षुहरू २३, २४
वाचाबाट अलग रहनु	पाचित्तिय ३०
कुशल हो ५३, बोली बोल्ने	पात्र-चीवर ग्रहण गरी १, ८०,
हुन्छ १२३, बोलीबाट	२५४, २६६
विरत रहन्छ १२३	प्रातिमोक्ष शीलद्वारा २३०
पसलबाट ४०	पानी ९२, ९३
पस्सद्धि २०७, सम्बोज्झङ्गो २११,	पानीमा २६१
२१२	पानी समान भई २६१
पस्मसुख २४६	पाप विचारका छन् २३, २४
पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ १३,	प्यालहरू २६४
२३१	

पि, पी

पिठ्युं दुखेको छ २७६

पिण्डपात्र १३०, १३१

पित्त ९२

पिसाव ९२

पीति पामोज्जं २११

पीतिसम्बोज्झो २११

पीप ९२, पनि २६२, पनि फाल्छन्

२६१

पु, पू

पुछ्ने कपडा समान भई २६२

पुद्गल १३०, १३१

पुनर्जन्म ६०

पूग २४७

पूजा गर्नेछौं २०

पूर्ण दशक २५५

पूर्वान्ह समयमा १, १८३, १७५,

१९१, २१८, २५४, २६६,

२६७

पूर्वान्ह समय बिताउँछु २१६

पृ, पे, पै, पो

पृथग्जन पनि परिनिर्वाण हुन्थ्यो

८४

पृथग्जन पनि दुइ प्रकारका छन्

५१

पृथग्जन सम्यकदृष्टि ५१

पृथ्वी ५५, मा २६१, समान भई

२६१, कसिण निर्देश

२१५, धातु ८९, धातु हो

९०, धातु भनेको ८९,

धातु भनेको कुन हो त ?

८९, धातुबाट विरक्तिइन्छ,

९०

पृथुलप्राज्ञहौं १३८

पेटको वायु ९५

पैताला ८८

पैशुन्यवाचा अकुशल हो ५३

पोरी १३४

प्र

प्रकाश देखिन्छ १११

प्रणीत १७३

प्रत्यन्तमा बस्ने मानिसहरूको

आहार ५८

प्रत्यय उपादान २६९	प्रमाण २१७, कर २१७
प्रत्ययहरू १०६, ११४, ११५	प्रमाणकारी भनिएको हो ११७
प्रत्याक्रोश २६७, २६८	प्रमाण थाहा पाउने हुनाले ११७
प्रतिघानुशयलाई हटाई ५९, ६१	प्रमाद ३६
प्रतित्यसमुत्पाद १६२, लाई देख्छ ९९	प्रयत्न नछोडेको हो २१०
प्रतित्यसमुत्पन्न १४२, हुन् ९७, ९९	प्रशब्धकाय हुनेको चित्त २१२
प्रतिनिस्सर्ग हो ६०	प्रशब्धि सम्बोध्यङ्ग २१२, २१८, उत्पन्न हुन्छ २१५, को शब्दार्थ हो २११, अप्रमाण छ २१७, हो २१२
प्रतिपदा ज्ञानदर्शन विशुद्धि ८३	प्रशंसित १६२, हुनेछौं ३२
प्रतिवेध १०५	प्रसन्न पार्न सक्छ १८, २१, २५
प्रतिशरण मन हो ११०	प्रसन्नतालाई आघात पार्ने १८, २१
प्रतिशान्तता २१२	प्रसन्न हुनेलाई २५
प्रतिसंख्यान गरी २०२	प्रज्ञा हो १०२, १०३
प्रतिसन्धि ५६, गराउने वेदना ५६	प्रज्ञा अभिज्ञाको लागि १०६
प्रतिसंविदित गर्छन् १४३, १४५	प्रज्ञा केको लागि हो त ? १०६
प्रत्यूष समयमा १७	प्रज्ञाचक्षुले जान्दछ १०६
प्रथमध्यान १०९, का कति कति अङ्गहरू छन् ? १०८, का पाँच अङ्गहरू छन् १०८, बाट उठें १८४, भनेको कुन हो १०८ मा १८४, मा पाँच अङ्ग हुन्नन् १०९, ११०, मा कति अङ्गहरू हुन्छन् ? १०९	प्रज्ञाद्वारा मुक्त १३९ प्रज्ञाद्वारा खोज गर्छ २०९ प्रज्ञाद्वारा खोज गर्दा २१० प्रज्ञाद्वारा जानिसकेको छु २२२ प्रज्ञा नभएको १००, हो १०१ प्रज्ञामा पनि प्रमाणकारी २७२, २७३
प्रधानता दिई २१७	
प्रब्रज्या पाउँ १०	प्रज्ञामा भने प्रमाणकारी २६९,

हुन्छ २७०, २७१
 प्रज्ञा प्रधान १०३
 प्रज्ञाबल हो २०९
 प्रज्ञा भनेको १०५
 प्रज्ञा र विज्ञान १०३, भनेको १०२
 प्रज्ञारत्न हो २०९
 प्रज्ञाले १०५
 प्रज्ञावान १०१, १५०, हुन्छ ७९,
 १०१, हुने कुरा सुनाउँछ
 ७९
 प्रज्ञाविमुक्ति १०७, छन् १३९
 प्रज्ञेन्द्रिय २४०, अधिकतम छ २३९,
 को २२१, हो २०९

प्रा, प्रि, प्री, प्रे

प्राणीघात अकुशल हो ५२
 प्राणीघातबाट अलग रहनु कुशल
 हो ५३
 प्राणवायु नरहनु ६२
 प्राणीघातबाट विरत हुन्छ १२२
 प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ १२१
 प्रामोदच सम्पत्ति २११
 प्रातिमोक्ष-शील २२९, द्वारा २२९
 प्रियंकर ढंगले २, ५

प्रियसँग वियोग हुनु दुःख हो ६०,
 ८९
 प्रीति पनि रहित १८७
 प्रीति मन हुनेको काय २१२
 प्रीतिसम्बोध्यङ्ग २०७, २११
 २१८, हो २११, अप्रमाण
 छ २१७, उत्पन्न हुन्छ
 २१५, को शब्दार्थ हो
 २११

प्रीतिसुख १८४, १८६
 प्रीति हुन्छ १०८, ११०
 प्रेतयोनिबाट परिमुक्त २६९

फ

स्फरण हुने लक्षण २११
 फियो ८९
 फोक्सो ८९
 फोहरै फोहर भएको ११७

ब

बञ्चरो २७
 बडगाउँसँग २९४
 बत्तीको ज्वाला १११
 बधक १७८, नै थियो १७८

वधक-रूप हो भनी १८०, १८२	२०, र हात्तीले २०, सँग
वधक-रूपलाई १८०, १८२	सोधे २०
वरको रूख २०, थियो १९	ब्याधिवाट परिमुक्त हुन्छन् २०५
बलवान् पुरुषले १२, २३१	ब्याधी हुने सत्वहरू २०५
बसिला २७	ब्यापाद ५३, १०९
ब्रह्मचर्यहरू २०५	ब्यापाद रहित १२८
बहुलकृत गर्छ २०५	ब्यापन्न १२४
बहुलिकृत गर्दा २२१, २२२	ब्यापारीले जान्ने जस्तै १०५
बहुलिकृत गर्नेछ २०५	ब्यायाम हो २१०
	बाँस २७
बा	१२ वर्ष २५५
ब्याकरण गर्नुभयो १५६	बाह्रवर्षसम्म २५५, २५६, २५७
ब्याकरण गर्ने थिए १६२, १६३	बाहिरको आगो ९५
ब्याकरण गरेको १५७	बाहिरको आप् ९०
बाँगो टिंगो भएको ४८	बाहिरको तेजधातु ९४
बाटाका बीच बीचमा ८५	बाहिरको पृथ्वीधातु ९०
बाँड-फाँड गर्छ २६	बाहिर मनको विषय ९८
बाँड-फाँड गरिसक्यौं २४	बाहिरको रूप ९७
बाँड-फाँड गरे २३ २३	बाहिरको वायुधातु ९५
बाँड-फाँड गरेता पनि २६, २८	बाहिरी संयोजन २२९, २३१
बाँड-फाँड गर्न सक्ने २५	२३२, हुने व्यक्ति २३०
बाँडन योग्य छैन २६	बाहुलिका ३३, ३४
बाँडन हुन्न २०, २६, २८	
बाँडेता पनि २७, २८	बि, बी, बु, बृ
बाँदर १९, ले २० र हात्तीलाई	बिच्छचौना २७

वितेको रातमा २५०

ब्र

विरामी तथा दुःखी थिए २२७

वीर्यवान् हुन्छ १६८

ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ कि ? ८३

बीस भएर पनि २३२

ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ त ? ८२, ८३

बुद्ध दर्शन अनुरूप १७६

ब्रह्मचर्यवास गर्नुहुन्छ के ? ८२

बुद्धप्रति २२४

ब्रह्मचर्यवास पुराभयो १५६, १५७,

बुद्धकालीन भारतीय भूगोल २९४

१५८, १६१, १७४

बृद्धतर अनुसार २२

ब्रह्मसहिय १३२

बृद्ध हुनु ६२

ब्राह्मण प्रजाहरूले १३२

ब्राह्मणसुत्तं २८२

बो

भ, भा

बोज्झङ्ग विभङ्गको २०७

भगवानकहाँ गए १६७

बोधिको अङ्ग भएकोले २०८

भगवानकहाँ जान्छौं ९

बोध्यङ्गहरू २१४, हुन् २०६,

भगवान प्रतिको श्रद्धाले मात्र

कसरी उत्पन्न गर्ने ? २१४,

विश्वास गर्दिन २२२

मध्येमा २१८, लाई कसरी

भगवानका पुत्रहरू हुन् १४०

रक्षा गरी राख्ने ? २१४

भगवानलाई अभिवादन गरी ८०

बोध्यङ्ग भावना गर्नेलाई २०५

२४०, २४३, २५९, २६०

बोध्यङ्ग भावनाद्वारा २१५

भगवानलाई भूटो आरोप १७१

बोध्यङ्गद्वारा के के फलहरू पाउन

भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो २०५,

सकिन्छ २१६

२१९, २५८, २६०, २६७

बोध्यङ्ग पनि हुन्छन् २१४

भगवानले २२१, २३१, निन्दा

बोध्यङ्ग शब्दको विग्रह २०६

गर्नुभयो १८, बताउनु भए

बोसो ९२

जस्तै १४२

भगवानसँग १६७, मेरो १६८,
यस्तो विन्ति गरे २५९

भद्रीयलाई २९२

भय हुन्छ २७७

भय हुन्न २७७

भययुक्त पुरुष २७८

भगवानको निमित्त १०९

भव ६३, बाट उत्पन्न भएको हो

१५९, को निदान उपादान

हो १५९, को निदान के

हो त ? १५९, मा १०८

लाई ६४, ६५, हरू १०७,

चक्र १२८, चक्र सिद्धिएको

हुनाले १२८, निरुद्ध हुन्छ

६५, निरोधलाई ६४, ६५,

निरोध हुने मार्ग हो ६५,

निरोध हुने मार्गलाई ६४,

६५, निरोध हुने मार्ग

भनेको ६४, निरोधले जन्म

निरोध हुन्छ ६३, निरोध

भनेको ६४, प्रभव हो

१५९, समुय भनेको ६४,

समुदय हो १५९, समुदय

हुन्छ ६५, समुदयलाई ६४

६५

भवास्रव ७६, १६९

भविष्यमा संयम गर्नेछु २६४

भविष्यमा संयमित हुन्छ २६५

भाविता २२१, गर्नेछ २०५, गर्नु-

पर्ने प्रज्ञा हो १०३

भालूहरूको आहारभन्दा ५७

भालूको आहार सूक्ष्म ठानिन्छ ५७

भालूले ५७

भि, भू

भिन्न भएको मन ९८

भित्री संयोजन २२८, २२९, २३२

भित्री तेजधातु ९४

भित्री पृथ्वीधातु ८९, हुन् ९०

भित्री र बाहिरी ९२, ९४, ९५

भित्री वा बाहिरी १७३

भित्री वायु धातु ९५

भित्री सुखदुःख १४५, १४६, १४८

भित्री संयोजन हुने व्यक्ति २०९

२३०, को बारेमा २३१

भिक्षाटनको निमित्त १८५, १९१

भिक्षाटन् गरिरहेको बेलामा २

भिक्षा जान २५४

भिक्षुसङ्घका साथ २४

भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो

८८, १२०, २२८

भूत ५६, १५३, हरू ५५

म

भूमिदेवताहरूको आहार ५८

भे, भो

भेदभिन्न हुनु ६२

भोक नलागेको ४६, ४७

भोक नलाग्नेलाई ४७

भोक मेटाउँछ ३२

भोक लाग्नेले ४६

भाकै बस्छ ३२

भोजन ग्रहण गर्नुभएन २९

भोजन गर्ने शालाको अनुमति २४४

भोजन गर्ने शालालाई भनेको हो

२४३

भोजनपछि २९

भोजन नखाई ३२

भोजनसाला २४४

भोजनमा मात्रा नजान्ने ४८, ४९

भोजनमा मात्रा-ज्ञान हुन्छ २०२

भोजनमा मात्राज्ञ हुनेछौं २४८

भोजनमा मात्रा-ज्ञान हुने २०२

भोजनोपरान्त १९१

म आराम गर्छु २७६

मक्खो ३६

मगध देशको २९४

मभौला भिक्षुहरूको ३६

मभौला भिक्षुहरूलाई ३४

मत्थुलुङ्ग ९०

मद ६६, प्रमादलाई ३६

मध्यस्थता २१४

मध्यस्थ भई हेर्नु २१४

मध्यस्थ भई हेर्छ २१३

मध्यस्थभावले युक्त २१३

मध्यम प्रतिपदा ३७

मध्यममार्ग छ ३६, ३७

मध्यरातमा २४९, २५०

मध्यान्ह समयमा २१६, २१८

मधुर स्वरले १३६

मनः आयतन ७०

मनः कर्म १२०

मनस्कार गर्नु ११४

मनस्कार नगर्नु ११५

मन ९८, को पथमा आएको हुन्छ,

९८, को विषयलाई ९८,

स्पर्श ६९, स्पर्शज वेदना

६८, विग्रेको हुन्न ९८,

(मनःद्वार) रहेको खण्डमा	मरणपछि हुन्छ १७५
१४६, लगाई ३६, लगाउने	मरणपछि सत्व हुन्न १७५
३५, (मनद्वार) पनि	मरण भनेको कस्तो हो त ? ६२
हुने छैन १४७, विज्ञान	मरण हुनु दुःख हो ६०, ८९
७३, विज्ञानले १०४,	मरण हो ६२
संस्कार अभिसंस्करण गर्छ	मलद्वार २६४
१४७, सञ्चेतना आहार	मलाई नै गौरव गरुन् ४५
५७, सञ्चेतना आहारले	मलाई नै सत्कार गरुन् ४५
५५, सञ्चेतनाको हेतुले	महाचुन्द २८२
१४६, समाचार १२०,	महर्द्धिक १६८
१२३, १२४	महाकप्पिन २८२
मनसिकार ७१	महाकात्यायन २८२
मनोभाव १५१	महानुभाव १६८
मनोविज्ञान १०५	महाकाश्यप २८२
मनोविज्ञेय धर्म १२९, हरू १२९,	महाकोट्टिक २८१
१३०	महाधनी महाभोगी १७७
मनोसंस्कार निरुद्ध हुन्छ ११३	महाप्राज्ञहौ १३८
मयूरको आहारभन्दा ५७	महाप्रज्ञावान् १३६, १३८
भयूरको आहार सूक्ष्म ५७	महापुरुष भन्दछु २१९, २२०
मयूरले सर्प तथा विच्छिद्रहरू खान्छ	महापुरुष भन्दिन २१९, २२०
५७	महापुरुष भनी भन्दछन् २१९
मरेको कुकुरको ४६	महाभूत ७१
मरेको मासु देखेर ४६	महासमद्रकोपानी ९३
मरेको मानिसको मासु ४६	महासमुद्रमा ९३
मरेको सर्पको ४६	महाश्रमण ३, ६७, कहाँ ८
मरणपछि हुन्न १७०, १७२, १७५	महा श्रमण हुनुहुन्छ ४

महेच्छताको २५

मासी ८९

मासु ८९, १६८, को कारणले ९६

मा

मि, मु, मू

मार्ग कोविद हुनुहुन्छ १३८

मार्गप्रज्ञा १०२

मित्रना प्रति गौरव राख्ने २५२

मार्गमा पुन्याउन सक्तैन १०५

मिथ्याचार गर्ने १२१

मार्गविद् १३८

मिथ्यादृष्टि ५३, अन्तर्गत १७६

मार्ग विज्ञान १०२

मिथ्यादृष्टिक हुन्छ १२४

मार्गज्ञ १३८

मिद्ध सुख २४६

मार्ग सम्यक्दृष्टि १०६

मिहिन ५७, ५८, हुन्छ ५८

मार्गामार्ग जान्ने १३६

मुखवर्ण १६६, १८४, १८७, १८९,

मार्गामार्ग ज्ञानदर्शन विशुद्धि ८३,
को निमित्त ८२

१९२, १९३, १९५, १९७,

१९९, पनि परिशुद्ध १८६

माटाका भाँडा २७

मुखर ४८

माटो २७

मुटु ८९

माटाको कारणले ९६

मुक्ति ६०

मात्र ज्ञान २०१, २४८, हुन्छ २०२

मुदिता सहगतचित्त ११६

माथिजाने वायु ९५

मूत्रद्वार २६४

मान ३६

मूत पनि २६२, फाल्छन् २६१

मान गर्नेछौं २०

मूर्द्धाभिषिक्त २४६

मानानुशय १८४, १८८, १९०

१९४, १९६, १९८, २००

मृ

माया ३६

मारसहित

मृत कुकुर २६३

मात्सर्य ३६

मृगौला ८९

मृत्युपछि २२९, २३०, यो शरीर

११२

मृत्यु हुन्छ ११३

मृत्यु हुनु ६२

स्मृति २०८, तथा उपेक्षा १८९,

परिशुद्ध भएको ११४,

युक्त हुन्छ २०७, मान्

१६१, मान् भई २१९,

विस्मरण हुने कुरा २१५,

सम्पन्न २०८, सम्बोध्यङ्ग

२०७, २०८, २१८

सम्बोध्यङ्ग अप्रमाण २१७,

सम्प्रजन्य १८७, सम्बो-

ध्यङ्ग स्थिर रहने २१५,

सम्प्रजन्य भई २७७

मृत पुरुष २६३

मृत सर्प २६३

स्मृतेन्द्रिय २२१

मृषा २६४, वाद अकुशल हो ५२,

वादबाट अलग रहनु कुशल

हो ५३

मे, मै, मो

मेच २७

मेधावी १३५

मेरो आत्मा हो १७३

मेरो वचनले बोलाऊ २५९

मैत्रीचित्त ११६

मैत्रीसहगत चित्त १३६

मैनाको स्वर जस्तै १३६

मोघपुरुषहरू २५

मोघपुरुष होलान् १८

मोटी ५७

मोटो आन्द्रा ८९

मोह अकुशल मूल हो ५३

मोह उत्पन्न हुन्छ ११७

मोहचित्त निमित्तकारी हो ११८

मोह चित्त पनि प्रपञ्चकारी हो

११८

मोहचित्त प्रमाणकारी हो ११७

मोहबाट पनि शून्य छ ११८, ११९

मोही ११७

य

यस्तो मैले सुनें ३१, ३८, ५०, ७८,

२२१

यस्तो भन्नुभयो २३१

यर्थाथता १५१, १५३, १५४

यस आत्मभावमा आउने हुन्छ

२३०

यस कुराको अर्थ ३३, ५०
 यस धर्मविनयमा २५६
 यसै कारणमा ३०
 यसै जीवनमा ६१, ६२, ६३, ६५,
 ६६, ६७, ६९, ७०, ७२,
 ७३, ७४, ७५, ७७
 यसै प्रसंगमा १८, ३०
 यसै सन्दर्भमा १८
 यज्ञको फल छ १२७
 यज्ञको फल छैन १२७
 युगल अग्रश्रावक हुनेछन् १०
 युवती ४९
 युवा ४९
 यो दुःख हो भनी २३६
 यो दुःख निरोध हो भनी २३६
 यो दुःख समुदय हो भनी २३६
 यो प्रज्ञा हो १०२
 यो विज्ञान हो १०२

र, रा

रागत ९२, १६८, वमन गरे ९,
 पनि फाल्छन् २६१
 रजनीय स्वरले १३६
 रथको चक्का ४८
 रथमा बसी ८५

रस ५५, तृष्णा ५५
 राग ११७, रहित हुन्छ २२०,
 चित्त निमित्त कारी हो
 ११८, चित्त प्रमाणकारी
 हो ११७, ११८, बाट
 शून्य छ ११८, ११९, लाई
 निमित्तकारी भनिएको हो
 ११८
 रागानुशयलाई ६१, ६२, ६३, ६५,
 ६६, ६७, ६९, ७०, ७२,
 ७४, ७५, ७७
 रागी ११७, हो ११८
 राजगृह नगर २९४
 राजारजौटाहरूको आहार ५८
 रातको धेरैवेरसम्म २७६
 रातको अन्तिम याममा २०३
 रातभरी १६२, १६३, १६४
 रातो पहिचान्छ १०३
 राम्ररी मनमा राख ५२
 च्याल ९२

रु, रू, रो, रौ

रुखमुनि वस्तुभयो १७
 रूप ७१, १७५
 रूप अनित्य हो १७३

रूप-अरूप-भवराग २२९

ल, ला

रूप आत्मा भनी ठान्दछ १७८

रूप उपादानस्कन्ध ८९, ९७

भनिन्छ ९८, मा अन्तर्गत

हुन्छ ९८

रूपस्कन्ध २२०

रूपकायवाट विमुक्त १३१

रूपत्वलाई आफू १७८, भनी १८०

रूपतृष्णा ६७

रूप नित्य हो कि अनित्य हो त ?

१७३

रूपवाट अलग्गै रूपमा १७४

रूपवाट पनि निर्वेद हुन्छ १७३

रूपभव ५५, ६४, १०७, मा जाने

कर्म ५५

रूपमा आफूलाई देख्दैन १८०

रूपमा सत्व छ १७४

रूपलाई ९७, देखेर २०२, मनमा

लिने ९७

रूप सत्व हो १७४

रूपसंज्ञालाई समतिक्रमण गरी

१९२

रोगले पीडित भई १३३

रौं ८९

लज्जालु २५, पुरुष २७८

लज्जा हुन्छ २७७

लज्जा हुन्न २७७

लट्टी ११७, को प्रहार ९१, ले

प्रहार गर्छन् ९१

लाटा भेडा जस्तै ४८

लाटो भेडा जस्तो नभई ४९

ले, लो, लौ

क्लेशयुक्त विचार ३८, ३९ छ

४०, ४१, नभएर पनि

४१, छैन ३९, ४१, ४२

नभएमा ४१, ४२, हुने

भई ४१, का ४०, ४२

लोकमा २२०

लोकुत्तर सम्यक्दृष्टि ५०

लोभ पनि खराब हो ३६

लोभ अकुशल मूल हो ५३

लोह-कटाह २७

लोक कुम्भी २७

लोह-भाणकं २७

लोह वारक २७

लौकिक ५०, लोकुत्तर २०८

व

वि

वचौसञ्चेतनाको हेतुले सुखदुःख

१४६

वचचीसमाचार १२०, १२२, १२३,

हरू ११२

वचीसंस्कार ७४, ११३, अभि-

संस्करण गर्छ १४६, निरुद्ध

हुन्छ ११३

व्यञ्जन ११५, ११९, मात्र नाना

११९

वर्ण ५५, वादी पनि हुन्छ २५०,

२५१

वस्त्रहरूले भरिएको २१८

वनवासी होस् ४६

वर्षाकाल २५८

वर्षावास २५८

व्याकरण १५७, गर्ने थिएँ १६४

वाचा गरेको थिए १

वाचा रहेको खण्डमा १४६

वादानुपात १४२

व्यापादयुक्त १२८

वायु ५५, ९५, धातु ८९, ९५

वायु समान भई २६२

विचार हुन्छ १०८, ११०

विचिकित्सा हुन्न ११०

विजाननं १०४

वितर्क-विचार १८६, लाई शान्त

गरी १८६

वितर्क हुन्छ १०८, ११०

विस्तारपूर्वक १५३, अर्थ २५०,

२५२, बुभ्नुपर्छ १५४

विस्तारले पनि १३६

विस्तृत नगरी १२९, १३०, १३२,

संक्षेपमा भनेको १३१,

संक्षेपमा भन्नुभएको १२१

विस्तृतरूपमा १२८

विस्तृतरूपले १२८, बुभ्नेको छु

१२१, १२९, १३०, न-

बताई १३१

वित्थारेन पि भासति १३५

विदचा उत्पन्न गर्दा १०८

विदचालाई उत्पादन गरी ५९, ६१

विनयधर ६, १९

विनाश हुन्छ १७०, १७२, १७५

विनिपातयोनिबाट २७२, २७३

विपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ १२४

विपश्यना ध्यानको निमित्त १०९

विपश्यना प्रज्ञा १०२	विवेक निश्चित २०५
विपश्यना विज्ञान १०२	विस्सट्ठ १३४
विपश्यना-सम्यकदृष्टि १०६	विहारमा जानुभयो २४५
विपाक १४७	विहारहरू कब्जा गर्छन् १७, १८
विपुलचित्त ११६	विक्षिप्त नहुने लक्षणलाई २१२
विभाजन गरेका कुराहरू २१४	विज्ञान १०३, ११२, १७५, हो
विभाजन बाँड-फाँड गरौं २३	१०२, १०३, अनन्त १०६,
विमुक्त हुन्छ १५२, १७३	अनित्य हो १७६, आहार
विमुक्त भएपछि १७३	५७, ले ५६, उपादान-
विमुक्त चित्त भएकोलाई २१९	स्कन्ध ८९, स्कन्धको
विमुक्ति लाभ गर्ने कुरा सनाउँछ	शान्तपन २१२, स्कन्धलाई
१७९	भनिएको हो २२०, चरित्र
विमुक्तिलाभी हुन्छ ७९	हुने १०१, त्वलाई आफू
विमुक्ति ज्ञानदर्शन सम्पन्न ७९, हुने	भनी १८०, मा १७४ बाट
कुरा ७९	१७३, निरुद्ध हुन्छ ७३,
विरक्त भएपछि १७३	निरोध हुने मार्ग हो ७३,
विरक्त हुन्छ १७३	निरोध हुने मार्ग भनेको
विराग १४७, गरी १५२, १५३,	७२, निरोध हुने मार्गलाई
को निमित्त १५१, १५२,	७२, ७३, निरोध भनेको
१५३	७२, निरोधलाई ७२, ७३
विरज वीतमल ४	को निरोधले ७१, भनेको
विरियबलं २१०	७२, १०५, भनेको के हो
विरियसम्बोज्झो २१०	१०१, भनेको चित्त हो
विरियारम्भो २१०	११२, लाई ७२, ७३,
विरियिन्द्रियं २१०	१७८, १८०, लाई अनित्य
विवाद गर्ने १५	भनी हेर्छ ९१, ९६, ले

९८, १०५, पनि जान्दछ
 १०४, ले पुनर्भव दिन्छ
 ५६, विज्ञान १०१, को
 अंश ९८, को अंश उत्पन्न
 हुन्छ ९७, को समुदयले
 ७१, मा सत्व छ १७४,
 हरू हुन् ७२, समुदय
 भनेको ७२, समुदयलाई
 ७२, ७३, समुदय हुन्छ
 ७३
 विज्ञानन्त्यायतन १९३, लाई ११६,
 १९५, बाट उठे १९४, मा
 बसेको छु १९४, मा
 समाधिष्ठ छु १९४
 विज्ञापनीय १३४

वी, वृ

वीर्य गच्छ १६८
 वीर्यवान् ४९, हुन्छ ७९, हुन सक्तछ
 १६८, हुने कुरा सुनाउँछ
 ७९
 वीर्यबल हो २१०
 वीर्य पूरा हुनेलाई २११
 वीर्य सम्बोध्यङ्ग २०७, २१०
 २१८, को शब्दार्थ हो

२१०, लाई २१७
 वीर्य हुन्छ २७७
 वीर्य हुन्न २७७
 वीर्यवान् पुरुष २७८
 वीयेन्द्रिय २१०, २२१
 वृक्ष मूलमा ११६

वे, वै

वेदना १०४, १७५, अनित्य हो
 १७६, उपादानस्कन्ध ८९,
 स्कन्ध २१२, २२०, को
 कारणे ६७, निरुद्ध हुन्छ
 ६८, निरोध हुने मार्ग
 भनेको ६८, निरोध हुने
 मार्ग हो ६८, निरोधलाई
 ६७, ६८, निरोध भनेको
 ६८, निरोध हुने मार्गलाई
 ६७, ६८, निरोध हुँदा
 ६७, बाट पनि १७३, बाट
 अलग्गै १७४, भन्नाले
 २२०, भनिएको हो १०३,
 भनेको ६८, मा १७४, मा
 जुन राग हुन्छ १६०, मा
 वेदान्तुपश्यी भई २२०,
 लाई ६७, ६८, १७८,

१८०, १८२, लाई अनित्य
भनी हेर्छ ९१, ले जान्दछ
१०४, वेदना १०३, सत्व
हो १७४, समुदय भनेको
६८, समुदयलाई ६७, ६८,
हरू ६८, १६०

वेदनीय १११, धर्म १११, ११२
वेदेति वेदेति इति १०३
वैराग्य निश्चित २०५

श

शठ ४८
शस्त्रको प्रहार ९२
शब्दतृष्णा ६७
शयनासन १३०, हरू १३१, पटचा-
एर ८०, हरू तयार पारी
२४, हरू नदेऔं २३, हरू
सम्बन्धी १५

शय्यासुख २४६, २४७
शय्याहरू कब्जा गर्छन् १७, १८
शरीर छाडेपछि १७१, १७२
१७५, उच्छिन्न हुन्छ १७०
शरीर छाडी २२९, २३०, मृत्युपछि
१७६, मरणपछि १७६
शरीरको छाला खुम्चिनु ६२

शरीर डाह हुने राग १२
शरीर-डाह रोग १४
शरीरमा भएको वायु ९५

शा

शान्त-इन्द्रिय २३२
शान्तमन २३२
शान्त हुनु २१२
शास्ता एकान्तवासमा बस्ने ३३,
३४

शास्ता प्रति गौरवरान्ने २५०,
२५२, हुन्छन् २५०
शास्ता समान हुनु भएका ८७
शान्तै काय-कर्म २३२
शान्तै वचीकर्म हुनेछ २३३
शवास-प्रशवास ११३

शि, शी

शिक्षाकामी २५
शिक्षा ग्रहण गर्ने २५६, तिर २५६
शिक्षा छाडी १५५, २०१
शिक्षा प्रति गौरव राख्ने २५२,

हुन्छ २५१, हुन्छन् २५१, हुँदैनन् २५१	हरूको निमित्त १०९, सम्यक्दृष्टि ५१
शीलमा परिपूर्णकारी हुन्छ २६९, २७०, २७१, २७२, २७३	शोक हुनु दुःख हो ६०, ८९ शंकानिवारण विशुद्धि ८३, को निमित्त ८२
शीलव्रत उपादान ६६	
शीरले ढोगी १०	
शीलवान्को २६	श्र
शीलवान् हुन्छ २३०	
शीलविशुद्धि ८३, ८४, को निमित्त ८२, ८३, चित्तविशुद्धिको निमित्त ८५	श्रद्धाले प्रव्रजित हुने ४९, कुलपुत्र- हरू ४९ श्रद्धाद्वारा मुक्त हुने २३७ श्रद्धाविमुक्त २३५, २३७, २३८, २३९, २४१ श्रद्धेन्द्रिय २३९, अधिक छ २३५ को भाविता २२१, २२२ लाई २३९ श्रमण ब्राह्मण १४२, हरू १४३ १४४, १४५ श्रमण सहित १३२ श्रवणीय ध्वनी १३६ श्रमणत्व नचाहने ४८, ४९ श्रुतवान् आर्य-श्रावक १७३ श्रुतवान् श्रावकले ८६, ८७ श्रोत ९८, आयतन ७०, स्पर्श ६९, स्पर्शज वेदना ६८, स्पर्शज
शीलसम्पन्न हुन्छ ७९, हुने कुरा सुनाउँछ ७९	
शीलनुगृहित हुन्छ १०७	
शुद्ध उच्चारण १३४	
शुभनिमित्तले हेर्नेको ४१	
शुभनिमित्तले हेर्ने ४१, ४२	
शुभनिमित्त ४१	
शुक्लपक्षको चन्द्रमाको २७८	
शूद्रहरूको दीर्घकालिक हित १३१	
शून्यता ११६, ११९, चित्तविमुक्ति हो ११५, ११६	
शून्य छ ११८, ११९	
शून्यागारमा ११६	
शैक्ष १५०, हुन्छ १५३, पृथक्जन-	

वेदना उत्पन्न भयो ९१,
विज्ञान ७२, विज्ञेय शब्द
१२९, विज्ञेय शब्दहरू
१२९
श्रोतेन्द्रिय ११०

ष

षडभिञ्ज छ १९, छन् १३८
षडायतन १४८, भनेको ७०, को
निरुद्ध हुन्छ ७०, को
कारणले ६९, को समुदय
हुन्छ ७०, निरोध भनेको
७०, निरोध हुने मार्ग
भनेको ७०, निरोध हुने
मार्गलाई ७०, निरोध हुने
७०, निरोध हुने मार्ग हो
७०, लाई ७०, समुदय
भनेको ७०, समुदयलाई
७०

स

सउपादान २६९, लाई ८४, नै ८४
सउपादिशेष २६७, २६८, २६९,
२७१, २७२, २७३, २७४,

हुने २६८, २७४
सत्कार सम्मान गर्छन् ४७
सत्कार गर्नेछौं २०
सकृदागामी २४१, २४२, हुन्छ
२७२, हुने पुरुषहरूको पनि
२७२
सङ्घप्रति गौरव राख्ने २५२, हुँदैनन्
२५१, हुन्छ २५१
सङ्घप्रति गौरव राख्न लगाउँछ
२५१
सङ्घणिकताको २६
सङ्घप्रति २२४
सञ्चेतनाले ५६
सत्त्वहरूको जन्म हुनु ६३
सत्तक्खत्तुंपरमा २७३
सत्तवोज्झङ्गो २०८
सत्तबोध्यङ्ग धर्महरू २१४
सत्यानुकूलिक ज्ञान ५१
सतिमा होत्ति २०७
सन्तुष्ट भई ३७
सन्तुष्टताको २६
सन्तुष्टिता ३२, को कुरा सुनाउँछ
७९
सन्तोषी २५, हुन्छ ७९
सन्दर्शित ८१, १३४, २७६, पार्ने
७९

सम्प्रतिष्ठित २७६
 सम्प्रहर्षित पार्नुभई २७६
 सत्पुरुष धर्मा १७८, दक्षता १८०,
 विनीत हुने १८०
 सत्पुरुषहरूलाई देख्ने १८०
 सत्पुरुषहरूलाई नदेख्ने १७८
 सत्व नै उपलब्ध भएन भन्ने १७५
 सत्व हो भनी देख्नुहुन्छ त ? १७५
 सन्दूक २१८
 सद्धेषी ४०, ४१
 सद्धर्ममा पुगेको पनि हुन्छ ५९, ६३
 सन्ध्या समयमा १४१, १४३, २४४
 सपदानचारी ४६
 सम्प्रलाप अकुशल हो ५३
 सम्प्रलापबाट अलग रहनु कुशल हो
 ५३
 सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ १२३
 सम्प्रलापलाई १२३
 सम्प्रलापी हुन्छ १२३
 सम्प्रहर्षित ८१, पार्ने ७९, पार्नुभयो
 १३४
 सम्प्रजानी ४९, भई २१९
 सत्पुरुषसँग सत्संगत गर्नु २२५
 सब्यापज्जं १२८
 सबै ठाउँमा ११६
 सबै ब्रह्मचर्यहरू २०४, २१७

सम्बोध्यङ्ग २०६
 सम्भवेसि ५५, ५६
 सभाको वीचमा १२३
 समतिक्रमण गरी १९३, १९५
 १९७, १९९
 सम्यक्आजीव २०५
 सम्यक्ब्यायाम् ३६, ५७, २०५
 सम्यक्स्मृति ३६, ५७, २०५
 सम्यक्कर्म ३६, ५७, २०५
 सम्यक्वाचा ३६, ५७, २०५
 सम्यक्संकल्प ३६, ५७, २०५
 सम्यक्समाधिको भाविता गर्छ
 २०५
 सम्यक् आजीविका ३६
 सम्यक् जीविका ५७
 सम्यक्दृष्टि ३६, ५०, ५७, ६०,
 ६२, ६६, ६७, ६८, ६९,
 ७०, ७२, ७४, ७५, ७६,
 १०७, २२६, हो २०९
 कुशल हो ५३, सम्यक्दृष्टि
 ५०, उत्पादनको निमित्त
 १०६
 सम्यक्दृष्टिक ५९, ६२, ६४, ६५,
 ६६, ६७, ६८, ७०, ७१,
 ७३, ७४, ७६, हुन्छ ५४,
 ५९, ६०, ६१, ६२, ६३,

६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, १२४	समाधेन्द्रिय २२१ समाधि लाभ गर्ने कुरा सुनाउँछ ७९
सम्यक् प्रज्ञाले १५१, १५२, १५३, १५४, १७३, देख्दछ १५२	समाधि लाभी हुन्छ ७९ समाधिष्ठ भई ११७
सम्यक् समाधि ३६, ३७, ५७, ६०, ६२, ६३, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७२, ७४, ७५, ७६, हो २१३	समानरूपको ४३ समान सत्कार गर्दैन् ४६ समान सत्कार गर्छन् ४७ समुच्छेद १९४
समादपित ८१, १३४ समादान गराउने ७९ समाधि इन्द्रिय हो २१३ समाधि गर्ने तीव्र इच्छा हुन्छ २५७ समाधिष्ठ हुन्छ २१२ समाधिबल हो २१३ समाधिमा परिपूणकारी हुन्छ २६९, २७०, २७१ समाधिमा प्रमाणकारी २७२, २७३ समाविसम्बोध्यङ्ग २०७, २१३ २१८, हो २१३, उत्पन्न हुन्छ २१५, अप्रमाण छ २१७, भन्दछन् २१२, को शब्दार्थ हो २१२ समाधि संवर्तनिक २२४ समाधीन्द्रिय २३९, अधिक छ २३८, लाई प्रमुखता २४०	समुत्तेजित ८१, १३४, १७६, पार्ने ७९ समुदय १५९ सम्मोदन गर्नुभयो १७२, २५४, २६६ सम्मोदन गरे १५५, २०१, २५६ सम्मोदनीय १५५, १७०, १७२, कुशलवार्ता ६, १००, १६६, २०१, १२३, २३४, २५४, २५६ स-मोही ४१ स्वयंकृत पन १४३, १४४, परकृत पनि १४२, १४५ स्वयंकृत सुखदुःख हुन १४१, १४३ १४४, १४५ सरागी ४०, ४१ सल्लेखता ३२

सर्वप्रकारले प्रहाण गरी ६३
 सवितर्क-सविचार १८४, युक्त १०८
 ससंस्कार परिनिर्वाण हुने २७१
 सत्संगत गर्न योग्य छ ८६
 सहधर्मीसँग १५२, १४४

सा

स्वाख्यात धर्मविनयमा २१
 साँधिक शयनासनहरू २३, २४, २५
 साँच्चैहो के १७२
 साठीजना भिक्षुहरू १३८
 साठैय्य ३६
 साँढे २६३
 ७ कारणद्वारा २१५
 सात कारणहरू २५३
 सात टुक्रा हुनेछ २६५
 सातपटकसम्म २७३
 सात बोध्यङ्गहरू मध्येमा २१६
 सातवटा रथहरू ८५
 सातौँ कारणमा २५३
 सातौँ रथमा बसी ८५
 साथलिका ३३, ३४, ४८
 सार्थवाह अनुत्तर १४०
 सामीचिकर्म २२
 सारम्भो ३६

सारूप्य गाथाद्वारा १३५, १३९
 सारो स्वभावको पदार्थ ८९
 सारो स्वभाव भएको पदार्थ ९०
 साक्षात्कार गरेको छ २२२
 साक्षात्कार गरेको छैन २२२
 साक्षात्कार गरिसकेको छु २२२

सि

सिंगान ९२
 सियोको टुप्पोले छुने ठाउँ जत्रैमा
 २३२
 सिङ्गले हान्दैन २६३
 सिङ्गभाचिएको २६३, साँढे २६३
 सिंहनाद गर्नुहुनेछ २६०
 सिंहनाद गर्नुभयो १६३
 सिंहशय्या गरी २७७

सु, सू

सुआख्यात धर्म छ ११
 सुख १०२, वेदना ५५, १०२,
 १६०, हुन्छ ११० दुःख
 उत्पन्न भएका हुन् १४३,
 दुःख प्रतिसंवेदित गर्छन्
 १४३, दुःख नभएको

११४, दुःखलाई प्रतित्य-	से, सो, सौ
समुत्पन्न भनेको छु १४४	
दुःखलाई त्यागी ११४,	सेतो पहिचान्छ १०३
भनी जान्दछ १०२	सेय्यसुख २४६
सुखिनो चित्तं समाधियति २१२	सेवन गर्नुहुन्न १२१
सुगत १६१	सेवनीय र असेवनीय १२०, १२१,
सुचि पनि २६२, असुचि पनि	१२२, १२३, १२५, १२८,
२६२, फाल्छन् २६१	१२९, १३०
सुन्दररूप धारण गरी २४९, २५०	स्रोत २२५, हो २२६
सुन्दरतर २३५, २३८, २३९,	स्रोत भनेको के हो त ? २२५
२४१, २४२	स्रोतापत्ति अङ्ग हो २२५
सुनको व्यापार गर्नेले १०५	स्रोतापन्न २२३, हो २२६, अवि-
सुन भनी जान्दछ १०५	निपाती २२३, २२४, हुन्
सुन हो भन्ने पनि १०५	२७४, हरू २७४
सुनिन्छ, पनि देखिन्छ, पनि ४६	सौत्रान्तिक छ १९
सुनेको पनि देखेको पनि हुन्छ ४७	सौमनस्य-दौर्मनस्यलाई १८९
सुनेका पनि हुन्छन् देखेका पनि ४६	
सुपरिपूर्ण छ २१७, २१८	सं
सुप्रतिवेद्य १६४	संस्कार १७५, अनित्य हो १७६,
सुपोष्यताको २६	उपादानस्कन्ध ८९, उत्पन्न
सुभरताको २६	हुन्छ १७६, स्कन्ध २१२,
सूर्योदय २४५, हुनुञ्जेलसम्म २४६	को समुदयले ७३, भनेको
सूक्ष्म १७३	७४, हरू ७४, निरुद्ध हुन्छ

७४, निरोध भनेको ७४,	१८५, १८७, १८९, १९१,
निरोधलाई ७३, ७४,	२२३
निरोधले ७३, निरोध हुने	संयत इन्द्रिय ४९
मार्ग भनेको ७४, निरोध	संयतभाषी ४९
हुने मार्गलाई ७३, ७४,	संयोजनहरूलाई २७२, २७३
निरोध हुने मार्ग हो ७४,	संक्लिष्ट चित्त लिएर, ४०, मर्छ
मा १७४, लाई ७३, ७४,	४०, ४१
१७८, १८०, लाई अनित्य	संसर्ग रहित भई बस्छ ७९
भनी हेर्छ ९१, समुदय	संसार चक्रमा १०८
हुन्छ ७४, समुदय भनेको	संस्वेदज ५६
७४, समुदयलाई ७३, ७४	संक्षिप्त अर्थ हो १६०
संस्कारित रूप हो भनी १७९,	संक्षिप्तमा बताउनुभएको १५३
१८१	संक्षिप्तरूपले भनेको १५४
संस्कारित रूपलाई १७९, १८१	संक्षेपमा १२१, १२२, १२३, १२५,
संस्कारित वेदना हो भनी १७९	१२८, १३०, भनेको
संस्कारित वेदनालाई १७९	कुराको अर्थ १५०, १५१,
संस्कारित विज्ञानलाई १८२	भन्नु भएको १२९, १३०
संस्कारित संज्ञा हो भनी १७९	भनेको १३१, १३२
संस्कारित संज्ञालाई १७९	संक्षेपरूपमा २५२, भनेको २५२,
संकोची २५	भन्नुभएको २५०
संघाटि बिच्छुचाई २७७	संक्षेपरूपले १२८, १३०, पनि
संज्ञाननं १०४	१३६, बताएको १३१
संघ्या समयतिर ८१	संज्ञा ५६, ७१, १०३, १०४
संघ्या समयमा १००, १७२, १८४	१७५, मा १७४, अनित्य

हो १७६, उपादानस्कन्ध
 ८९, स्कन्ध २१२, प्रति-
 लाभ १२१, १२६, बाट
 पनि १७३, भनेको १०५,
 लाई १७८, १८०, १८२
 लाई अन्त गरी १९२, लाई
 अनित्य भनी हेर्छ ९१, ले
 १०४, १०५, ले जान्दछ
 १०४, संज्ञा १०३, वेदयित
 निरोध २००, २१२
 २१३, वेदयित निरोधबाट
 उठे १९९, वेदयित निरो-
 धमा १९९, वेदयित निरो-
 धमा समाधिष्ठ छु २००,
 वेदयित निरोध समापत्ति-
 मा ११३, वेदयित निरोध
 समापत्तिमा बस्छ ११३

ह

हर्षित-प्रहर्षित २११
 हाड ८९, को कारणले ९६, हरू
 ५७, १६८, हरू पनि खान्छ
 ५७
 हातको प्रहार ९१

हातहरू मुखमा राख्दा ५७
 हातले प्रहार गर्छन् ९१
 हात्ती १९, को पैताला ठूलो छ
 ८८, को पैताला भित्र
 अट्छ ८८, हरूको आहार
 ५७, हरूको आहारमा
 भन्दा ५८, ले १३, सँग
 सोधे २०

हालसालै प्रब्रजित भएका २४५
 हावा ९६
 हिमालय प्रदेशमा १९
 हीन १७३
 हेतु प्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएका हुन्
 ९७, ९९

क्ष

क्षत्रीहरूको दीर्घकालिक हित १३१
 क्षमा गर २६५
 क्षमा पनि नमागी २६१, २६३
 क्षय भइसक्यो १५८
 क्षीणास्रवीको निमित्त १०९
 क्षीणास्रावीको भिक्षु १७०, १७१
 १७२, १७५

ज

को निमित्त ८३, लाई ८४,

को निमित्त हो ८६

ज्ञान दर्शन विशुद्धि ८४, अनुपादान

ज्ञान प्रदान गर्छ ३६

परिनिर्वाणको निमित्त ८६,

ज्ञानपूर्वक मनन गर्नु २२५

गाथा-सूची

अचलो सुप्पतिट्ठितो २०४	गम्भीरपञ्चो मेधावी १३५
अच्छेच्छि वट्ठं व्यागानिरासं २९३	गम्भीरे जाणविसये १०
अज्ज पन्नरसे विसुद्धिया १३९	चक्कवती यथा राजा १३९
अतिष्ण पुब्बं अपुनब्भवाय २९१	छिन्नं वट्ठं न वत्तति २९३
अत्वेन मे अत्थो ३, ७	तण्हासल्लस्स हन्तारं १४०
अदिट्ठ अब्भतीतं बहुकेहि ४, ७	तस्स तं देसयन्तस्स १३५
अविचेतसो अप्पमत्ततो २८७	ते वे लोकस्मि ब्राह्मण २८३
अपविद्धो तदा सेत्ति ११२	तेसं च यो निरोधो ४, ७
अप्पं वा बहुं वा भासस्सु ३, ७	तेसं मे निपको इरियं १४९, १५३,
अवंहमस्मीति अनानुपस्सी २९१	१५४
आयु उस्सा च विञ्जाणं ११२	दिट्ठे व धम्मे च पासंसा २१
उन्मचित्ता मुदिता १३५	तेत्तिच्छिन्नस्स भिक्खुनो २८९
उद्धं अधो सब्बधि विप्पमुत्तो २९१	पब्बतोव न वेधति २८५
असन्तस्स सन्तचित्तस्स २८९	पविवेक निक्खित्त धुरा ३४
उपसन्तस्स सदा सतीमतो २८७	बाहित्वा पापके धम्मे २८३
एतं मे सावकयुगं भविस्सति १०	भिक्खू पञ्चसत्ता समागता १३९
एवं विजित सङ्गाम १४०	मग्गामग्गस्स कोविदो १३५
एसेव धम्मो ४	मुत्तो सो मारबन्धना २८९
एसेव धम्मो यदि तावदेव ७	मुनिनो मोनपथेसु सिक्खतो २८७

यथापि पब्बतो सेलो २८४
 ये चरन्ति सदासत्ता २८३
 ये च सङ्गता धम्मासे १४९, १५०
 १५३, १५४
 ये च सक्खा पुथू इध १४९, १५३,
 १५४
 ये धम्मा हेतुप्पभवा ४, ७
 ये बुद्धमपचारयन्ति २१
 यो पि पारङ्गतो भिक्खु १६८
 विमुत्ते अप्पत्ते १७
 विसुक्खा सरिता न सन्दति १९३
 सङ्घिसेनमि देसेति १३५

सत्थवाहं अनुत्तरं १४०
 सब्बे भगवतो पुत्ता १४०
 समन्ता अनुपरियेति १३९
 सरेन रजनीयेन १३५
 सारिपुत्तो व पञ्जाय १६८
 सारिपुत्तो महापञ्जो १३५
 सालिकायिव निग्घोसो १३५
 सावका पयिरूपासन्ति १४०
 सीलेन उपसमेन च १६८
 सोका न भवन्ति तादिनो २८७
 संयोजन बन्धनच्छिदा १३९